

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग
दर्शनाचार्य तहको तेस्रो सत्रको
पाठ्यांश ६०९ र ६१० को
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधार्थी

भाद्रकला नेउपाने

त्रिवि दर्ता नं.: १८०३-९३

क्रमाङ्क : ०५/२०७४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

२०७७

शोधनिर्देशक : प्रा. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र

सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग

दर्शनाचार्य तहको तेस्रो सत्रको

पाठ्यांश ६०९ र ६१० को

प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधार्थी

भाद्रकला नेउपाने

त्रिवि दर्ता नं.: १८०३-९३

क्रमाङ्क : ०५/२०७४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

२०७७

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको दर्शनाचार्य तहकी विद्यार्थी भाद्रकला नेउपानेले 'लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता' शीर्षकको प्रस्तुत शोधकार्य मेरा निर्देशनमा सम्पन्न गर्नुभएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको प्रस्तुत शोधप्रबन्धको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७७/०८/१४

.....
प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले

शोधनिर्देशक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०७७/०८/२४

शोधप्रबन्ध मूल्याङ्कन समितिको स्वीकृति

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत दर्शानाचार्य तहको पाठचांश ६०९ र ६१० को प्रयोजनार्थ भाद्रकला नेउपानेले प्रस्तुत गर्नुभएको 'लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता' शीर्षकको शोधप्रबन्ध सोही प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधप्रबन्ध मूल्याङ्कन समिति

- (१) प्रा.डा. कृष्णप्रसाद घिमिरे
(विभागीय प्रमुख)
- (२) प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्
(शोधनिर्देशक)
- (३) प्रा. डा. महादेव अवस्थी
(आन्तरिक परीक्षक)
- (४) प्रा. डा. ताराकान्त पाण्डेय
(बाह्य परीक्षक)

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागमा नेपाली विषयको दर्शनाचार्य उपाधिका निमित्त 'लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता' शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मैले आदरणीय गुरु प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्को कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । शोध लेखनका क्रममा उहाँले मलाई सैद्धान्तिक तथा प्राविधिक विषयमा समुचित प्राज्ञिक परामर्श दिँदै सक्रियतापूर्वक मार्गदर्शन गर्नुभएको छ । यसका निमित्त मेरा आदरणीय गुरु तथा शोधनिर्देशक प्रा.डा. लुइटेल्प्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शोधलेखनका सन्दर्भमा आद्योपान्त प्राज्ञिक सल्लाह दिँदै शोधको आन्तरिक परीक्षण गरेर साङ्गठनिक तथा विषयगत पक्षमा परिमार्जनका लागि तर्कसङ्गत सुझाउ दिनुभएकोमा आदरणीय गुरु प्रा. डा. महादेव अवस्थीप्रति पनि म कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

शोधको शीर्षक चयनकार्यमा अमूल्य सुझाउ तथा सल्लाह दिएर सहयोग गर्नुका साथै कक्षामा विषयगत प्राध्यापकका रूपमा प्राध्यापन गर्नुभएकोमा नेपाली केन्द्रीय विभागका तत्कालीन विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमप्रति हार्दिक कृतज्ञ छु । प्रस्तुत शोधकार्यको विशेषज्ञ तथा बाह्यपरीक्षकको भूमिकामा रही मलाई समुचित मार्गनिर्देशन दिनुभएकोमा आदरणीय गुरु प्रा. डा. ताराकान्त पाण्डेयप्रति पनि आभारी छु । यस्तै दर्शनाचार्य तहमा पढाउनुहुने आदरणीय गुरुहरू प्रा. केशव सुवेदी, प्रा. डा. रमेशप्रसाद भट्टराईप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । उहाँहरूका प्रेरणाबाट शोध सम्पन्न गर्न मलाई सहयोग पुगेको छ । नेपाली केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख प्रा. डा. कृष्णप्रसाद घिमिरेप्रति पनि आभारी छु ।

दर्शनाचार्य तहको अध्ययन प्रारम्भदेखि प्रस्तुत शोधको वर्तमान स्वरूपसम्म प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा विभिन्न प्रकारले सहयोग प्रदान गर्नुहुने नेपाली दर्शनाचार्य तह २०७४-२०७५ सत्रका सहपाठी साथीहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन्छु । प्रस्तुत शोधका लागि सहयोग गर्ने नेपाली केन्द्रीय विभागका कर्मचारीहरूलाई पनि धन्यवाद दिन्छु । अध्ययन तथा शोधकार्यमा व्यस्त रहँदा पनि पारिवारिक वातावरण मिलाएर मलाई अध्ययनमा प्रेरणा दिने परिवारका सम्पूर्ण सदस्यलाई धन्यवाद दिन्छु । अन्ततः मलाई शोध लेखनका क्रममा सल्लाह, सुझाउ दिई सहयोग गर्नुहुने सबै प्राज्ञिक व्यक्तिहरूप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दै यो शोधप्रबन्ध नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष पेस गर्दछु ।

मिति : २०७७/०८/१४

.....
(भाद्रकला नेउपाने)

क्रमाङ्क : ५/२०७४

दर्शनाचार्य तह, तेस्रो सत्र
नेपाली केन्द्रीय विभाग

विषयसूची

शोधनिर्देशकको मन्तव्य	क
स्वीकृतिपत्र	ख
कृतज्ञताज्ञापन	ग
पहिलो परिच्छेद	
शोधपरिचय	१-१६
१.१ विषयपरिचय	१
१.२ समस्याकथन	२
१.३ उद्देश्य	३
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५ शोधको औचित्य	१४
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	१५
१.७ शोधविधि	१५
१.७.१ सामग्री सङ्कलनविधि	१५
१.७.२ विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार	१६
१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा	१६
दोस्रो परिच्छेद	
लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान	१७-७४
२.१ विषयप्रवेश	१७
२.२ वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा	१७
२.३ बसाइँ उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान	२०
२.४ अतृप्त उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान	३८
२.५ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान	४४
२.६ प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान	६२
२.७ निष्कर्ष	७३
तेस्रो परिच्छेद	
लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान	७५-९३
३.१ विषयप्रवेश	७५

३.२ जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा	७५
३.३ बसाइँ उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान	७६
३.४ अतृप्त उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान	७९
३.५ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान	८०
३.६ प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान	८८
३.७ निष्कर्ष	९२

चौथो परिच्छेद

लीलबहादर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज	९४-११८
४.१ विषयप्रवेश	९४
४.२ सीमान्त वर्गको आवाजसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा	९४
४.३ बसाइँ उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज	९५
४.४ अतृप्त उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज	१०२
४.५ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज	१०५
४.६ प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज	११४
४.७ निष्कर्ष	११८

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष	११९-१२६
५.१ सारांश	११९
५.२ निष्कर्ष	१२१
सन्दर्भ सामग्रीसूची	१२७-१२९
नेपाली सामग्रीसूची	१२७
अङ्ग्रेजी सामग्रीसूची	१२९

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

लीलबहादुर क्षेत्री (वि. सं. १९८९) सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । उनले सन् १९४९ (वि.सं. २००६) मा 'शिवस्तुति' कविता लेखेर साहित्यिक यात्रा प्रारम्भ गरेका हुन् । बहुमुखी साहित्यकार क्षेत्रीले कथा, कविता, निबन्ध, नाटक, उपन्यास आदि विधाका कृतिहरू रचना गरेका छन् । उनी उपन्यासकारका रूपमा बढी चर्चित छन् । **बसाइँ** (२०१४) बाट उपन्यास लेखन, प्रकाशन आरम्भ गरेका क्षेत्रीका **अतृप्त** (२०२६), **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** (२०४३) र **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका** (२०६१) उपन्यासहरू प्रकाशित छन् ।

क्षेत्रीका उपन्यासमा ग्रामीण समाज तथा सहरिया समाजका यथार्थ पक्षको उद्घाटन भएको पाइन्छ । **बसाइँ**मा नेपालको पहाडी जीवनको सामाजिक यथार्थ, **अतृप्त**मा सहरिया जीवनको चारित्रिक यथार्थ तथा **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ**मा भारतको ब्रह्मपुत्र नदीको वरपर बसोबास गर्ने प्रवासी नेपालीहरूको दैनन्दिन जीवनको यथार्थ प्रस्तुत भएको छ । **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिकामा** पनि नेपाली जीवनको यथार्थता रहेको छ । उनका उपन्यासमा समाजमा रहेका वर्गीय, जातीय, आर्थिक असमानतालाई यथार्थ ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको छ । समाजका सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गराएर लेखिएका उक्त उपन्यासहरूमा समाजकै यथार्थ चित्र प्रस्तुत छन् । समाजमा सीमान्त वर्गका मानिसहरूका केकस्ता बाध्यता र पीडाहरू छन् भन्ने कुरा क्षेत्रीले आफ्ना उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

आवाजविहीन वर्ग नै सीमान्तीय वर्ग हो । सीमान्तीय वर्गलाई इतिहासमा समेटिएको पाइँदैन । समाजमा शोषित पीडित भएर बाँचेका सीमान्तीय वर्गको अध्ययन विश्लेषण गर्ने सिद्धान्तका रूपमा सीमान्तीयता आएको हो । समाजशास्त्रीय अध्ययनको पृष्ठभूमिबाट आएको सीमान्तीयता सिद्धान्तको प्रारम्भविन्दु पश्चिमी समालोचना हो । नवमार्क्सवादी चिन्तकका रूपमा परिचित इटालेली चिन्तक आन्तोनियो ग्राम्सी (सन् १८९१-१९३७) सीमान्तीयता सिद्धान्तका प्रवर्तक हुन् । सीमान्तीयता तथा प्रभुत्वसम्बन्धी धारणा ग्राम्सीकै **प्रिजन नोटबुक** (सन् १९७३) पुस्तकमा उल्लेख भएको छ । उक्त **प्रिजन नोटबुक**मा 'सबाल्टर्न' शब्दको प्रयोग

भएको छ । अङ्ग्रेजी शब्द सबाल्टर्नको नेपाली रूपान्तरण सीमान्तीयता भन्ने हुन्छ । प्रभुत्व (हेजेमोनी) का सन्दर्भमा आएको सीमान्तीयता सिद्धान्त पश्चिमी मुलुकबाट भारतमा सन् १९८० तिरबाट प्रयोगमा आउन थालेको हो । अस्ट्रेलियाली विद्यालयका प्राध्यापक रञ्जित गुहाको नेतृत्वमा भारतमा सीमान्तीयता अध्ययन समूहको स्थापना भयो । विशेष गरी पश्चिम बङ्गालका लेखकहरू समावेश भएको यस समूहमा गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाक, दीपेश चक्रवर्ती, ज्ञानेन्द्र पाण्डे, पार्श्व चटर्जी, सुदीप कविराज, सुमित सरकार, सरोजिनी साहु आदि भारतीय मूलका चिन्तकहरू रहेका छन् । यस समूहले सीमान्तीय वर्गका रूपमा सामाजिक वर्ग, जाति, पेसा, धर्म, विचार, शारीरिक सूचक, पद, धर्मसंस्कृति सूचक, हैसियत, क्षेत्र आदिका आधारमा अपहेलित वर्ग र वर्गसमूहलाई चिनाउन सीमान्तीयता शब्दको प्रयोग गरेको छ । यसैगरी सीमान्तीयताको अध्ययन पश्चिमी मुलुकदेखि पूर्वी मुलुक हुँदै विश्वव्यापी रूपमा प्रचलनमा आएको छ । सामाजिक संरचनाभित्र रहेका प्रभुत्वशाली वर्ग र अधीनस्थ वर्गबीचका विभिन्न विभेदकारी व्यवहारलाई कुनै पनि कृतिमा सीमान्तीयताका दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्नु सीमान्तीयता सिद्धान्तको मुख्य उद्देश्य हो ।

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विषयहरूको जीवन्त चित्रण गरिएको पाइन्छ । उनका उपन्यासमा वर्गीय र जातीय विभेदले पारेको प्रभावलाई चित्रण गरिएको छ । उनका उपन्यासमा प्रयुक्त सीमान्तीयकृत वर्गका पात्रको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधको मुख्य शोध विषय भएकाले लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको अवधारणाअन्तर्गत पर्ने वर्गीय प्रतिनिधित्व, जातीय पहिचान तथा सीमान्तीयकृत वर्गको आवाजको अध्ययन गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

लीलबहादुर क्षेत्री सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । उनका **बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछेउ र प्रतिध्वनि विस्मृतिका** उपन्यासमा नेपाली तथा नेपाली प्रवासी जीवनमा भोगनुपरेका समस्याहरूलाई देखाइएको छ । उक्त उपन्यासहरूमा नेपाली समाजभित्रको वर्गीय, जातीय जस्ता सामाजिक विभेद र उक्त विभेदभित्र जीवनयापन गरिरहेका व्यक्तिहरूको दैनिक जीवनयापनमा आउने समस्यासमेत प्रस्तुत गरिएको छ । उनका उपन्यासमा रहेका सीमान्तीयताको अनुसन्धान गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य समस्याका रूपमा रहेको छ । यही समस्यालाई निम्नलिखित प्रश्नात्मक बुँदाका आधारमा थप स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

- (१) लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था केकस्तो रहेको छ ?
- (२) लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था केकस्तो रहेको छ ?
- (३) लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज केकसरी प्रस्तुत गरिएको छ ?

१.३ उद्देश्य

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा अभिव्यक्त सीमान्तीय वर्गको वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान, जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको अध्ययन, विश्लेषण गर्नु तथा सीमान्तीय वर्गको आवाजको खोजी गर्नु नै यस शोधको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यही उद्देश्यसँग सम्बद्ध बुँदाहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

- (१) लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा प्रस्तुत वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थाको विश्लेषण गर्नु,
- (२) लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा प्रस्तुत जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थाको अध्ययन गर्नु,
- (३) लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा प्रस्तुत सीमान्त वर्गको आवाजको अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्री र उनका विभिन्न कृतिका विविध पक्षमाथि पूर्वाध्ययन भएका देखिन्छन् । उनका जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व आदि विषयबारे फुटकर लेख, पुस्तक, शोधपत्र आदिका रूपमा अध्ययन पनि भएका छन् ।

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयताका सन्दर्भमा यस 'पूर्वकार्यको समीक्षा' अन्तर्गत क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता शीर्षकसँग सम्बन्ध राख्ने गरी गरिएका अध्ययनलाई पूर्वकार्यका रूपमा लिई समीक्षा गरिएको छ । यहाँ लीलबहादुर क्षेत्रीको उपन्यासकारितासम्बन्धी यसभन्दा पहिले जहाँ जेजति अध्ययन भएका छन् तिनको कालक्रमिक विवरण र समीक्षा प्रस्तुत गरिएको छ ।

लीलबहादुर क्षेत्री (२०१४/सैंतीसौँ संस्क. २०७४) ले **बसाइँ** उपन्यासको भूमिका खण्डमा **बसाइँ** उपन्यास लेख्ने क्रममा आफूले पहाड नघुमेको कारणले पहाडबाट भरेका

दाजुभाइसँग उचित परामर्श लिएर ग्रामीण संवाद लेखेको हुनाले हुबहु चरितार्थ गर्न नसकेको कुरा बताएका छन् । **बसाइँ**ले पाठकलाई मनोरञ्जन दिने उद्देश्य नराखी नेपालको पहाडभित्रका गाउँहरूको दुःखसुख र तिनका माझ घट्ने घटनाहरूको चित्र दिने प्रयास आफूले **बसाइँ**मा गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । क्षेत्रीको उक्त भनाइमा **बसाइँ**को केन्द्रीय विषयवस्तु ग्रामीण समाज भएको बताइएको छ । यसमा सीमान्तीयताको सिद्धान्तमा आधारित भएर अध्ययन नगरिए पनि ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसले पाएको पीडालाई व्यक्त गरिएको हुनाले उनको भूमिका लेखन प्रस्तुत अध्ययनका लागि सहयोगी सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०२५/पाँचौँ संस्क. २०५८) ले **साभा समालोचना** नामक समालोचना सङ्ग्रहमा सङ्कलित 'नेपाली उपन्यास' शीर्षकको लेखमा **बसाइँ** उपन्यासलाई सामाजिक समस्यामूलक उपन्यासका रूपमा लिएका छन् । उनले **बसाइँ**ले सामान्य मजदुरी गर्ने निम्न वर्गका मानिसलाई प्रमुखता दिई जीवननक्रमको यथार्थ चित्रण मात्र नगरी बाँचनलाई गरिएको प्रयास र सङ्घर्षको जिउँदो चित्र प्रस्तुत गरेको बताएका छन् । यस अध्ययनमा सीमान्तीयताकै आधारमा विश्लेषण नभएको भए पनि प्रधानले **बसाइँ** उपन्यासलाई सामाजिक पृष्ठभूमिमा निम्न वर्गका पात्रको जीवननक्रमको यथार्थ चित्रण गरिएको कुरा बताएका हुनाले क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयताबारे अध्ययन गर्न यो सामग्री सहयोगी बनेको छ ।

कमल दीक्षित (२०२६/पाँचौँ संस्क. २०६६) ले **अतृप्त** उपन्यासको 'प्रकाशकीय' मन्तव्यमा पाठकहरूमा यस उपन्यासको नामले भैं उपन्यासको विषयवस्तुले अतृप्ति प्रदान गर्ने आशा गरेको जनाउँदै **बसाइँ** उपन्याससँग **अतृप्त** उपन्यासको तुलनात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन् । विद्यार्थी कालमा लेखिएको **बसाइँ**भन्दा प्राध्यापनको समयमा लेखिएको **अतृप्त**ले प्रौढता परिलक्षित हुने आशा आफूले गरेको जनाएका छन् । यस भनाइमा सीमान्तीयतालाई आधार नबनाइएको भए पनि ग्रामीण परिवेशसँग सम्बन्धित भएर आएको दीक्षितको उक्त भनाइ **अतृप्त** उपन्यासमा सीमान्तीयताका आधारमा अध्ययन गर्नका लागि सहयोगी छ ।

लीलबहादुर क्षेत्री (२०२६/पाँचौँ संस्क. २०६६) ले **अतृप्त** उपन्यासको भूमिकाअन्तर्गत 'मेरो भन्नु' शीर्षकमा आसामका पन्ध्र लाख नेपाली बसोबास गरेको नेपालीको थातथलोको प्रतिबिम्बको रूपमा **अतृप्त** आएको विचार व्यक्त गरेका छन् । क्षेत्रीले उपन्यासमा सन्दर्भगत रूपमा आसामबाहिरको समाज काठमाडौँ, दिल्ली आदि स्थान पनि आएको बताएका छन् । यसमा क्षेत्रीले नेपालबाट भारतको आसाम पुगेका नेपालीहरूको जीवन सन्दर्भ आएको बताएका हुनाले उनका उपन्यासमा सीमान्तीयताबारे अध्ययनका लागि यो भूमिका उपयोगी रहेको छ ।

केशवप्रसाद उपाध्याय (२०३०/सातौँ संस्क. २०६७) ले **साहित्यप्रकाश** नामक ग्रन्थमा लीलबहादुर क्षेत्रीको **बसाइँ** उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी मात्र नभएर आदर्श सन्देश बोकेको उपन्यास भएको जनाएका छन् । उपाध्यायले **बसाइँलाई** आदर्श सन्देश बोकेको उपन्यास भन्दै यो यथार्थवादी भएको बताएका छन् । उपाध्यायले **बसाइँ** उपन्यासभित्रको सामाजिक यथार्थबारे बोले पनि सीमान्त वर्गबारे अध्ययन गरेका छैनन् । उनले **बसाइँ** उपन्यासको नायकले परिस्थितिवश स्थान त्याग गर्नुपरेको कुरा उल्लेख गरेकाले क्षेत्रीका उपन्यासमा समाजका प्रतिनिधि पात्रहरू सीमान्तीकृत हुनुपरेको अवस्थालाई सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक आधारबाट अध्ययनका लागि यो सामग्री अध्ययनीय छ ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०३७/चौथो संस्क. २०६९) ले **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार** नामक समालोचनात्मक ग्रन्थमा नेपाली उपन्यासकारहरूको चिनारी गराउने क्रममा लीलबहादुर क्षेत्रीलाई सामाजिक उपन्यासकारका रूपमा चिनाएका छन् । उनले यस क्रममा क्षेत्रीका उपन्यासको परिचय पनि दिएका छन् । उनले **बसाइँ**, **अतृप्त** र **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ**लाई अलग अलग प्रवृत्तिका उपन्यासका रूपमा रहेको विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले क्षेत्रीको **बसाइँ** उपन्यासलाई नेपालीहरूको दुःख सुखले बेरिएको, पीडाको तुसारोले कठ्याङ्ग्रिएको, शक्ति र आर्थिक समस्याले लथारेको सामाजिक वास्तविकताको कथा भएको बताएका छन् भने गरिब पात्र धने **बसाइँ** जानुपर्ने बाध्यता हुनुमा सामन्त वर्गले पारेको बाध्यताले गर्दा भएको उल्लेख गरेका छन् । यस्तै **अतृप्त** उपन्यास असन्तुष्टिले जन्माएको सामाजिक विकृति र अस्वस्थ मानसिकताको चारित्रिक कथा भएको बताएका छन् । प्रधानले सोही कृतिको परिमार्जित संस्करण (२०६९) मा **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** उपन्यासबारे पनि केही चर्चा गरेका छन् । उनले त्यस उपन्यासमा प्रवासमा बसेर रैथाने भएका नेपालीहरूले पाएको दुःख, पीडाका साथसाथै मनवताको सन्दर्भ पनि आएको बताएका छन् । यसै गरी प्रधानले प्रवासिने र प्रवासिएका नेपालीहरूको जनजीवनको विषय नै क्षेत्रीका उपन्यासको विषय भएको कुरा उल्लेख गर्दै बाध्यतामा देश छाड्नुपर्ने र आकाङ्क्षा तथा उज्ज्वल जीवनको सपना पूरा गर्न आसाम पुगेका नेपालीका दुर्दशा र उत्पीडनको यथार्थ पक्ष नै **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ**मा आएको जनाएका छन् । उनले नेपालको सामन्ती व्यवस्था र जातीय छोइछिटाको कुसंस्कारले पिल्सिएको समाजमा बसिसक्नु नभएर **बसाइँ** जानु **बसाइँ** उपन्यासको बाध्यता रहेको बताउँदै **बसाइँ** हिँडेर विदेसिएका नेपाली जमातको प्रवासी जीवनको कथा **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** भएको समेत उल्लेख गरेका छन् । सीमान्तीयताको कोणबाट अध्ययन नगरिएको भए पनि यस अध्ययनमा उनले

बसाइँ उपन्यासमा सामन्त वर्ग र विपन्न वर्गका बीचको भिन्नता रहेको, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउमा सामन्ती व्यवस्था र जातीय छोइछटाको सन्दर्भ रहेको उल्लेख गरेका छन् । । प्रधानले उक्त समीक्षामा क्षेत्रीका तीनवटा उपन्यासबारे विश्लेषण गरेका छन् । उनको यस अध्ययनले क्षेत्रीका उपन्यासलाई सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्न आवश्यक रहेको देखिन्छ । उनले सीमान्त वर्गका बारेमा बोलेका हुनाले क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता अध्ययनका लागि यो सामग्री अध्ययनीय छ ।

भानुभक्त पोखरेल (२०४०/दोस्रो संस्क. २०५९) ले सिद्धान्त र साहित्य नामक समीक्षात्मक ग्रन्थमा लीलबहादुर क्षेत्रीको उपन्यास बसाइँबारे आफ्नो विचार व्यक्त गर्दै यस उपन्यासलाई नेपाली यथार्थवादी धरातलमा अडेसिएको समस्यामूलक उपन्यास भनेका छन् । उनले यस समीक्षामा बसाइँ उपन्यास यथार्थवादी धरातलमा आधारित रहेको बताएका छन् । उनले त्यस समयका अरू सामाजिक उपन्यासले भन्दा बसाइँले बढी नै सामाजिक धरातल टेकेको कुरा बताएका हुनाले उनको यस अध्ययनले बसाइँ उपन्यास सीमान्तीयताका सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन नगरे पनि यो उपन्यास सीमान्तीयताका दृष्टिले अध्ययनीय छ भन्ने देखाउन सहयोगी सामग्रीको रूपमा रहेको छ ।

हीरामणि शर्मा पौड्याल (२०४१) ले समालोचनाको बाटोमा नामक समालोचनात्मक ग्रन्थमा लीलबहादुर क्षेत्रीको ब्रह्मपुत्रका छेउछाउलाई आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यास मानेका छन् । उनले यस उपन्यासले सामाजिक समस्याका वस्तुगत र वैज्ञानिक कारणहरू पत्ता लगाई त्यसको सही समाधान देखाउन नसक्नु उपन्यासको कमजोर पक्ष भएको बताएका छन् । उनले बसाइँमा सामाजिक यथार्थवादी धाराको शृङ्खलामा जीवनको यथार्थ पक्ष आएको विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले ग्राम्य जीवनमा व्याप्त शोषण र सामाजिक कुरीतिको वास्तविक स्वरूपलाई बसाइँले स्पष्ट पारेको विचार पनि व्यक्त गरेका छन् । नेपाली गरिब किसानलाई उठिबास गराउने मूल कारण शोषण, थिचोमिचो हो भन्ने निष्कर्ष बसाइँको रहेको उनले बताएका छन् । पौड्यालले उक्त ग्रन्थमा सीमान्तीयताका दृष्टिकोणबाट समाजको वर्गीय, जातीय विभेदताबारे स्पष्ट रूपमा अध्ययन नगरेका भए पनि ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ र बसाइँबारे आफ्ना धारणा राख्दै आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यास ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ र यथार्थवादी उपन्यास बसाइँ रहेको तथा बसाइँमा गरिब किसानले थिचोमिचो भोग्नुपरेको अवस्था देखाइएको विचार व्यक्त गरेका छन्, तसर्थ यो अध्ययन क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता अध्ययनका लागि अध्ययनीय सामग्री रहेको छ ।

भवानी घिमिरे (२०४३/पाँचौँ संस्क. २०७३) ले **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** उपन्यासको भूमिका लेख्ने सन्दर्भमा 'सार्थक भएको छ' शीर्षकको लेखमा आसामका भन्डै बीस लाख नेपालीहरूको जीवनकेन्द्रित उपन्यास पहिलो पटक लीलबहादुर क्षेत्रीद्वारा लेखिएको कुरा बताउँदै यसमा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउमा बसोबास गर्ने असङ्ख्य नेपालीहरूको जीवन सङ्घर्ष शिलालेखको रूपमा टङ्कारो भएर परिलक्षित भएको बताएका छन् । उनले यसमा शैलीको चमत्कार नभए पनि ऐतिहासिक सत्यताले सिँगारिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । घिमिरेको उक्त भनाइमा सीमान्तीयताबारे अध्ययन नभए पनि ब्रह्मपुत्र नदीका छेउछाउका असङ्ख्य मानिसको जीवनसङ्घर्षको कथा लेखिएको हुनाले उनको यो अध्ययनले क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता अध्ययनका उपयोगी छ भन्ने देखाएको छ ।

लीलबहादुर क्षेत्री (२०४३/पाँचौँ संस्क. २०७३) ले **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** उपन्यासको भूमिका खण्डमा 'लेखकका केही शब्द' शीर्षकअन्तर्गत यो उपन्यास आसामेली नेपाली जनजीवनको यथार्थ धरातलमा उभ्याउने प्रयास गरिएको बताएका छन् र उनले यसमा उपन्यास तत्त्वभन्दा पनि बढी इतिहास तत्त्व भएकाले उपन्यासको रोचकता यसमा नभए पनि ब्रह्मपुत्र वरपरको नेपाली जीवनधराको केही जानकारी पाठकले प्राप्त गर्न सके आफूलाई सन्तुष्टि मिल्ने जनाएका छन् । उनले **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** उपन्यासका बारेमा वर्गीय र जातीय रूपमा सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक आधारमा आत्मधारणा व्यक्त गरेका छैनन् तर आसामेली जीवनको यथार्थ पाठकहरूले प्राप्त गर्ने बताएका हुनाले यो भनाइ क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गर्नका लागि उपयोगी रहेको छ ।

शिवप्रसाद सत्याल (२०४५) ले **समालोचनाहरू** नामक आफ्ना फुटकर समालोचनाहरूको सङ्कलन रहेको ग्रन्थमा 'बसाइँ नसर्दै ...' शीर्षकमा **बसाइँ** उपन्यासबारे केही चर्चा गरेका छन् । उनले नेपालका डाँडापाखाबाट बर्सेनी विदेश जाने, चुसाहाहरूको अचाक्ली खप्न नसकेर घरबासै छाडेर डाँडो काट्नेको सङ्ख्या प्रशस्त रहेको र विदेश गएर पनि सुख नपाउने जस्ता स्थितिलाई विभिन्न पात्र, घटना र परिवेशबाट **बसाइँ** उपन्यासले देखाएको बताएका छन् । उनले **बसाइँ**ले यथार्थवादी र आदर्शवादी चरित्र प्रस्तुत गरेको भन्दै धने, भुमा, रिक्टे, नन्देको छोरो, बैदार बा, मुखिया र साने जीवित यथार्थ पात्र र मैना, मोटे कार्कीचाहिँ आदर्श पात्र भएकाले **बसाइँ**को चरित्रसृष्टिमा विविधता देखिएको समेत उल्लेख गरेका छन् । सत्यालको यस अध्ययनमा समाजका शोषकको व्यवहार सहन नसकेर गरिबहरूले घरबार छोडी विदेसिनुपर्ने अवस्था रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यस पूर्वकार्यमा सीमान्तीयतासम्बन्धी

अध्ययन नभए पनि समाजका यथार्थवादी चरित्रहरू **बसाइँ**मा रहेका छन् भन्ने सन्दर्भ उल्लेख गरिएको हुनाले क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गर्न यो सामग्री उपयुक्त देखिन्छ ।

घटराज भट्टराई (२०५१) ले **नेपाली साहित्यकार परिचय कोश** नामक ग्रन्थमा नेपाली साहित्यकारहरूको परिचय दिने क्रममा लीलबहादुर क्षेत्रीको पनि चिनारी गराएका छन् । उनले क्षेत्रीले पूर्वी पहाडको गाउँले स्थितिको सजीव चित्रण **बसाइँ**मा गरेको बताउँदै **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** आसामतिरकै सामाजिक वस्तुस्थिति अँगालेर जीवनका छोटामीठा घटना र प्रसङ्गलाई जीवन्त रूपमा कृतिमा अभिव्यक्त गरेको बताएका छन् । यस पूर्वकार्यमा पहाडी गाउँले स्थितिको सजीव चित्रण र सामाजिक वस्तुस्थिति रहको कुरा उल्लेख भएको छ । यस अध्ययनमा सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण नभए पनि यसमा पहाडी गाउँले जीवनको यथार्थ पक्ष समेटिएकाले क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता अध्ययन गर्न सहयोगी सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०५३/दोस्रो संस्क. २०६४) ले **नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति** नामक समालोचनात्मक ग्रन्थमा लीलबहादुर क्षेत्रीलाई यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा चिनाउँदै उनको **बसाइँ** आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यासको उदाहरण भएको उल्लेख गरेका छन् । सुवेदीले क्षेत्रीको **बसाइँ** उपन्यासमा सामन्त वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र नन्दे ढकाल र अरू त्यस किसिमका सामन्त वर्गको आचरणले निम्न वर्गका धने बस्नेत जस्ता पात्रमाथि परेको नकारात्मक असरलाई देखाएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । समाजमा आर्थिक शोषक मात्र नभई रिकुटे जस्ता नैतिक शोषक पनि रहेका हुन्छन् भन्दै सुवेदीले क्षेत्रीका **अतृप्त** र **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ**बारे पनि आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले **बसाइँ** हिँडिसकेपछिका नेपालीहरूको सामाजिकभन्दा मनोवैज्ञानिक र रतिरागात्मक विकृतिलाई **अतृप्त**मार्फत क्षेत्रीले देखाएको कुरा व्यक्त गर्दै **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ**मा **बसाइँ** गएका नेपाली जातिको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक पक्षहरू परम्परित रूपमा अहिलेसम्म मौलिक पहिचान, इमानदारीपन, निष्ठा र मर्यादालाई सम्पत्ति ठानेर बाँचेको परिस्थिति देखाइएको बताएका छन् । सुवेदीको उक्त अध्ययनमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासबारे आफ्नो विचार व्यक्त गर्दै सम्पन्न वर्गले निम्न वर्गमाथि गरेको थिचोमिचो, निम्न वर्ग **बसाइँ** हिँड्नुपर्ने बाध्यता, नेपालीहरूको वैयक्तिक जीवनका कुण्ठा र नेपालीले परम्परित रूपमा भोगेका अवस्थाको व्याख्या गरिएको छ । यसमा सीमान्तीयताको सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन नगरिएको भए पनि उनको यस अध्ययनले

क्षेत्रीका उपन्यास सीमान्तीयताको दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्न सकिने देखिन्छ तसर्थ प्रस्तुत शोधका लागि यो सामग्री सहयोगी रहेको छ ।

तीर्थराज फुयाल (२०५४) ले 'लीलबहादुर क्षेत्रीको कथाकारिता' शीर्षकको शोधपत्रमा क्षेत्रीका **बसाइँ**, **अतृप्त** र **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** गरी तीनवटा उपन्यासबारे सामान्य परिचयात्मक जानकारी दिएका छन् । उनले क्षेत्रीका उपन्यासमा सामाजिक यथार्थ, व्यक्तिगत जीवनका घटनाहरू र ब्रह्मपुत्रको वरपर बस्ने नेपालीहरूको सामाजिक जीवनको यथार्थ प्रस्तुति रहेको विचार व्यक्त गरेका छन् । फुयालले उक्त अध्ययनमा क्षेत्रीका **बसाइँ**, **अतृप्त** र **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** गरी तीनवटा क्रमशः सामाजिक यथार्थता, व्यक्तिगत जीवनका घटनाहरू र प्रवासमा बस्ने नेपालीको सामाजिक जीवनको यथार्थपक्षको उल्लेख भएको छ । उनको अध्ययनमा क्षेत्रीका उपन्यासका ग्रामीण समाजका दुःख पीडालाई उल्लेख गरे पनि सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक अवधारणाका आधारमा अध्ययन गरिएको छैन । यसअनुसार क्षेत्रीका उपन्यास सीमान्तीयता अध्ययन गर्न आवश्यक देखिएकाले फुयालको यो अध्ययन सहयोगी सिद्ध भएको छ ।

रामप्रसाद दाहाल (२०५४) ले **सिङ्गो नेपाली भाषा, साहित्यको इतिहास र साहित्यकारहरूको परिचय** नामक ग्रन्थमा लीलबहादुर क्षेत्रीका **बसाइँ** र **अतृप्त** चर्चित उपन्यास हुन् भन्दै सरल बोलचालको भाषाशैलीमा लेखिएको **बसाइँ** उपन्यासमा निम्नवर्गीय नेपालीहरूको आर्थिक र सामाजिक शोषणको कारणले बसाइँ सर्नुपर्छ भन्ने बाध्यतावशको सराइलाई चित्रण गरिएको तथा **अतृप्त** उपन्यासमा नेपालबाट प्रवासमा गएका नेपालीहरूले बाँच्नका लागि गर्नुपरेको सङ्घर्षको कथाव्यथालाई देखाइएको बताएका छन् । दाहालले **बसाइँ**लाई निम्नवर्गीय नेपालीहरूको चित्रण भनेका छन् । उनको यस विश्लेषणमा सीमान्तीयता शब्दको प्रयोग नभए पनि सीमान्तीयताभित्र अध्ययन गरिने निम्न वर्ग र उनीहरूको सङ्घर्षको सन्दर्भ आएको छ तसर्थ यो अध्ययन क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता अध्ययन गर्नका लागि उपयोगमा आएको छ ।

धनप्रसाद सुवेदी (२०५६) ले **नेपाली उपन्यासमा आञ्चलिकता** नामक पुस्तकमा **बसाइँ** उपन्यासलाई आञ्चलिक उपन्यास मात्र नभनेर सम्पूर्ण पूर्वी नेपालको पहाडी जीवनको प्रतिनिधित्व गर्ने उपन्यासका रूपमा लिएका छन् । उनले **बसाइँ** उपन्यासमा सामाजिक र आर्थिक समस्या आएको कुरा बताएका छन् । उनले यस उपन्यासमा नेपाली समाजका मोटे कार्की, धने बस्नेत, रिकुटे, भुमा वैदार बुढा जस्ता जीवन्त पात्रको प्रतिनिधित्व भएको विचार

व्यक्त गरेका छन् । सुवेदीले उक्त ग्रन्थमा समाजका प्रतिनिधि पात्र र सामाजिक, आर्थिक समस्याबारे आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । उनको यस अध्ययनमा क्षेत्रीका उपन्यासलाई सीमान्तीयताको अवधारणाबाट नहेरिएको भए पनि बसाइँमा रहेका प्रतिनिधि पात्रहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ तसर्थ क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक आधारबाट गर्न यो सामग्री प्रयोजनीय छ ।

खेम दाहाल (२०५९) ले **समालोचनै समालोचना** नामक समीक्षात्मक कृतिमा बसाइँ उपन्यासमा समाजका उच्च वर्ग र निम्न वर्गका मानिस रहेको सन्दर्भ उल्लेख गरेका छन् । उनले उपन्यासमा उच्च वर्गका नन्दे ढकाल जस्ता व्यक्तिले निम्न वर्गको धने जस्ताप्रति उपकार र सहयोगका नाउँमा गोहीका आँसु झार्ने गरेको बताएका छन् । उनले धनीले आफ्नै पक्षमा गर्ने निर्णय, धनीका छोराको जयादती, आफू गरिब भएर पनि साहुको नोकर भएकाले गरिबमाथि जमाएको रबाफ, धनेको अविवेकी निर्णयले गर्दा समाजको व्यवहारमा असमानता आउने विचार व्यक्त गरेका छन् । दाहालले उक्त पुस्तकमा क्षेत्रीको बसाइँ उपन्यासमा हुने वर्गीय विभेद र त्यसले ल्याउने असमानताबारे स्पष्ट विचार राखेका छन् । उनको यस अध्ययनमा सीमान्तीयतासम्बन्धी कुनै सिद्धान्तको प्रयोग भएको नपाइए पनि गरिबमाथि धनीले गरेको जयादतीको उल्लेख गरिएकाले हुनाले क्षेत्रीको बसाइँ उपन्यास सीमान्तीयताका दृष्टिले अध्ययनीय छ । यो सूर्वकार्य क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता हेर्न सहयोगी सामग्री बनेको छ ।

कृष्ण धरावासी (२०६१) ले **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका** उपन्यासको भूमिकामा 'इतिहास जस्तो पनि उपन्यास जस्तो पनि' शीर्षकमा उक्त उपन्यासबारे आफ्नो धारणा राखेका छन् । मूलतः उनले यस उपन्यासलाई इतिहास जस्तो ठहराएका छन् भने सन्दर्भवश बसाइँ उपन्यासको कुरा गर्दै बसाइँ सर्वप्रिय उपन्यास भएको तथा अतृप्त र ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ पनि उत्तिकै प्रिय रहेका बताएका छन् । पहाडबाट बसाइँ सर्नुपर्ने बाध्यता बसाइँमा, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक यथार्थ अतृप्तमा मानिसको तितो पीडाको कथा ब्रह्मपुत्रका छेउछाउमा भएको जनाउँदै उनले **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका** उपन्यासमा इतिहासका वास्तविक पात्र ल्याएर इतिहासजस्तो उपन्यास तुल्याएको भनाइ व्यक्त गरेका छन् । उनले क्षेत्रीका बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ र प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासमा क्रमशः सामाजिक यथार्थ, समाजिक र मनोवैज्ञानिक यथार्थ, मानिसको जीवनभोगाइको तितो पीडाको कथा तथा ऐतिहासिक विषयको कुरा गरेको उल्लेख गरेका छन् । उनको यस भनाइले क्षेत्रीका सबै

उपन्यासहरू सीमान्तीयताका दृष्टिले अध्ययनीय रहेको देखिएकाले यो पूर्वकार्य क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता अध्ययन गर्न सहयोगी रहेको छ ।

मुनामाया गुरुङ (२०६३) ले 'ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्रमा ब्रह्मपुत्र नदीको छेउछाउ वरपरका ग्रामीण बस्तीहरूका साथै आसामको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक घटनाका पक्षहरू देखाइएको विचार प्रस्तुत गरेकी छन् । उनले समाजमा निहित गरिबी, अशिक्षा, रुढिवादी शोषण, सामाजिक कुसंस्कार जस्ता सामाजिक समस्या रहेको बताएकी छन् । गुरुङले क्षेत्रीको यस उपन्यासमा सामाजिक समस्याका रूपमा नारीका समस्या निम्नवर्गीय व्यक्तिका समस्या, आर्थिक समस्या, प्राकृतिक समस्याहरू समेटिनुका साथै विविध सम्प्रादाय र व्यापक क्षेत्र ओगटेको विचार व्यक्त गरेकी छन् । गुरुङले उक्त अध्ययनमा क्षेत्रीको **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** उपन्यास आसाम तथा ब्रह्मपुत्र नदीका छेउछाउमा बसोबास गर्ने नेपाली तथा आसामीहरूको सामाजिक, आर्थिक घटनाका पक्ष साथै समाजमा निहित गरिबी, अशिक्षा, शोषण, निम्नवर्गीय नारीका समस्या आदि देखाएकी छन् । गुरुङको उक्त अध्ययनमा सीमान्तीयताको सिद्धान्तको प्रयोग नगरिएको भए पनि यसमा उनले ब्रह्मपुत्रको छेउछाउमा बसोबास गर्ने नेपाली तथा आसामीहरूको गरिबी, अशिक्षा, शोषण, निम्नवर्गीय समस्या जस्ता कुरा देखाएकी छन् तसर्थ क्षेत्रीका उपन्यास सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक कोणबाट अध्ययन गर्न यो सामग्री आवश्यक छ ।

ऋषिराज बराल (२०६४) ले **साहित्य र समाज** नामक ग्रन्थमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमध्ये निम्नवर्गीय किसान पात्र नायकको रूपमा प्रस्तुत भएका उपन्यासमा लीलबहादुर क्षेत्रीको **बसाइँ** पनि पर्ने सन्दर्भ उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपाली उपन्यासमा सामाजिक चित्रण दिई अप्रत्यक्ष किसिमले सामाजिक विसङ्गतिको पर्दाफास **बसाइँ**ले गरेको बताएका छन् । बरालले उक्त ग्रन्थमा क्षेत्रीको **बसाइँ** उपन्यासमा नायक पात्र र समाजको यथार्थबारे वर्गीय चिन्तन प्रस्तुत गरेको विचार व्यक्त गरेका छन् । उनको यस अध्ययनमा **बसाइँ** उपन्यासलाई सीमान्तीयता अध्ययनको कोणबाट नहेरिए पनि उपन्यासका नायक पात्र र सामाजिक यथार्थको वर्गीय चिन्तन प्रस्तुत गरिएको हुनाले सीमान्तीयता अध्ययनको कोणबाट **बसाइँ**को विश्लेषण गर्न यो अध्ययन सहयोगी रहेको छ ।

कृष्णप्रसाद डुम्रे (२०६४) ले 'बसाइँ उपन्यासको चलचित्रीकरण' शीर्षकको शोधपत्रमा नेपाली पहाडी गाउँले जीवनको वास्तविक यथार्थलाई देखाउनु **बसाइँ** उपन्यासको उद्देश्य रहेको विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले परिश्रम गर्ने गरिब किसानहरू शोषक सामन्तीको षड्यन्त्र र

नियतिको मारमा परेर मातृभूमिलाई छाडी बसाईं सर्न कसरी विवश हुन्छन् भन्ने देखाउनु **बसाईं**को सारपक्ष रहेको बताएका छन् । उनले यस उपन्यासका प्रायः पात्रहरू समाजका प्रतिनिधि पात्र रहेको उल्लेख समेत गरेका छन् । डुम्रेले उक्त शोधपत्रमा **बसाईं** उपन्यासको चलचित्रिकरणको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा नेपाली गाउँले पहाडी किसानहरू शोषक, सामन्तको जालमा परेर बसाईं सरेर जान बाध्य भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक कोणबाट अध्ययन नगरेका भए पनि यसमा निम्नवर्गीय किसान र सामन्त वर्गबीचको व्यवहारको उल्लेख भएको हुनाले यो पूर्वकार्य प्रस्तुत अध्ययनमा सहयोगी रहेको छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले (२०६९) ले **नेपाली उपन्यासको इतिहास** नामक समालोचनात्मक कृतिमा नेपाली उपन्यास परम्पराको विवेचना गर्ने क्रममा लीलबहादुर क्षेत्रीका चारवटा उपन्यासमध्ये बढी चर्चित **बसाईं** उपन्यास रहेको बताएका छन् । उनले **बसाईं** उपन्यास निम्न वर्गको सकस र उच्च वर्गको अत्याचारका बृत्तमा घुमाएर आर्थिक र सामाजिक कारणबाट बसाईं सर्न बाध्य गरिब र गरिबीको यथार्थ चित्रण हो भनेका छन् । **अतृप्त** उपन्यासको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा उनले सामाजिक बन्धनका कारण **अतृप्त** यौन आकाङ्क्षाबाट उत्पन्न कुण्ठाले मानिसलाई मानसिक रूपमा असन्तुलित बनाउन सक्छ भन्ने उपन्यासको केन्द्रीय विषयवस्तु रहेको बताएका छन् । क्षेत्रीको तेस्रो उपन्यास **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** पनि सामाजिक विषयवस्तु लिएर आञ्चलिक रूपमा आएको कुरा उनले जनाएका छन् । भारतको प्रसिद्ध ब्रह्मपुत्र नदीको छेउछाउमा बसोबास गर्ने प्रवासी नेपालीहरूको दैनिक जीवनमा आइपर्ने सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अवस्थाका समस्यालगायत तिनीहरूको भोगाइका समस्यालाई यथार्थापरक ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको विचार लुइटेलेको रहेको छ । लुइटेलेले उक्त अध्ययनमा क्षेत्रीका उपन्यासका घटनालाई सामाजिक यथार्थ र सामाजिक मनोविज्ञानका दृष्टिकोणबाट हेर्दै समाजका निम्न वर्ग र उच्च वर्गबीचको असहज परिस्थितिको व्याख्या गरेका छन् । उनले सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक आधारबाट विश्लेषण नगरेका भए पनि वर्गीय विभेदलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेका छन् तसर्थ उनको यो पूर्वकार्य क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्नका लागि उपयोगी रहेको छ ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०६९) ले **समसामयिक नेपाली उपन्यासको अध्ययन** नामक पुस्तकमा नेपाली उपन्यासमा उपनिवेशको प्रभावबारे समीक्षा गर्ने क्रममा लीलबहादुर क्षेत्रीको **बसाईं**मा उपस्थित रिक्टेको आचरण र मोटे कार्कीको खसी व्यापारी चरित्रको निर्माणको कारक औपनिवेशिकताको प्रभाव हो भन्दै उपन्यासमा प्रयोग भएका बिम्बहरू उपनिवेशका अङ्कनहरू

भएको बताएका छन् । उक्त कृतिमा सुवेदीले क्षेत्रीका उपन्यासबारे औपनिवेशिकताको कुरा उल्लेख गरी त्यसको अध्ययन गरेका छन् । उनले सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक कोणबाट विश्लेषण नगरे पनि यसमा निम्नवर्गीय पात्र र औपनिवेशिकताको प्रभावबारे अध्ययन गरेका छन् तसर्थ क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता अध्ययनका लागि सुवेदीको यो पूर्वकार्य सहयोगी सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

तारा गौडेल (२०७१) ले 'लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा परिवेश' शीर्षकको शोधपत्रमा **बसाइँ**मा सामन्ती समाज र विपन्न वर्गको समाजबीच एक आपसमा भएको द्वन्द्वलाई क्षेत्रीले उल्लेख गरेको बताएका छन् । उनले परापूर्वकालदेखि रहिआएको धार्मिक, सामाजिक, पौराणिक एवम् सांस्कृतिक घटनाहरूले मानिस कहिल्यै पनि यौनबाट सन्तुष्ट नहुने र अतृप्त नै रहने कुरा **अतृप्त** उपन्यासले देखाउन खोजेको बताएका छन् । गौडेलले उक्त शोधपत्रमा **बसाइँ** र **अतृप्त** उपन्यासलाई सीमान्तीयताका दृष्टिकोणबाट नहेरेको भए पनि यसमा रहेका समाजका सामन्त वर्ग र निम्न वर्गबीचको द्वन्द्व र सामाजिक-सांस्कृतिक विषयलाई उल्लेख गरेका छन् । यो अध्ययन **बसाइँ** र **अतृप्त** दुवै उपन्यासको सीमान्तीयता अध्ययनका लागि सहयोगी सामग्री रहेको छ ।

ताराकान्त पाण्डेय (२०७३) ले **मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र** नामक समालोचनात्मक ग्रन्थमा अनुभूतिको संरचनाका परिप्रेक्ष्यमा **बसाइँ** उपन्यासको समाजशास्त्रीय विश्लेषण गरेका छन् । त्यस क्रममा उनले **बसाइँ** उपन्यासलाई नेपालको सामन्तवादी सामाजिक व्यवस्थाको पीठिकामा उभिएको बताएका छन् । उनले **बसाइँ**को अन्तर्वस्तु एकातिर सामन्तवादी समाज व्यस्थामा विपन्न वर्गले गरिरहेको जीवनानुभूति हो र अर्कातिर प्रभुत्वशाली सामन्त समुदायको जालभेल एवम् अर्थिक शोषणकारी व्यवहारले सिर्जना गरेको दबावजन्य अनुभूति हो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले भूमिको असमान वितरण, भूस्वामित्वको असन्तुलन कायम रहेको त्यस समाजमा अड्डाअदालत र राज्य भन्नु पनि सामाजिक दृष्टिले प्रभुत्वशाली त्यही सामन्त वर्गकै हित संरक्षणमा रहेको र विपन्न वर्गले प्रभुत्वशाली वर्गका उत्पीडनमा बाँच्नुपरेको यथार्थलाई उपन्यासले प्रतिबिम्बित गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । पाण्डेयले उक्त अध्ययनमा **बसाइँ** उपन्यासमा रहेको समाजका प्रभुत्वशाली वर्ग र अधीनस्थ वर्गबीचको आर्थिक, सामाजिक असमानताले ल्याएको खाडल र समाजले भोग्नुपरेको उत्पीडनको अनुभूतिलाई समाजशास्त्रीय कोणबाट विश्लेषण गरेका छन् । यसमा सीमान्तीयताका दृष्टिकोणबाट अध्ययन नभए पनि पाण्डेयको यो पूर्वकार्यमा प्रभुत्वशाली र

अधीनस्थ वर्गबीचको असमानताको विश्लेषण गरिएको हुनाले क्षेत्रीको बसाइँ उपन्यासमा सीमान्तीय अध्ययनका लागि यो पूर्वकार्य सहयोगी रहेको छ ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यहरूमध्ये धेरैजसो अध्ययन उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्री र उनको उपन्यासकारिताको सामान्य परिचय र जानकारी गराउने सन्दर्भमा भएका छन् । केही पूर्वकार्यहरू उपन्यासको भित्री तहसम्म अध्ययन गरेर विश्लेषण गरिएका छन् । यीमध्ये पनि केशवप्रसाद उपाध्यायको **साहित्यप्रकाश**, भानुभक्त पोखरेलको **सिद्धान्त र साहित्य**, रामप्रसाद दाहालको **सिङ्गो नेपाली भाषा, साहित्यको इतिहास र साहित्यकारहरूको परिचय**, सञ्जीव उप्रेतीको **सिद्धान्तका कुरा**, राजेन्द्र सुवेदीको **समसामयिक नेपाली उपन्यासको अध्ययन**, लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासहरूमा व्यक्त भएका भूमिका र मन्तव्यमा आएका विचारहरू, तीर्थराज फुयालको शोधपत्र आदिमा भएका पूर्वकार्यहरूले क्षेत्रीका उपन्यासका बारेमा सामान्य चिनारीमूलक जानकारीमात्र गराएका छन् ।

यस्तै केही पूर्वकार्यहरू भने क्षेत्रीका उपन्यासको भित्री तहमा पुगेर अध्ययन भएका देखिन्छन् । तीमध्ये कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको **साभ्ना समालोचना, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार**, शिवप्रसाद सत्यालको **समालोचनाहरू**, राजेन्द्र सुवेदीको **नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति**, धनप्रसाद सुवेदीको **नेपाली उपन्यासमा आञ्चलिकता**, खेम दाहालको **समालोचनै समालोचना**, ऋषिराज बरालको **साहित्य र समाज**, खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्को **नेपाली उपन्यासको इतिहास**, तारा गौडेलको 'लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासको परिवेश', ताराकान्त पाण्डेयको **मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र** आदि महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । उक्त सम्पूर्ण अध्ययन सीमान्तीयताको सिद्धान्तमा आधारित भई गरिएका नभई अन्य दृष्टिले अध्ययन भएकाले प्रस्तुत अध्ययनका लागि तीमध्ये कतिपय अत्यन्तै कम र कतिपय आंशिक उपयोगी सामग्रीका रूपमा लिन सकिने खालका रहेका छन् ।

१.५ शोधको औचित्य

'लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता' प्राज्ञिक अध्ययनका दृष्टिले अनुसन्धेय विषय हो र प्रस्तुत शोध सोही विषयमा केन्द्रित रहेकाले यसको प्राज्ञिक औचित्य रहेको छ । निश्चय नै क्षेत्रीका उपन्यासहरूका बारेमा विभिन्न समीक्षात्मक टिप्पणी र स्थूल अध्ययन यसभन्दा अघि भएका छन् तर उनका उपन्यासमा केन्द्रित भएर सीमान्तीयताको अध्ययन नभएको कुरा पूर्वकार्यको समीक्षाबाट पुष्टि भइसकेको छ । लीलबहादुर क्षेत्रीको जीवनी, व्यक्तित्व, विभिन्न कृतिहरूको विश्लेषण आदि विविध विषयबारे शोध अनुसन्धान भइसकेको

परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत शोधकार्यबाट सम्बन्धित विषयको अध्ययन लीलबहादुर क्षेत्रीद्वारा लिखित उपन्यासमा सीमान्तीयताका बारेमा मौलिक, प्राज्ञिक योगदान पुग्ने छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा साहित्य समालोचनाका मान्यतामा आधारित सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत रहेको विश्लेषणको नवीन अवधारणा सीमान्तीयता सिद्धान्तका आधारमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा रहेको वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान, जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान र सीमान्त वर्गको आवाजको अध्ययन गरिएकाले प्रस्तुत शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता रहेको छ । यस अध्ययनबाट सीमान्तीयता अध्ययनसम्बन्धी प्राज्ञिक ज्ञानको स्थापना हुने भएकाले यस विषयमा अध्ययन गर्न चाहने सबैका लागि प्रस्तुत शोधको व्यावहारिक उपयोगितासमेत रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत अध्ययनमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासहरूलाई सीमान्तीयताको कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । क्षेत्रीद्वारा लिखित **बसाइँ**, **अतृप्त**, **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** र **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका** गरी चारओटै उपन्यासलाई सीमान्तीयताका दृष्टिकोणले अध्ययन गरिएको छ । सीमान्तीयतासम्बन्धी अध्ययनअन्तर्गत प्रतिनिधित्व, पहिचान, शक्ति सम्बन्ध तथा आवाज वा प्रतिरोध पर्छन् । यसअन्तर्गत वर्गीय, लैङ्गिक, जातीय, क्षेत्रीय जस्ता प्रतिनिधित्व, पहिचान, शक्तिसम्बन्ध र आवाज पर्दछन् । क्षेत्रीका उपन्यासमध्ये **अतृप्त** उपन्यासबाहेक अन्य कृतिमा लैङ्गिक प्रतिनिधित्व सशक्त रहेको देखिँदैन । तसर्थ क्षेत्रीका उपन्यासमा रहेका वर्गीय तथा जातीय पात्रहरूलाई मूल केन्द्र बनाएर यो अध्ययन गरिएको छ । सीमान्तीयताका उक्त आधारहरूमध्ये प्रस्तुत शोधकार्यमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान, जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान तथा सीमान्त वर्गको आवाजका आधारमा मात्र क्षेत्रीका उपन्यासको अध्ययन, विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीको सङ्कलन र उक्त सामग्रीको विश्लेषण वा सैद्धान्तिक आधार गरी शोधविधिअन्तर्गत दुई कुराहरू पर्दछन् ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलनविधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा अध्ययनको मूल सामग्रीका रूपमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासहरूमध्ये कतिपयको पहिलो संस्करण उपलब्ध नभएकाले **बसाइँ** (सैंतीसौँ संस्क. २०७४), **अतृप्त** (पाँचौँ संस्क. २०६६), **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** (पाँचौँ संस्क. २०७३), तथा

प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका (२०६१) लाई लिइएको छ । सीमान्तीयताको अध्ययनसम्बन्धी सिद्धान्त भएका कृतिहरू र क्षेत्रीका उक्त उपन्यासहरूको विश्लेषण गरिएका विविध कृतिहरूलाई सहायक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका आधारमा गरिएको छ । प्रस्तुत शोधमा लिइएको अध्ययनीय समस्यासँग सम्बद्ध तीनवटै प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधानका निम्ति उक्त प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीको सूक्ष्म पठन गरी सीमान्तीयतासँग सम्बन्धित सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

साहित्यमा सीमान्तीयताको अध्ययन नवीन अवधारणा हो । प्रस्तुत शोधकार्यमा सीमान्तीयताका आधारमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासहरूको विश्लेषण गरिएकाले सीमान्तीयताको अवधारणालाई नै विश्लेषणको प्रमुख आधार मानिएको छ । सीमान्तीयताको अवधारणाअन्तर्गत पर्ने वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था, जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थाका साथै सीमान्त वर्गको आवाजका बारेमा विश्लेषण गर्ने सिद्धान्तलाई प्रस्तुत अध्ययनको मूल आधारका रूपमा लिई सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । यस्तै क्षेत्रीका बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ तथा प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका गरी चारवटा उपन्यासको अध्ययन गरिएकाले आवश्यकताअनुसार ऐतिहासिक र तुलनात्मक प्रक्रियाको पनि अवलम्बन गरिएको छ ।

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

शोधप्रबन्धलाई व्यवस्थित गर्नका निम्ति निम्नलिखित छ परिच्छेदमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

तेस्रो परिच्छेद : लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

चौथो परिच्छेद : लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज

पाँचौँ परिच्छेद : सारांश र निष्कर्ष

उक्त परिच्छेदहरूलाई पनि आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी विश्लेषण गरिएको छ । शोधप्रबन्धको अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्रीसूची दिइएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

२.१ विषयप्रवेश

आख्यानकार लीलबहादुर क्षेत्रीका बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ र प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका सामाजिक उपन्यास हुन् । यिनै कृतिमा रहेको सामाजिक अवस्थालाई वर्गीय दृष्टिकोणबाट अनुसन्धान गर्न सकिने हुनाले अध्ययनको यस परिच्छेदको मुख्य उद्देश्य वर्गीय दृष्टिकोणबाट क्षेत्रीका उपन्यासको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । उपन्यासभित्रको सामाजिक जनजीवनमा रहेको वर्गीय विभेदलाई अध्ययन गर्न यस परिच्छेदमा प्रथमतः वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको सैद्धान्तिक अवधारणा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि यसै अवधारणाका आधारमा उनका उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा क्षेत्रीका उपन्यासभित्र उच्च वर्ग र विपन्न वर्गबिचको अन्तर र व्यवहारलाई देखाउँदै उनीहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ ।

२.२ वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको सैद्धान्तिक अवधारणा

सीमान्तीयताले समाजको निश्चित संरचना र त्यस संरचनामा सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्वलाई जनाउँछ । समाजको संरचना कस्तो रहेको छ र त्यसमा जनताको प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ भन्ने कुरा नै प्रतिनिधित्वको केन्द्रीय विषय हो (बार्कर, २०००, पृ. ८; उद्धृत : कार्की, २०७१, पृ. २८) । यसको तात्पर्य पाठहरूले प्रस्तुत गर्ने अर्थको खोजी गर्दा सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्वको खोजी गरिन्छ भन्ने नै हो । त्यसैले साहित्यमा सीमान्त वर्गको खोजी कृति, सामाजिक प्रक्रिया, सङ्कथन, विचारधारा, संस्थाहरू र अर्थतन्त्रका आधारमा गरिन्छ । कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा आएका पात्र, विषय वा विचार एकातर्फ वैयक्तिक र अर्कातर्फ सामाजिक वा सामूहिक हुन्छन् । त्यसैले कृतिमा आएको विषय वा चिन्तनले समूह वा समुदायको प्रतिनिधित्व गरिरहेको हुन्छ । त्यो भावना वा विचारलाई बोक्नका लागि कृतिमा उभ्याइएको पात्रले जहाँ अधिकांशको भावना र आवाजको प्रतिनिधित्व गर्न सक्छ, त्यहाँ त्यो कुनै

व्यक्ति पात्र नरहेर समूह पात्र बन्न पुग्छ । समाजमा विद्यमान विचारधारात्मक विमर्शले पनि व्यक्तिको पहिचान निर्माणमा भूमिका खेलेको हुन्छ । त्यस्तै शक्ति संरचनाले पनि निश्चित अर्थ र पहिचानका आधारहरू उत्पादन गरिरहेको हुन्छ ।

आधुनिकतावादीले परम्परागत प्रतिनिधित्वलाई भत्काएपछि उत्तरआधुनिक युगमा प्रतिनिधित्वको प्रश्न निकै जटिल र चुनौतीपूर्ण हुँदै आएको छ । प्रतिनिधित्वसम्बन्धी परम्परागत सोचहरू अहिले बदलिएका छन्, त्यसैले प्रतिनिधित्व र यसको उपस्थिति वा प्रस्तुतिको विषय महत्त्वपूर्ण बन्दै छ । सीमान्तीयता अध्ययनका सन्दर्भमा प्रतिनिधित्वको तात्पर्य संस्कृतिको अध्ययन एक प्रकारका सङ्केतपरक अभ्यासहरूको प्रतिनिधित्व र त्यसको बोध नै हो । कृतिका सन्दर्भमा प्रयुक्त प्रतिनिधित्वको खोजी प्रतिनिधित्वको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यस्तो प्रतिनिधित्व राजनीतिक, पहिचानात्मक वा अन्य प्रकृतिको पनि हुन्छ । त्यसै गरी सांस्कृतिक सन्दर्भमा कुनै वर्ग, लिङ्ग, जाति र राष्ट्रियताको उपस्थिति साहित्यमा कसरी भएको छ भन्ने कुराको खोजीसमेत यसमा गरिन्छ । प्रतिनिधित्वका आधारमा खास सामाजिक श्रेणीका राजनीतिक, सांस्कृतिक पहिचानका बारेमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिन्छ (गिरी, २०७०, पृ. २८) ।

प्रतिनिधित्व मूलतः सामाजिक, सांस्कृतिक सन्दर्भसित सम्बन्धित छ । प्रतिनिधित्व विचारधारा र शक्तिको प्रश्नसँग पनि जोडिएको हुन्छ । समाजको प्रभुत्वशाली वा प्रभुत्वहीनमध्ये कुन वर्गलाई कृतिले केन्द्रमा राखेको छ भन्ने कुरा यसमा हेरिन्छ । यसै गरी वर्गीय प्रतिनिधित्वमध्ये सीमान्त वर्गको उच्च, मध्यम र निम्न प्रतिनिधित्व कसरी भएको छ भन्ने जस्ता सन्दर्भहरूको व्याख्या गर्ने काम पनि यसअन्तर्गत गरिन्छ ।

समसामयिक नेपाली समालोचनात्मक विमर्शमा सबाल्टर्नलाई ज्यादै प्रचलित शब्दको रूपमा लिइएको छ । सबाल्टर्न शब्द अत्यधिक प्रचलित भए पनि कतिपय समीक्षकले त्यसको समानार्थीको रूपमा अवरजन शब्द प्रयोग गरेको पनि देखिन्छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१५) । यस अध्ययनमा चाहिँ सीमान्तीयता शब्दको प्रयोग गरिएको छ । सीमान्तीयता शब्दले किनारीकृत वर्ग वा समाजमा हेपिएका तल्लो वर्गका व्यक्ति वा समुदाय भन्ने बुझाउँछ । यसले साहित्यमा समाजमा हेपिएका वर्गका मानिसहरूलाई बुझाउँछ, जसको अध्ययन सीमान्तीयता सिद्धान्तअन्तर्गत गरिन्छ ।

सीमान्तीयता अध्ययनको परम्पराको प्रारम्भ इटालीका मार्क्सवादी चिन्तक अन्तोनियो ग्राम्सीले गरेका हुन् । इतिहास लेखन प्रक्रियामा नवीन तरिका र विश्लेषणको प्रभावकारी आधार

निर्माण गर्ने प्रयासका रूपमा सीमान्तीयता अध्ययनको आरम्भ भएको हो । यसमा औपनिवेशिक तथा राष्ट्रिय बर्जुवा इतिहासको सफलताका विरुद्ध आवाज उठाउँदै सीमान्तीय वर्गचेतनालाई केन्द्रमा राखेर इतिहासको पुनर्लेखन गर्ने उद्देश्यले पनि सीमान्तीयता अध्ययनको सुरुवात भएको हो । सन् १९८२ देखि अन्तोनियो ग्राम्सीको सीमान्तीयतासम्बन्धी मान्यता र उत्तरवर्ती समयमा फस्टाउँदो सांस्कृतिक अध्ययनको इतिहासलाई आधार बनाएर भारतीय इतिहासकारहरूको एक समूहले सीमान्तीयता अध्ययनको सुरुवात गरेका हुन् । सन् १९७० को अन्त्यदेखि नै यो अभियान सञ्चालनका लागि पटक पटक छलफल गरी पूर्वतयारी तथा दीर्घकालीन लक्ष्य र विशिष्ट उद्देश्यका साथ सीमान्तीयता अध्ययन अभियानको सुरुवात भएको सीमान्तीयतावादीहरूको दाबी रहेको छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १७) । रञ्जित गुहाले यस अभियानबाट दक्षिण एसियाली इतिहासलेखनको ऐतिहासिक असफलताको लेखाजोखा गर्दै इतिहास पुनर्लेखनको थालनी भएको दाबी गरेका छन् (गुहा, सन् २००३, पृ.१-८; उद्धृत : कार्की, २०७१, पृ. १६) । सबाल्टर्न शब्द प्रथम पटक इटालीका दार्शनिक आन्तोनियो ग्राम्सीले आफ्नो **अ प्रिजन नोट बुक**मा प्रयोग गरेका थिए । आफू जेलमा रहँदा लेखिएको डायरी **अ प्रिजन नोटबुक**मा ग्राम्सीले आवाजविहीन सीमान्त वर्गलाई सबाल्टर्न शब्दले औल्याएका छन् । सबाल्टर्न शब्दले हरेक दृष्टिले समाजमा हेपिएका, तल्लो दर्जाका व्यक्ति, समूह वा समुदायलाई जनाउँछ । सीमान्तीयताको अर्थ निर्धा, निमुखा, दबिएका, हेपिएका र ओभ्रेल परेकाहरू भन्ने हुन्छ । ब्रिटिस सेनामा क्याप्टेनभन्दा तलको पदलाई सबाल्टर्न भन्ने गरिन्छ । मार्क्सले यो अर्थ र सन्दर्भमा प्रयोग हुने उत्पीडित पदावली प्रयोग गरेका छन् । इटालेली भाषामा यसलाई सबाल्टर्नो भन्ने गरिएको छ (बराल, २०७३, पृ. १७२) ।

रञ्जित गुहा र गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकको सम्पादन तथा एडवार्ड सड्डको भूमिकामा अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेसले **सेलेक्टेड सबाल्टर्न स्टडिज** सन् १९८८ मा प्रकाशन गर्‍यो । ल्याटिन अमेरिकामा दक्षिण एसियाली सीमान्तीयता अध्ययनबाट प्रभावित भएर ल्याटिन अमेरिकी सबाल्टर्न अध्ययन समूहको स्थापना भयो । सीमान्तीयता अध्ययनको क्षेत्र सुरुमा इतिहासमाथि मात्र केन्द्रित थियो भने पछि यो क्रमशः बहुआयामिक र बहुसांस्कृतिक बन्न पुग्यो ।

सारा इतिहासका कुरा कुनै समयको शक्ति केन्द्रित इतिहास भएकाले सबै इतिहासको पुनर्लेखन हुन बाँकी छ भन्ने मान्यता मिसेल फुकोले राखेका छन् (फुको, सन् १९८०, पृ. ३०; उद्धृत : कार्की, २०७१, पृ. १७) । फुकोको यही मान्यताले दक्षिण एसियाली समाजको

इतिहासको पुनलेखन गर्ने जटिल तर महत्वपूर्ण उद्देश्यले सीमान्तीयता अध्ययनको सुरुवात भएको हो भन्ने मान्यता सीमान्तीयता अध्ययन समूहको रहेको छ । विनय बहालले औपनिवेशिक तथा बुर्जुवा राष्ट्रिय इतिहासलाई मात्र होइन जनताको इतिहास लेखनबारे भारतीय मार्क्सवादीहरूबाट गर्ने गरेको दाबीलाई समेत आलोचनात्मक दृष्टिकोणबाट हेर्ने र पुनर्लेखन तथा पुनर्विश्लेषण गर्न सीमान्तीयता अध्ययन प्रारम्भ भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (सन् २०००, ३५८-३७२; उद्धृत : कार्की, २०७१, पृ. १७) । कार्ल मार्क्स, अन्तोनियो ग्राम्सी, एरिक हब्सन, एडवार्ड पाल्भर थोम्पसन, जेम्स स्कोट, रोलाँ बार्थ, मिसेल फुको, हाइडेगार, सइदलगायतका पश्चिमी चिन्तकहरूको विचार सीमान्तीयता अध्ययन समूहको अध्ययन प्रक्रियाका लागि आधारस्रोत भएको देखिन्छ ।

उच्च वर्गबाट मात्र इतिहास लेखन गर्ने सम्भ्रान्तीय मान्यताका विरुद्धमा सीमान्तीयता अध्ययन प्रारम्भ भएको हो । यस अध्ययनले मूलबाटै सीमान्तीयताको इतिहास लेखन गर्ने उद्देश्य लिएको छ । स्थानीय सीमान्तीयता विषयलाई अन्तर्राष्ट्रियकरण गर्दै र मार्क्सवादको कमजोरीमाथि पनि आलोचनात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दै सीमान्तीयता अध्ययन सुरुवात भएको हो ।

सीमान्तीयता अध्ययनअन्तर्गत वर्गीय प्रतिनिधित्वलाई साहित्यको विश्लेषणको आधार बनाउन सकिन्छ । उपन्यासमा रहेको वर्गीय प्रतिनिधित्वको अध्ययन गर्दा पात्रको प्रतिनिधित्व कस्तो प्रकारको रहेको छ भन्ने कुरामा निर्भर रहन्छ । समाजमा प्रतिनिधित्व गरिरहेका सीमान्तीकृत वर्ग र प्रभुत्वशाली वर्गका पात्रमध्ये कुनै पात्रको उच्च प्रतिनिधित्व, कुनै पात्रको मध्यम प्रतिनिधित्व र कुनै पात्रको निम्न प्रतिनिधित्व भएको हुन्छ । यही आधारमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्वको अध्ययन गरिएको छ ।

२.३ बसाइँ उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

बसाइँ सामाजिक उपन्यास हो । यसमा प्रयोग भएका पात्रहरू उच्च वर्ग र निम्न वर्गका रहेका छन् । उच्च वर्गका पात्रहरू अभिजात वर्गका छन् भने निम्न वर्गका पात्रहरू सीमान्तीकृत वर्गका छन् । यहाँ प्रतिनिधित्वका आधारमा यिनै पात्रहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

बसाइँ उपन्यासको प्रमुख पात्र धने बस्नेत वर्गीय सीमान्तीकृत पात्र हो । जीवनको गुजारा चलाउन दुःख गरिरहँदा पनि कहिल्यै सफल हुन नसकेको ऊ निम्नवर्गीय पात्रका रूपमा

देखिएको छ । यस उपन्यासमा प्रस्तुत भएको समाजमा धने जस्तै अरू पनि सीमान्तीकृत पात्रहरू छन् । तीमध्ये कुनै पात्र प्रमुख पात्रका रूपमा उपन्यासमा देखिएका छन् भने कुनै सहायक पात्रका रूपमा रहेका छन् । त्यस्ता पात्रहरू आफ्नो जीवनमा पटकपटक असफल भए पनि एकदिन सफल हुने आशामा लगातार मेहनत गरिरहेका छन् । धने बस्नेत पनि आशावादी पात्रको रूपमा देखिन्छ । ऋण गरेरै भए पनि भैंसी किनेर ल्याएपछि ऋण तिर्न नसकिने हो कि भन्ने डरले ऊ ग्रसित छ । ऊ आफ्नो मनमा अनेक कुरा खेलाउँछ र मनभित्र डर भए पनि आफ्नै आँगनमा खुसी फुलेको देख्न चाहन्छ । साहुको ऋणको बोझ बोकेर भए पनि परिवारलाई सुख र खुसी दिने उद्देश्य बोकेको धनेको मनमा जीवनका सुखबारेका विविध कुरा खेल्छन् । धनेका मनमा आएको मेहेनत र हिम्मतको सकारात्मक विचार तलको उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ :

बैदार बुढाले भैंसी त दिने भए तर दर भने अघोर चर्को गर्छन्, त्यसमाथि हलका गोरु नै डिग (बन्धक) राख्नुपर्ने । ब्याज पनि महिनै पिच्छे, नतिरी धर दिँदैनन् । चार खुट्टे धन गन्दै नगन भन्छन्, केही किसिम बिग्रियो भने हलका गोरुसमेत जान्छन् ...तर कसो बिग्रेला र, गाभिनी भैंसी, काखमा पुष्ट पाडी छ । दूध पनि मनगो नै छ । एक दुई वर्षमा पाडी हुर्कँदै जान्छ । अर्को बेतमा पनि पाडी पायो भने भन् बेस । सानो बालकले पनि ओलनले घाँटी भिजाउन पाउला । ठेकीमा एक दुई मुठी तुर्क्याउँदै गर्दा दुई चार दिन बिराएर निस्केको चोखेनले आना सुकी पैसा होइहाल्छ । त्यसले ब्याज तिर्न पुग्यो, आफूले पनि महीको पानी पाइने । यसपाला मकै राम्रो भइदियो भने आफूले कोदोसोदो खाएर पनि त्यतैबाट आधाआधी ऋण तिरिहाल्छु । (पृ. १)

उपन्यासमा प्रयुक्त यस अंशले धनेको मनको चाहनालाई देखाएको छ । उसले दुःखमा परेको जीवनलाई उकास्ने एक प्रकारको मनोभावनालाई व्यक्त गरेको छ । यसमा धने विपन्न वर्गको पात्रको रूपमा रहेको छ । आफूसँग भैंसी किन्ने पैसा नभए पनि साहुसँग मासिक चर्को ब्याजमा ऋण गरेर भैंसी किन्ने निर्णय उसले गरेको छ । उसले यसमा गरिब भएर पनि परिवारको लागि सुख प्रदान गर्ने मेहेनती श्रमिकको परिचय दिएको छ । उसले एउटा गरिबको प्रतिनिधि पात्रको पहिचान खोजेको छ । यस निर्णयले आफूलाई डुबाउने पो हो कि भन्ने डर पनि उसले मनमा बोकेको छ । मनमा डर भए पनि हिम्मत गरेर विभिन्न काल्पनिक योजना बनाउँदै भैंसी गोठमा ल्याइसकेपछि आर्थिक लाभ मिल्ने सपना देख्छ । त्यही सपनाअनुसार उसले ऋण तिर्दै जाने र छोराको दुधे घाँटी भिजाउने कल्पना पनि गर्छ । उसले आफूले कोदो

खाएर भए पनि साहुको ऋण तिर्न सके परिवारमा खुसी ल्याउन सकिने आशावादी सोच बोकेको छ । उसले कल्पनालाई यथार्थमा बदल्ने कोसिस गरेको छ । समाजको सीमान्तीकृत वर्गको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा देखिएको धनेले निम्न वर्गका मानिसहरू परिश्रमी हुन्छन् भन्ने वर्गीय पहिचान दिएको छ ।

समाजमा सीमान्तीकृत भएर बाँचिरहेको मानिस भैँ धने बस्नेतको जीवन पनि आफ्नो सानो परिवार बैनी, श्रीमती र दुधे बालक छोरो लिएर अधि बढिरहेको छ । मेहनत र साहस देखाएर जतिजति अधि जान खोज्छ समाजले उसको उतिउति हुर्मत काढ्छ । उसको जीवनमा बादलका काला घेरा बाहेक केही देखिँदैन । जति उज्यालो छर्न खोजे पनि जीवन अन्धकारमा धकेलिन्छ । उपन्यासमा धनेको जीवनको विवशतालाई समाख्याताले धनेको जीवनको यथार्थपक्षलाई देखाउँदै सहानुभूति दिएको कुरालाई तलको उदाहरणबाट देखाउन देखिन्छ :

चार जनाको सानो परिवार लिएर बगिरहेको छ धनेको गृहस्थीको डुङगा, संसारको अथाह समुद्रमा अनेकौँ बाधाबिघ्नरूपी आँधीको सामना गर्दै । मक्किका खाँबाहरू मक्कैँदै गइरहेका छन् । बादलमा कुइरो थपिए भैँ उसको आर्थिक सङ्कटमा उपसहाय छन् गाउँका सेठसाहूकारहरू । यिनको चर्को ब्याज, भाका नाघेमा बन्धकी मालको हडप आदि समस्याहरूले बेहोसमाथि लाठी बजेजत्तिकै भइरहेको छ धनेको जीवनमा । तैपनि उसले आँट हारेको छैन । दुःखलाई लुकाएर हिँडी नै रहेको छ, परिश्रमको पथमा । (पृ. २-३)

उक्त सन्दर्भमा उपन्यासभिन्न समाख्याताले धनेको किनारीकृत जीवनको यथार्थ अवस्थालाई देखाएको छ । सानो परिवारका साथमा दुःख, परिश्रम, मेहेनत गरी केही आर्थिक उपलब्धि प्राप्त गरेर जीवन चलाउन खोजेको धनेले विभिन्न हन्डर खान्छ । साहु महाजनको ऋण तिरेर जीवनको जग बलियो बनाउने चाहना चाहनामै सीमित रहन जान्छ । उसको जीवनमा कहिल्यै आर्थिक परिवर्तन आउन सकेको छैन । गाउँका साहु महाजनले हानेको चर्को ब्याजको लाठी उसको जीवनमाथि बर्सिरहँदा पनि निरन्तर मेहनत गरिरहने एउटा निम्न वर्गको सीमान्तीकृत पात्रको पहिचान धनेले दिएको छ ।

समाजका शोषक चिन्दा चिन्दै पनि धनेले उनीहरूसँगै आर्थिक व्यवहार गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको प्रसङ्गलाई उपन्यासको तलको उदाहरणले पुष्टि गर्छ :

धने बैदार बालाई राम्ररी चिन्दथ्यो । उनीसित लिनुदिनु गर्नु आफैले आफ्नो घर सल्काउनुजत्तिकै हो भन्ने जान्दाजान्दै पनि धनेले चुप लागी कागजात छाप लाइलियो । ... धने सानो पाडीलाई घिसाउँदै घरको आँगनमा आइपुग्यो । (पृ. ३)

उक्त अंशमा अधीनस्थ वर्गले बाध्य भएर अभिजात वर्गको सामन्ती व्यवहार सहनुपर्ने पुँजीवादी समाजको चित्रण धने बस्नेतको अवस्थाले देखाएको छ । हेपाहा प्रवृत्ति (हेजेमोनी) समाजमा रहनुजेल धने बस्नेत जस्ता सोझा, सरल, अशिक्षित मानिस सम्पन्न वर्गको थिचोमिचोमा पिल्सिन बाध्य हुन्छन् । जानीजानी आफ्नै घरमा आगो सल्काउन बाध्य नेपाली समाजको सीमान्त वर्ग चुपचाप उनैको आदेश मान्न तयार हुन्छन् । यसमा धने बस्नेतले कागजमा सही छाप गर्नु, बैदारले दाम तोक्नु, ब्याज स्याज उठाउनु जस्ता कारणले गरिबलाई ठाडै मारिरहेको अवस्थाको प्रकटीकरण भएको छ ।

धनेले ल्याएको भैंसीको पाडी मरेपछि भैंसीले दुध दिन छाड्छ । अझै पनि धनेभित्र भैंसी ब्याउने आशा जीवित रहन्छ तर भाग्यको खेल भैंसी तुहिनुले गरिबको पुर्पुरो कहिल्यै भाग्यमा बदलिन सक्तैन भन्ने बुझिन्छ । यसै कुरालाई तलको उदाहरणबाट देखाइएको छ :

चैतको टन्टलापुर घाममा एक दिन भैंसी रन्थनिएर दिउँसै कटेरामा आयो । धने आँगनबाट कटेरामा भन्थ्यो र भैंसीलाई सुम्सुम्याउन थाल्यो । निलानिला लौराका डाम भैंसीका आँगमा देखेर ऊ अवाक् भयो । तर गरिब धने के गर्न सक्तछ र ? ऊ बिस्तारै बर्बरायो, 'कसले यसरी पिट्यो तँलाई, अर्काको बालीमा पसिस् होला, त्यस्तै हुन्छ ।' भैंसीको गर्भस्थलमा चोट परेछ । त्यसको चौथो दिनमा भैंसी तुह्यो । (पृ. ५)

उपन्यासमा प्रयुक्त उक्त अंशमा गरिबमाथि विधाताले ठगेको सामाजिक अवस्था भए पनि यथार्थमा समाजले उठ्न नदिएको एउटा सीमान्तीकृत गरिबको कथा देखिन्छ । लेउते दमाईले भैंसीलाई गर्भसम्म चोट पुग्ने गरी नकुटेको भए धनेको भैंसी ब्याउने थियो । धनेको जीवनको आशाको दियो निभ्ने थिएन । जीवन सोचे भैं सहज बन्दै जाने थियो । धनेले आर्थिक रूपमा केही राहत प्राप्त गर्ने थियो । तर, यहाँ विधातालाई आरोप लगाएर समाजबाट एउटा गरिबलाई किनारा लगाउने कार्य गरिएको छ । गरिबीभित्र जिउने आधार खोजिरहेको समाजको प्रतिनिधि पात्र धनेमाथि परेको दुःखले उसको सामाजिक बाध्यताको पहिचान दिएको छ ।

समय परिवर्तन हुँदै जान्छ तर गरिबको जीवनको दःख घटेर जाँदैन । संसार हाँसो र रमाइलोमा सम्मिलित भइरहँदा गरिबहरू आफ्नै गरिबीले थिचेको दुःखी मुहार बोकेर पीडित

भएका हुन्छन् । हरेक महिना साहुको ऋण चुकाउनुपर्ने पीडा र चाडबाड मान्ने आर्थिक अभावका कारण पीडित हुनुपरेको धनेको अवस्थालाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

बाहिर जगतै रमाइलो छ । सबैको हाँसोमा धने बस्नेत पनि हाँसेर सम्मिलित हुन्छ । तर उसको हाँसो ओठबाट निस्कन्छ अनि त्यहीँ सम्ममात्र सीमित छ, हृदयमा प्रचण्ड अग्नि बलिरहेछ । बैदार बुढालाई दुई महिनाको ब्याज मात्र उसले अहिलेसम्म बुझाउन सकेको छ । बैदार बुढा उसको घरको बाटो भएर ओहोरदोहोर गर्नुपर्दा घोडा एकछिन थामेर धनेलाई कराउँछन् । (पृ. १२)

उपन्यासमा प्रयुक्त पङ्क्तिले धने बस्नेत जस्तो सीमान्तीकृत पात्रको जीवनमा न चाडबाडको खुसी आउँछ न त जीवनमा आनन्द आउँछ भन्ने देखाएको छ । ऊ त खाली बनावटी हाँसो मात्र पोखिरहेको हुन्छ । साहुले पटक पटक ऋणको कुरा भिकेर टोकिरहँदा, नानाथरी गाली गरिरहँदा चुपचाप सहेर बस्नुपर्ने अवस्था धनेको रहेको छ । यस अवस्थाबाट समाजमा ऋण गरेर जीवन गुजारा चलाउनुपर्ने निम्न वर्गका मानिसहरूले धेरै अन्याय सहनुपर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । वर्गीय पहिचान बोकेको धनेले समाजका निमुखा जनताको दुःखको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

समाजमा सीमान्तीय परिवारभित्रका महिलाहरूले कति कष्ट सहन बाध्य हुन्छन् भन्ने उदाहरण धने बस्नेतले श्रीमती मैनाका बारेमा व्यक्त गरेको कुराबाट पुष्टि हुन्छ :

बिचरी मैना, दिनभरि कति काम गर्छे । न एक मुठी राम्रो खान पाउँछे । छोराछोरीकी आमा, सुत्केरी बेलामा पनि एक मुठी यसो राम्रो खान पाइन । कति चाडबाड आए गए, उही बिहामा बनाइदिएको फुलीमुन्डीबाहेक एउटा गतिलो गहना कमाइदिन सकिएन । तैपनि कति सन्तोषी छ । सधैं मेरो कष्टको ख्याल राख्छे । सारा घरको भार उसैमाथि छ । विधिको लेखा यस्ती फूलजस्तीलाई कर्मले मजस्तो गरिपसित पारिदियो । (पृ. १३)

उपन्यासमा प्रयुक्त गद्यांशअनुसार धनेकी पत्नी मैनाले परिवारको पूरा रेखदेख गरेकी छ तर आफ्नो दयनीय अवस्थाको ख्याल गर्न गरिबीका कारण असमर्थ छे भन्ने कुरा देखाएको छ । दिनभरि काम गरेर पनि दुई छाक राम्ररी खाने नपाएकी मैना सुत्केरी हुँदा पनि पेटभरि खान नपाएकी बिचरा देखिएकी छ । गरिबीमा पिल्सिएकी मैना समाजकी सीमान्तीकृत महिलाकी प्रतिनिधि पात्रको रूपमा उभिएकी छ । मैनाको अवस्थाले सीमान्तीकृत वर्गको अवस्थालाई

देखाएको छ । मैनाले धनेका कारणले दुःख पाएको देखाउँदै समाजमा सीमान्तीकृत वर्गको हालत कस्तो रहेको छ भन्ने उक्त प्रसङ्गमा देखाइएको छ । उपन्यासमा मैनाले वर्गीय रूपमा सोझा मानिसको प्रतिनिधित्व गरकी छ भने गरिबीलाई सहन सक्ने व्यक्तिको पहिचान दिएकी छ ।

दिनभरि काम गरेर पनि दुई छाक जोड्न नसक्ने अवस्थाका बेला ऋणको ब्याज तिर्नु, चाडबाड मनाउनु आदि इत्यादि कुराले मनमा चिन्ता परिरहँदा स्वास्नीले धनेमाथिको पीडालाई कसरी बुझेकी छ भन्ने कुरा तलको उदाहरणमा व्यक्त गरिएको छ :

‘बुधे कामीले गोडातीसेक कम्पनी दिन्छ कि भनेर गएको । बैदारलाई १५ रुपियाँले मुखमा बुजो लगाएर १५ ले यो दशैं जसोतसो टारुँला भन्ने थियो, तर डाङ्गाले किन दिनु ? दिनभर त्यसै आलेटाले गरेर टार्यो । सामने यत्रो महादशैं छ । लुगा कसैलाई हालेको छैन; कसरी काम चलाउने खै ?’ (पृ. १३)

उपन्यासको उक्त अंशमा गरिब धनेले साहुको ऋणको ब्याज तिर्न र चाडबाड मान्न ऋण खोज्न जाँदा पनि नपाएको देखाइएकाले धने जस्ता गरिबहरूलाई समाजमा जिउन पनि कठिन हुने अवस्थाको चित्रण गरेको छ । समाजमा गरिबले सहायता पनि पाउन सक्दैनन् । सहयोगको आशामा हिडेको धने समाजको असहाय पात्रको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा चिनिएको छ ।

नेपालीहरूको महान् चाड दशैंको मुखमा सरसामानको भाउ बढेर आकासिएको छ । निम्न वर्गका मानिसहरूलाई सरसामान किन्न पनि गाह्रो हुने सन्दर्भमा भुमाले दाइले दिएको रुपियाँबाट हाटमा गरेको किनमेल र गरिबीमा महङ्गीको प्रभाव तलको उदाहरणले प्रस्तुत गरेको छ :

दशैंको छेउको बजार, जे चिजको दाम पनि दुईगुना पुगेको छ । आठ आना हातको लुगा बाह्र आना घटी छुन दिँदैन । भुमाले धेरै पसल चहारी । रकमरकमका कपडा, सारीहरू बेचन ल्याएका छन्, तर मोल असाध्य चर्को छ । साधारण लाउन हुनेसम्म, दशहाते सारीलाई कम्पनी हात तलको कुरो गर्नु पर्दैन । भुमाले बल्लतल्ल एउटा रातो बुट्टा भएको साधारण गुन्यू आठ रुपियाँमा लिई । (पृ. १७, १८)

उक्त सन्दर्भले ग्रामीण समाजमा चाडबाडमा लाग्ने मेला हटियामा हरेक मालको भाउ चुलिएर किन्न नसक्ने अवस्था रहेको देखाएको छ । दाजु धनेले दिएको रुपियाँ बोकेर गुन्यू किन्न गएको भुमा किनी नसक्नुको मूल्यवृद्धिले समस्यामा परेकी छ ।

धनेले आफू गरिब भएको कारण श्रीमती मैना र छोराको दुःख पाएको महसुस गरेको छ । ऊ छोराको फाटेको भोटोका बारेमा दुःख व्यक्त गर्दै मैनालाई हप्काउँछ तर मैनाको चोलो भन् धेरै फाटेको देखेर ग्लानि हुन्छ । यस प्रसङ्गलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

धनेले मुन्टो मैनापट्टि उठायो । देख्यो, बालकको भन्दा मैनाको चोलोको अवस्था नराम्रो छ । मैना र धने आँखा जुधे । दुःखीले दुखियाको भाव बुझ्यो औ दुखियाले दुःखीको । मैनाले हाँसिलो मुख पारेर भनी, 'म अहिले टालिदिन्छु । आ बाबु, भित्र जाऊँ ।'
(पृ. २६)

यसबाट गरिब धनेका जहान परिवारका सदस्यले खान र लाउन समेत नपाएको र चाडबाडमा लुगा फेर्न पनि नसकेको देखिएको छ । यसमा सीमान्तीकृत धनेले आफूसँगै मैना र छोराको पनि पीडा भोग्नुपरेकाको दुःख स्पष्ट रूपमा बुझेको छ ।

गरिखान भनी साधनको रूपमा रहेको एक हल गोरु पनि बैदारले लगेको छ । यसपछि धनेको मन भन् निराशामा बदलिन्छ । ऊ केही गर्न नसक्ने अवस्थामा विकल्प सोचिरहेको छ । मोटे कार्कीको आश्वासनले उसले जीवनमा परिवर्तन आउने सम्भावना देखेको छ । त्यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ :

'खोइ के हुन्थ्यो र हाउ जेठा !' धने लामो सास तान्दै भन्यो, 'मेरो त हलका गोरु पनि साहुले लगिहाले । पोहोर बित्थामा बैदारको पड्के तेसीमा भोटेका तिहुन ल्याउने भएर छुँदाखाँदाका गोरु पनि मासिए । यसपाला त अलि अलि भएको खेतबारी पनि बाँझै रहने भो । अर्काको मागेको भरले कति निर्वाह हुन्छ खै ?'

बजियाले हलका गोरुसम्म राखेन राख्न पनि, राम्रैको साइँदुवा हुन् हाउ हुन पनि बैदार त । जे भो भो, अब एक हल गोरु किन्नु नि हाउ रिनसिन काडेर पनि । (पृ. २७)

प्रस्तुत सन्दर्भ धनेको हल गोरु बैदारले लगेपछि मोटे कार्की र धनेबीचको कुराकानीको रूपमा आएको छ । बर्खाको समय खेतीकिसानी गरेर वर्षभरिलाई खाने अन्न उब्जाउनुपर्छ । यस्तो समय गोठका गोरुले ऋण चुक्ता गर्नुपरेपछि धनेको अवस्था अत्यन्त नाजुक भएको छ । मोटे कार्कीको सल्लाह अब फेरि कुनै तरिकाले गोरु जोड्नुपर्छ भन्ने रहेको छ । अरुकै जग्गा जोतेर भए पनि कमाई खानुपर्छ । नन्दे ढकालको जग्गा कुतमा मिलाइदिने आश्वासन मोटे कार्कीले धने बस्नेतलाई दिन्छ । गरिब वर्गका मानिस सधैं अर्काको ऋणमा डुबिरहेका हुन्छन् भन्ने पहिचान धनेले दिएको छ । जसले जति मेहनत गरे पनि उभो नलाग्ने गरी व्याज

बोकाएको अवस्था देखिन्छ । समाजमा हेपिएर बसेको धनेले सामन्तले सिर्जना गरेको सामाजिक व्यवस्थाभित्रको गरिबको प्रतिनिधित्व गरेको छ । गरिब भएर पनि बाँच्न खोज्नु उसको वर्गीय पहिचान हो ।

समाजमा कुतमा खेत जताउने अनि उसलाई दुःख दिएर उठिबास लगाउने काममा साहुका नोकरसमेत पछि परेका हुँदैनन् । तलको उदाहरणमा प्रस्तुत नन्देको नोकर साने घर्तीसँग भएको धनेको विवादले यही सन्दर्भलाई पुष्टि गर्छ :

‘भोलि मेरो रोपाइँ भनेर जानाजानी पनि के भनेर पानी मारिस् ए तैले ?’ धनेले अलि हप्काएको स्वरमा भन्यो । ‘त्यो मूला सिमखेतमा पनि केको पानी चाहिन्छ हाउ बित्यामा ? उहाँ साहुको खेत रोप्न पाएको छैन !’ साने घर्तिले उत्तरमा भन्यो । ‘सिमखेतमा केको पानी चाहिन्छ ? तँ बजियालाइ थाहा थिएन – आज मेरो पालो हो भनेर ? आफ्नो पालोमा आएर रातभरि लाउँदो होस् ।’ ‘केको पालो र पैँचो, साहुको खेत, साहुको कुलो । साहुको खेत भरिएपछि बल्ल अरूको पालो ।’ ‘कुत बुझाउने बेलामा, तँ बजिया गएर बोलिदिन्छस् यसरी नै ? साहुको गाँसे भएर अझ बढेर पो कुरा गर्छ ए, बजिया त !’ (पृ. ३२)

उक्त अंशले समाजमा गरिबीका कारण मेहनतले गुजारा गर्ने मानिसलाई कसैले देखिसहँदैनन्, धनेको त्यस्तै हालत भएको छ भन्ने देखाएको छ । नन्दे ढकालको खेत कुतमा लिएको धनेले रोपाइँका लागि पालोको पानी पनि लगाउन पाएको छैन । नन्दे साहुको कान्छो छोराको नोकर साने घर्तीलाई धनेका पालाको पानी आफ्नो खेतमा लगाउन पठाएपछि धने र साने घर्तीबीचको भनाभनले विकराल रूप लिएको अवस्था देखाइएको छ । उपन्यासमा धनेले आफ्नो पहिचान खोज्दै साहुलाई कुत बुझाउन परेपछि पाउनु आफ्नो अधिकार हो भन्ने जनाएको छ । यस अंशमा सीमान्तीकृत वर्गले भोग्नुपर्ने सामाजिक बाध्यतालाई धनेले प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

कान्छो साहुले धनेको रोपाइँकै दिन बिउ उसको धानको बियाडमा भैँसी चराउन लगाएर बिउ सखाप पारिदिएपछि धनेले आफू गरिब भए पनि रिसलाई काबुमा राख्न सकेन । एउटा कुरा सोचेर काम गन्यो अर्कै प्रतिफल भइदिन्छ । खेतीपाती राम्रोसँग गरेर गुजारा चलाउन खोज्दा धने उल्टै सजायको भागिदार बन्न पुगेको अवस्थाको पहिचान उपन्यासमा तलको उदाहरणले प्रस्ट पारेको छ :

आफूलाई समाल्न नसकी बौलाहा भैँ भएर कोदालो पासोपट्टि फर्काई दुई हातले उचालेर ऊ भैँसीमाथि झुम्ट्यो । अलि सिम भएकोले भैँसीका खुट्टा हिलामा भासिएर छिटो दगुर्न सक्तैनथ्यो । त्यसैले भैँसी छेउमा पुग्दा धनेले कोदालाले छ-सातपल्ट हिर्काइसकेको थियो । ... खेतको पल्लो छेउ पाखामा पुगेर भैँसी थ्याच्च बस्यो । (पृ. ३४)

उपन्यासभित्रको उक्त घटनाले धनेको गरिबीमाथि सामन्तहरू खिल्ली उडाइरहेका छन् जस्तो देखिन्छ । यसबाट गरिबीभित्र लपेटिएर धनेले जति पसिना बगाए पनि कहिल्यै उँभो लाग्न नसकेको अवस्था देखिन्छ । धनेको रोपाईँको दिन बिहान हली र खेताला आइपुग्ने बेलामा साहुले धनेको बियाडमा भैँसी छोडेकाले स्पष्ट रूपमा धनेलाई हेपिएको अवस्था देखिन्छ । रिसको भोकमा धने पशुप्रतिको प्रेम भुलेर साहुको गर्भिणी भैँसीलाई रिस पोच्छ । यसरी रिस पोख्नुले उसभित्रको पहिचान व्यक्त भएको छ ।

धनेको प्रहारले भैँसी मरेकाले धनेको सपना चकनाचुर भएको र यसै कारणले बसाई हिँड्नुपर्ने बाध्यता भएको देखिन्छ । एकातिर रोप्न ठिक पारेको खेती बाँभो, अर्कोतिर साहुको ऋणले भविष्य अन्योल भएको छ । यस परिस्थितिलाई उपन्यासमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

घटनाको तीन दिनपछि बेलुकीपख नन्देको गोठालो चिम्ले आएर साहुको भैँसी अगि बिहान मरेको र भोलिपल्ट दिउँसो साहुले पञ्च बोलाउने निश्चय गरेको कुरा सुनाउँदा धने नीलोकालो भयो । चिम्लेले धनेलाई 'भोलि पञ्चको सामु उपस्थित हुनु' भन्ने सुब्बा र नन्देको आज्ञा सुनाएर गयो । (पृ. ३५)

उपन्यासको उक्त सन्दर्भले गरिब धनेमाथि मडारिएको अनिष्टको कालो बादललाई जीवनको दुःखद घडीको रूपमा देखाइएको छ । उसले यस स्थितिमाथि कुनै उपाय देखेको छैन । गरिबीका कारण लाचार ऊ पञ्चका सामु के मुख देखाएर जाने भन्ने कुराले चिन्तित छ । समाजमा सीमान्तीकृत उसलाई सहयोग गर्न कोही पनि तयार छैनन् । सबै हेपिएका मानिसहरू आफ्नो पहिचान गुमाएर चुपचाप बस्तुपरेको बाध्यलाई यहाँ देखाइएको छ ।

तमसुक गरेर अढाई महिनाको समय दिए पनि धनेको ऋण तिर्न सक्ने अवस्था थिएन । मानिसको जीवन सर्वश्रेष्ठ हो भने गरिब र पीडितहरूको जीवन किन पशुको सरह छ त ? धनेको गरिबीको चित्रण तलको उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ :

‘गरिब र पीडितहरूको जीवन कुनै पशुको भन्दा स्वच्छ छ र ? सत्यवादी र इमान्दार गरिबहरूलाई थिचेर अत्याचार र बेइमानीको आड लिनेहरू सुनको महलमा आनन्द मनाउँछन्, तर गरिबहरू परिश्रमको चरम सीमामा बसेर पनि हात मुख जोड्न पाउँदैनन् । के विधिले लेख्ने भाग्यलिपि यही नै हो ?’ (पृ. ३७-३८)

सृष्टिको सर्वश्रेष्ठ प्राणी मानव जाति भए पनि गरिबहरूले किन नारकीय जीवन भग्नुपरेको छ । वास्तवमा धनीहरू आलिसान महलमा बसेर आनन्दमा जीवन बिताउँछन् भने गरिबहरू तिनै सम्पन्न वर्गको अपमानित व्यवहारले पीडित भएर बाँच्नुपरेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा मानिस हुनुको परिचय मैनाले खोजेकी छ । उपन्यासमा यस्तै पात्रहरूले आफ्नो पहिचान खोजेको अवस्थाको चित्रण बसाइँ उपन्यासमा गरिएको छ । धनेको परिवार सीमान्तीकृत वर्गको प्रतिनिधि परिवार हो । धने र मैनाले सीमान्तीकृत वर्गको सामूहिक प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

धने निम्न वर्गको पात्र हो । उसले आफ्नो इमानलाई कहिल्यै बेचेन । परिश्रम गरेर इज्जतसाथ बसेको धने आफ्नी बहिनीका बारेमा नराम्रो कुरा सुन्छ । बैनी भुमालाई रिक्कुटेले धोका दिएको हो, यसमा भुमाको गलती हैन भन्ने मनमनै सोचिरहन्छ । भुमाको यो हालतको जिम्मेवार आफ्नो गरिबी हो । गाउँलेलाई बोलाएर पेटभरि टन्न खुवाएर बहिनीको विदाइ गर्न सकेको भए आज कसको मुख खुल्थ्यो र ? भन्ने विचार धनेको दिमागमा मडारिन्छ । धनेले आफू इमानदार हुनुको पहिचा खोजेको अवस्थालाई तलको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ :

मनमा एउटा प्रश्न उठ्यो, ‘यो दोष कसको हो ? भुमाको हो ? उसैको त हो ।’

‘होइन, दोष मेरो ! बेलामा बिहा गरिदिन नसक्दा, यो सब भो । आज बिहा गरिदिन धन भएको भए वा बिहा गरिदिँदा धन नचाहिने भए, ती सारा गाउँलेहरूको भुँडी भरिदिन नपर्ने भए यो दिन देख्न पर्ने थिएन । दोष मेरो, मेरो गरिबीको दोष, मेरो लाचारीको दोष, मेरो गरिबी बनाइदिने भाग्यको दोष, अनि दोष मेरो फुटेको भाग्य लेख्ने विधाताको !’

के भाग्य विधाताले लेख्छन् ? आज उसको सानो मगजले नजाने किन क्रान्तिपूर्ण गूढ तथ्यले भरिएको तर्क गरिरहेको थियो । (पृ. ५०)

प्रस्तुत अंशमा धने आफ्नी बहिनीको हालतबाट अनभिज्ञ रहेको अवस्था देखिएको छ । ऊ आफू गरिब भएकाले समयमै बहिनीको बिहे गरिदिन नसकेका कारण यस्तो अवस्था आएको

ठानेको छ । बहिनीलाई रिकुटेले धोका दिनु आफ्नो गरिबीको दोष रहेको र आफूलाई गरिब बनाउने समाज व्यवस्थाको दोष हो भन्ने प्रतिरोधात्मक चिन्तनमा ऊ पुगेको देखिन्छ । विधाताले भाग्य लेख्ने भए समाजमा यति धेरै विभेद सायद जन्मिँदैनथ्यो होला । समाजका सामन्तले नै समाजलाई विभेदको खाडलमा धकेलिरहेका हुन्छन् । यसर्थ धनेको परिवार सीमान्तीकृत बन्न पुगेको छ ।

जीवनमा आशावादी भएर बाँच्नु धनेको जीवनको निष्कर्ष हो । समाजमा ठूलाबडा भनाउँदा धनीमानीले गरिबमाथि गर्ने व्यवहार अन्यायपूर्ण हुन्छ । यिनै अन्यायपूर्ण व्यवहारले समाजमा गरिबले भन् भन् दुःख भोगिरहेका हुन्छन् । गरिबलाई सहयोग गर्नुको सट्टा अभि दुःखमा धकेलिदिन्छन् । यसै सन्दर्भलाई तलको उदाहरणमा प्रस्तुत गरिएको छ :

कसैलाई दुःख होस् वा सुख, समय बित्ति नै जान्छ । ... दिन बित्ति गएर धनेको रुपियाँ बुझाउने समय पनि निकट आयो ।

भाका जतिजति नजिक आउँथ्यो, त्यतित्यति रुपियाँको चिन्तामा ऊ व्याकुल हुँदै जान्थ्यो । धेरैसँग ऋण खोज्यो, साहूहरूसित पनि हात जोड्यो, तर सगरबाट तारो खस्ने आशामा नानीले हात थापेजत्तिकै भयो । निदान उसले घरबारी नछोडे उपाय छैन भन्ने निर्णय गर्‍यो । (पृ. ५७)

समयले मानिसको दुःखद सुखद जुनसुकै घडीलाई रोकन सक्दैन । जुनसुकै अवस्थामा पनि मानिस आशावादी भएर बाँच्नुपरेको अवस्था यसमा देखाइएको छ । धनेले साहुको ऋण तिर्न जतिसुकै मेहनत गरेर पसिना बगाए पनि सफलता त आकाशको तारो भैँ टाढा भइरह्यो । सीमान्तीकृत धनेले अन्त्यमा साहुलाई ऋण र ब्याज बुझाउन नसकेर घरबारी जिम्मा लगाउनुपर्ने अवस्था आएको छ । विभिन्न बहानामा गरिबलाई धुतेर उठिबास लगाउने समाजको अगाडि गरिब धने सीमान्तीकृत भएर बाँच्नुपरेको अवस्था उपन्यासमा देखिएको छ ।

समाजमा गरिबको भाग्यनिर्माता बनेर बसेका सामन्तले नै धने जस्ता गरिब निमुखाको उठिबास लगाउँछन् । पुर्खाको थातथलो साहुलाई जिम्मा लगाएर बसाइँ जानुपरेको दर्दनाक अवस्था निम्न वर्गको जीवनमा परिरहन्छ । उपन्यासमा धनेको यस्तै अवस्था देखिएको छ । यसको उदाहरणका रूपमा उपन्यासको निम्नलिखित सन्दर्भ देखाउन सकिन्छ :

भोलिपल्ट नन्देको आँगनमा गाउँका ठूलाठालुहरू भेला भई धनेको भाग्यनिर्माण गरिरहेका थिए । धने नियास्रो मुख लगाएर एउटा कुनामा बसिरहेको थियो । ...

कागजपत्र गरियो । साहुको कटाएर धनेले पाउने ७५१-रुपियाँ निस्कियो तर सधैँलाई यो गाउँ छाड्ने व्यक्तिमाथि दया देखाएर नन्देले दुई महिनाको ब्याज लिएन र ८५१-रुपियाँ धनेको हातमा हालिदियो । (पृ. ५८)

उपन्यासमा प्रस्तुत सन्दर्भले नन्दे साहुको आँगनमा बसेर समाजका सामन्तहरू गरिब धनेको भाग्य निर्माण गरिरहेको देखाएको छ । घरबारी, बस्तुभाउ, गोठ, हाँडोभाँडो साहुलाई जिम्मा लगाएर बाटाखर्च पनि हातमा पर्ने हो कि नपर्ने हो भन्ने चिन्ता धनेको मन जलिरहेको छ । समाजले धनेले पाउने ७५१-रुपियाँ पाउने निक्क्योले गरेपछि नन्देले दुई महिनाको ब्याज मिनाहा गरेर गरिबमाथि दया देखाएको नाटक गरेको देखाइएको छ । यसरी हेर्दा उपन्यासमा धनेलाई समाजले सीमान्तीकृत बनाएर बसाइँ हिँड्न बाध्य बनाएको छ ।

समाजमा गरिबको बाध्यतालाई कमाइ खाने भाँडो बनाउने सामन्तहरू धने जस्ता गरिबको पुस्तौँदेखि बस्दै आएको थातथलो खोसेर बसाइँ हिँड्न बाध्य पारिरहन्छन् । गरिबलाई बसाइँ हिँडाएर ठालुहरू आफू ऐस आराममा आनन्द लिन्छन् र गरिबलाई फुटेको भाग्य भन्न बाध्य पार्छन् । समाज व्यवस्थाका ठेकेदार बनाउँदाहरू नै गरिब र धनीबिचको विभेद खडा गर्छन् । आज धने र मैना पुस्तौँदेखि बस्दै आएको थलो छोडेर बसाइँ हिडेका छन् । 'सधैँ पहिलो भुल्कोमा पानीको अर्घ पाउने अंशुमाली आँगनमा आइपुग्दा धने र मैना यस घर, गोठ, आँगनबाट धेरै टाडा पुगिसकेका हुनेछन्' (पृ. ६२) भनेर सीमान्तीकृत वर्गका व्यक्तिको जीवनको अनिश्चित भविष्य देखाउन खोजिएको छ ।

सीमान्तीकृत भएर बाँचेको धनेले समाजमा कैयौँ विपत्तिहरू सहेर पनि आशावादी बनेको छ । परिश्रमी र इमानदार धनेलाई गाउँका साहु महाजनले नै बसाइँ हिँड्न बाध्य पारेका छन् । उसले ऋण काढेर भए पनि भैंसी ल्याएको थियो तर भैंसीबाट केही फाइदा नपाउँदै साहुले गोठ उठाउँछ । नन्दे साहुको खेत र गोरु कुतमा लिएर मिहिनेत गरिरहेको धने साहुकै छोरोको कारणले उठिबास लागेको छ । अन्त्यमा जायजेथा छोडेर बसाइँ हिँड्नुपरेको अवस्था छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र धने सीमान्तीकृत पहिचान भएको प्रतिनिधि पात्र हो । समाजका प्रभुत्वशाली वर्ग बैदार, नन्दे ढकाल जस्ताबाट धने, मैना जस्ता कैयौँ पात्रहरू सीमान्तीकृत बनाइएका छन् ।

उपन्यासमा उपस्थित पात्रहरूमध्ये साने घर्ती पनि सीमान्तीकृत पात्र हो । ऊ आफू नन्दे ढकालको परिवारमा नोकर भएर पनि धनेलाई उठिबास लगाउन लागिपरेको छ । धनेको रोपाइँको अघिल्लो रात साने घर्तीले कुलाको पानी साहुको खेतमा लगाएर धनेमाथि घोर अन्याय

त गरेको छ, तर साने घर्ती धनेको कुटाइले पीडित पनि भएको छ । एकातिर साहुको नोकर अर्कातिर धनेको पिटाइले साने घर्ती पीडित प्रतिनिधि पात्रको रूपमा देखिएको कुरा तलको उदाहरणबाट पुष्टि हुन्छ :

धनेलाई साने घर्तीका कुरा असह्य भयो । स्वभावैले ऊ अर्काको कुरा नसहने खालको व्यक्ति थियो । साने घर्तीलाई उसले कसेर एक थप्पड गालामा हिराक्यो । 'तेरीमा बजिया, तँजस्ता भतुवाले मलाई जे मन लाग्यो सोही भन्न ?' भनेर अरू एक घुस्सी पिठचुँमा बजायो । (पृ. ३१)

उपन्यासमा प्रस्तुत अंशले समाजमा मेहेनत गरेर जीवन गुजारा गर्ने मानिसलाई कसैले देखिसहँदैनन्, धनेको त्यस्तै हालत भएको देखाएको छ । नन्दे ढकालको खेत कुतमा लिएको धनेले रोपाईंको लागि पालोको पानीसम्म लगाउन पाएको छैन । समाजमा सीमान्तीकृत पात्रमाथि साहुकै आड लागेर सीमान्तीकृतले नै गर्ने व्यवहारसमेत यहाँ देखाइएको छ । नन्दे साहुको कान्छा छोराको साने घर्तीलाई नोकर बनाएर प्रयोग गरेको कुरा साने घर्ती बुझ्दैन । धनेमाथि अन्याय गर्न तमिसिएको साने घर्ती आफू कान्छा साहुको नोकर भएको स्वीकार गर्छ । धने आफ्नो पसिना र इमानमा विश्वास गर्ने इमानदार पात्र हो भने साने घर्ती कान्छा साहुको खटनमा बसेको नोकर हो । साने घर्तीले साहुको सम्पत्तिको आडमा जतिसुकै बम्के पनि धनेको पिटाइ खानु र साहुको नोकर बनेर बस्नुपरेको दृश्यले साने घर्ती सीमान्तीकृत पात्रको रूपमा देखिएको छ ।

उपन्यासमा गाउँको अवस्थाको वर्णन गर्दै समाजबाट गरिबलाई मुग्लान पस्न बाध्य पारिन्छ भन्ने सन्दर्भलाई उल्लेख गरिएको छ । वर्गीय विभेदका कारणले नै मानिस आफ्नो थातथलो छोडेर पैसाका लागि विदेशिन बाध्य हुन्छ । परदेशबाट फर्की आएको परदेशी (रिकुटे) गाउँमा पैसाको रवाफका गफ गर्छ । मानिसका हातमा अलिकति पैसा परेपछि आफूलाई निकै शक्तिशाली देख्छ भन्ने कुरा उपन्यासको तलको उदाहरणमा प्रस्तुत गरिएको छ :

म त सानैदेखि पो परदेश लागेको, चौध वर्षको मात्र थिएँ होला पहाड छोड्दा, अहिले पल्टनमा भर्ती भएको पनि तीन वर्ष पुग्यो, अघि धेरै हन्डर खाएँ, परदेशमा अर्काको गाई, भैंसी पनि चराएँ । गर्ने नगर्ने हरेक काम गरियो । लेकिन तकदिरको बात पल्टनमा फट्ट लिइहाल्यो । ऐले त एक किसिमले बिल्कुलै आराम छ भनौँ न । (पृ ९)

उपन्यासको उक्त अंशमा परदेशबाट आएको रिकुटेले धनेसँग कुराकानी गरेको छ । गाउँठाउँमा बाँच्न गाह्रो परेर मुग्लान पसेको र मुग्लानमा धेरै समय दुःख गरे पनि अहिले

हाइसुखले बाँचन पाएको अवस्था उसको रहेको छ । परदेशमा अर्काको नोकर बनेर अलिकति पैसा कमाउँदैमा परदेशीले बेलामा दुःख गरे पनि अहिले आरामले बाँचेको कुरा बताइरहँदा धने जस्तो निम्न वर्गले स्वदेशमा जति मेहेनत र पसिना बगाए पनि दुई छाक टार्न नसकेको गरिबको अवस्थालाई खिल्ली उडाइरहेको छ, तापनि ऊ आफूसमेत यहाँ खान नपुगेर परदेशमा गएको छ । त्यसैले यसमा रिकुटे पनि सीमान्तीकृत वर्गका रूपमा देखिएको छ ।

समाजका धनी वा सम्पन्न व्यक्तिहरू नै प्रभुत्वशाली वर्ग हुन् । समाजमा निम्न वर्गका मानिस सीमान्तीकृत हुनुका कारण प्रभुत्वशाली वर्गको उपस्थिति हो । प्रभुत्वशाली वर्ग भन्नाले समाजको अधिनायक वर्ग बुझिन्छ, जसले निम्न वर्गलाई आफ्नो अधीनमा राखेर आफ्नो स्वार्थका लागि प्रयोग गरिरहेको हुन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गका मानिसहरू निम्न वर्गका मानिसमाथि अधिनायकत्व जमाएर समाज व्यवस्थाको आडमा गरिबको भाग्यविधाता बन्न खोज्छन् ।

समाजमा एउटा वर्ग हेपिनलाई अर्को उच्च, अभिजात वर्ग खडा उभिन्छ । त्यस्तै यस उपन्यासभित्र धनेको जीवनको हुर्मत काड्न गाउँका बैदारलगायत साहु महाजन उपस्थित छन् । गाउँका साहु महाजनले मोलतोल गरी दिएको वस्तुभाउ मालसामान तल्लो वर्गले सहजै स्विकार्नुपर्ने स्थिति यस उपन्यासमा यसरी देखाइएको छ :

हरिरामको के भने, भैंसीको दाम छ, बीस रुपियाँ भो, ब्याज महिना मनेबित्तिकै हरिरामको घरैमा पुन्याइदिनुपर्छ । अँ...फेरि सुन्, छ महिनाको एक दिन पनि नाघेछ भने, के भने तेरो गोठका भैंसी फुकाउँछु नि । ला, के भने तमसुकमा औँठा छाप लाइदे । (पृ. ३)

उपन्यासको यस प्रसङ्गले समाजमा रहेको अभिजात वर्गको बैदारले धने जस्तो अधीनस्थ वर्गको आर्थिक विपन्नतामाथि खिल्ली उडाएको छ । समाजमा साहुको चर्को ब्याज तिर्दा तिर्दै धने जस्ता पात्रको जीवन उजाड बन्दै जान्छ, भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा देखाइएको छ । निम्न वर्गलाई गरिखान आफ्नो मेहेनत र पसिनाले नपुग्ने तर साहुको गुलामी गरेर अलिकति दया प्राप्त गर्न सकेमात्र जीवन चल्ने देखाउँदै सामन्तवादी र पुँजीवादी समाजको पर्दाफास गर्न खोजिएको छ । अनपढ अशिक्षित धनेलाई तमसुकमा औँठाछाप लगाउन लाएर जीवन नै भिखमा दिन बाध्य बनाइएको छ ।

समाजमा प्रभुत्वशाली मानिसहरू न त गरिबको कुरा सुन्छन्, न त विपत्तिमा साथ दिन्छन् । यिनीहरू निम्न वर्गका मानिसबाट लुट्न मिल्नेजति लुट्छन् । यस उपन्यासमा यस्तै परिस्थितिलाई तलको उदाहरणले अझ स्पष्ट पार्छ :

हरिरामको हैन मुखियासाहेव ! क्या हो त्यसरी कुरा चपा' को ? निसाफमा के गर्नुपर्छ त ! हरिरामको कति भो यसले भैंसी ल्याएको ? हरिरामको छ मैनाको भाका हो, अहिले फागुन चार गते पूरा वर्ष दिन हुन्छ । हरिरामको न यसले ब्याज राम्ररी बुझाएको छ, के भनेको बेला खेताला पठाउँछ । हरिरामको अझ के भनेर मुख हेर्नु मैले ? होइन भने फुकाउँछु गोठका बस्तु ! बैदारले भने । (पृ. २४)

यस उदाहरणबाट बैदार बुढा प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपका उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । धनेले भैंसी ब्याएपछि खोजीमेली भए पनि ऋण तिर्ने वचन मुखियासँग राख्छ । यही सन्दर्भमा तोकिएको समयमा ऋण तिर्न नसक्दा गोठका गोरु फुकाउने कुरा बैदारले मुखियाका समक्ष राख्छ । बैदारको ऋण लिएको हुनाले खेतीपाती, खेतालामा धनेले सघाउनुपर्ने तर साहुलाई नसघाएको भनी बैदारले आरोप लगाउँछ । स्वतन्त्र रूपमा काम गरी बाँच्न नदिने बैदार जस्तै सामान्तहरू समाजमा रहेका हुन्छन् । बैदारले धनेलाई समाजमा अझ सीमान्तीकृत बनाएको अवस्था यहाँ स्पष्ट देखिएको छ ।

समाजमा गरिबको बोली पनि कसैले सुन्दैन । कमजोर आर्थिक अवस्था भएपछि समाजमा गरिबलाई थिचिएको हुन्छ । यस्तै अवस्थाको उदाहरण नन्देले गरेको व्यवहारबाट देखिएको छ । भलादमीको जमातको पछिल्लिरबाट एकजनाले धनेको रोपाइँको दिन बियाडमा भैंसी छोडेको दण्डको पनि हिसाब हुनुपर्छ भन्ने आवाज दिँदा उल्टै गाली खानुपरेको अवस्थाले सीमान्तीकृतको पक्षमा कसैलाई बोल्न दिइँदैन भन्ने स्पष्ट देखिएको छ । लाचार गरिबको हालतलाई तलको उदाहरणले पुष्टि गर्छ :

पछाडि कुनाबाट एउटा दबेको स्वर सुनियो, 'त्यसो त रोपाइँको माझमाझ जानीजानी अर्काको बियाडमा भैंसी छाडिदिनेको पनि त दण्ड होला नि । साँढे त होइन होला नि भैंसी त ?'

स्वरलहरी सबै पञ्चका कानममा परेन सन्देह छ । उति नै खेरि नन्देले स्वर आएतिर राता राता आँखा फर्काएर भन्यो – 'ए बजिया, चुप लाग्, जान्ने भा'को बजिया । भलादमीको माझमा मुख खोल्न कस्ले लायो तँलाई ए, बजिया ?'

फेरि त्यस स्वरले बोल्ने साहस गरेन । (पृ. ३७)

यसबाट समाजको एउटा गरिब व्यक्ति अर्को गरिबको पक्षमा लाग्न पनि नपाउने स्थितिको सिर्जना सामन्तहरूले गर्छन् भन्ने बुझिन्छ । गरिबमाथि शोषण गर्ने शोषकको रूपमा बैदार समाजमा प्रभुत्वशाली पात्र भएर उभिएको छ । नन्दे ढकाल पनि समाजको सामन्त पात्र हो । उसले धने जस्ता गरिबलाई बसाइँ हिँड्न बाध्य बनाएको छ ।

समाजमा निम्न वर्गले जीवन गुजारा गर्न ऋण ऐँचो पैँचो लिए पनि त्यसको ब्याज तिर्न नसक्ने गरी ढाड सेकिन्छ । तिर्नुपर्नेभन्दा बढी ब्याजको भार बोकाएर गरिबलाई अप्ठरोमा पारिन्छ । समाजमा मुखिया बनेका र समाजका सबै व्यक्तिलाई न्याय गर्ने जिम्मा लिएका व्यक्तिहरू पनि धनीकै पक्षमा लागेर निर्णय गर्छन् । यसको उदाहरणका रूपमा मुखियाले धनेलाई भनेको तलको उदाहरणबाट पुष्टि हुन्छ :

जेठा ! चाहिनेभन्देखि साहूको माल ल्याएर पत्तै नगरेर कसरी हुन्छ र ? बैदारसाहेबका चाइनेभन्देखि रुपियाँ ब्याजसमेत अहिले गनिदे; न भा' त चाइनेभन्देखि तमसुकबमोजिम तेरो गोठ रित्तिने भयो त ।' (पृ. २४)

यस भनाइमा साहु बैदारले ऋणी धनेलाई ब्याजसहित तिर्न नसक्ने भए गोठका वस्तु फुकाएर लाने धम्की दिएको अवस्थामा मुखियाले पनि बैदारकै पक्षमा वकालत गरेको देखिन्छ । यता धनेको गरिखाने एक हल गोरु पनि साहुले लगिदिँदा फेरि ऋण लिनुपर्ने स्थिति आएको देखिन्छ । साहुले धनेलाई ऋण नतिरेको भनी धम्क्याएपछि धनेले आफूसँग ऋण तिर्ने पैसा नभएर नतिरेको भनी प्रतिउत्तर गरेको छ ।

यसरी प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तीकृतमाथि गरेको विभेदपूर्ण व्यवहारलाई उतारिएको छ । निम्न वर्गलाई प्रभुत्वशाली वर्गले प्रतिशोधको भावना राखी बदला लिएर कतिसम्म रुवाउँछन् भन्ने देखाउन कान्छो साहुको प्रतिनिधित्व गराइएको छ । उसले सीमान्तीकृतमाथि गरेको व्यवहारलाई निम्नलिखित उदाहरणले देखाएको छ :

'त्यस बजियाको त्यत्रो पहुँच ? बजियाले मलाई चिनेको छैन कि क्या हो ?'

एकैछिनपछि सानेलाई सम्बोधन गर्दै भन्यो, 'भोलि मिमिरे हुँदा त्यस बजियाका बियाडमा भैँसी लगेर छोडिदिनु, बजियाले रोपोस् खेत कसरी रोप्तो रहेछ ?' (पृ. ३४)

उपन्यासमा प्रयुक्त माथिको अंशले प्रभुत्वशाली वर्गले समाजमा कसरी हैकम जमाएर गरिबलाई बदलाको भावले अन्यायमा पारिरहेका हुन्छन् भन्ने देखाएको छ । धने गरिब भएका

कारण उसले रोपाईंको मुखमा धानको बिउ गुमाउनुपयो । समाजका कान्छो साहु जस्ता सामन्तहरू अन्याय र अत्याचार गरेर धने जस्ता गरिबको हुर्मत काढ्न सिपालु देखिएका छन् ।

सामन्त वर्गकै हालीमुहालीमा नै सामाजिक नियम बनाइएको हुन्छ, जसले गर्दा गरिबहरू सधैं हेपिएर अपमानित भएर बाँच्नुपर्छ । समाजमा न्याय अन्यायको फैसला गर्ने पनि तिनै सामन्त माझबाट चुनिएको मुखिया हुन्छ, जसले धनीका पक्षमा फैसला गर्छन् । यही अवस्थाको उदाहरण तल प्रस्तुत छ :

भोलिपल्ट धने नन्देको आँगनमा पुग्दा मुखिया, सुब्बा, बैदार र पञ्चभलादमीहरूको निकै ठुलो जमात उपस्थित थियो । ऊ पनि एकछेउमा गएर बस्यो । भलादमीहरूमा तर्कवितर्क, सबैले एकै स्वरमा 'धने दोषी' भन्ने निर्णयमा गरे । धनेको पक्षमा कोही भएन, खालि मुखियाले मात्र, 'न्यायको तराजु ढल्मल गर्न नपाओस्' भने ।

एउटा बुढा भलादमीले भने— 'केको मोलले मात्र हुन्छ र हो । मोल मात्रै राख्दा त फेरिफेरि पनि सबैले गाभिनी भैंसीको मोल तिर्दै मादै गरे भैगो नि ! गाभिनी भैंसी मारेको पूरा दण्ड तिर्नुपर्छ धनेले । सजिला कुरा छन् याँ ।' (पृ. ३६)

यसरी न्याय दिलाउन जम्मा भएका पञ्च भलादमीले नन्देको पक्षमा निर्णय गरेर धनेलाई अन्याय गरेका छन् । पशु हत्या गरेको आरोपमा उसले दण्ड स्वरूप जरिवाना तिर्नुपर्ने तर उसको रोपाईंको दिन जानीजानी बियाडमा भैंसी छोडेर भएको नोक्सानबारे कसैको बोल्ने हिम्मत नहुने, यसले स्पष्ट रूपमा समाजमा गरिबको पक्षमा बोलिदिने कोही पनि नहुने रहेछन् भन्ने देखिन्छ । मुखियाले थोरै भए पनि धनेको पक्षमा बोले जस्तो गरेको छ । धनेले भैंसी मरेबापत तिर्नुपर्ने रकम निकै धेरै छ । भैंसीले खाएको धनेको बियाडको हर्जना जाबो बिउ धान भने गरी फैसला गर्दा धने धेरै मर्कामा परेको देखिएको छ ।

गाउँलेहरूमा पनि जिज्ञासाको विषय भनेको धनेको उठिवास लाग्नु हो । छिमेकीदेखि लिएर साहुसम्म धनेको हुर्मत काढ्न तयार देखिन्छन् । आसामी भएर समयमा ऋण तिर्न नसक्नु ठुलै पापजस्तो देखाएर गाउँलेले समेत धनेलाई गाली गरेपछि धने रिसले मुर्मुर्निन्छ तर पनि परिस्थितिले धनेलाई विनम्र बनाएको छ । एउटा गरिबको पछाडि सारा समाज लागेर खेद्न तयार भएको छ । गरिबी धनेको बाध्यता भएको तर यस्तो अवस्थामा कसैले पनि सहयोगको सट्टा गला दबाउने कार्य गरेको देखिन्छ । यहाँ उसको आवाजलाई निमोठिएको छ । सीमान्तीकृत वर्गका मानिसहरूलाई समाजमा यसरी नै दबाइने गरेको यथार्थता यसमा रहेको छ ।

समाजका मानिसहरू आफू कैयौँ साहुसँग ऋण सापटी लिएर गुजारा चलाइरहेका छन् । आफैँ साहुबाट पीडित भए पनि अरूको पीडाको आगोमा घिउ थप्न उत्साहित देखिन्छन् । समाजमा वर्गीय विभेदमा परेका मानिसलाई सहयोग गर्नुको सट्टा धनीहरूको मिलेमतोमा गरिबलाई खेदिरहेका हुन्छन् । दोबाटेले धनेप्रति देखाएको यस्तै व्यवहार उपन्यासको तलको सन्दर्भमा देखिन्छ :

दोबाटे साहिलो स्वयम् पनि गरिब थियो, कैयौँ साहुको आसामी । तर साहु धनीकारहरूसँग मिलेर आफूजस्तै गरिब र दुःखसुखमा काम दिने छिमेकीहरूलाई गिज्याउन ऊ परम् आनन्द अनुभव गर्थ्यो । (पृ. २५)

उपन्यासमा प्रस्तुत यस परिस्थितिले ग्रामीण समाजको चित्रण गरेको छ । समाजमा रहेका निम्नवर्गीय व्यक्तिले नै आफ्ना समकक्षी वर्गका मानिसलाई पेलने काम भइरहेको छ । साहुको आँखा अगाडि आफू ठिक्क भएर अरूलाई निम्जो देखाउने काम दोबाटेले गरेको छ । यो त प्रतिनिधि पात्र मात्र हो । मानव जातिभित्र अमानवीय सोच रहेको हुन्छ । अरूको कुभलोमा बाहिर सहानुभूति दिएर भित्र मुस्कुराउने स्वाभाव मानिसमा छ ।

धनेले बेहोरिरहेको अत्यन्त संवेदनशील घडीमा ऊ चुपचाप शान्त थियो । घरि-घरि उसलाई बैदारका अगाडि घुँडा टेकेर माफी माग्नु मन लाग्छ तर अभिमानी धने असत्यका अधि भुक्न सक्दैन । ऊ एउटा गरिब पात्र भएर पनि सत्यलाई स्विकार्ने अभिमानी मानव देखिएको छ । स्वभिमानी धनेले असत्य सामु भुक्ने हिम्मत कहिले नगर्नुले सीमान्तीकृत वर्गभित्र पनि अभिमानी शक्ति हुन्छ, तर उनीहरूको व्यक्त गर्न सक्दैनन् भन्ने कुरा यसमा स्पष्ट देखिन्छ ।

यसरी **बसाइँ** उपन्यासमा सीमान्तीकृत वर्गका पात्रमध्ये धने, मैना, साने घर्ती, भुमा, मोटे कार्की, रिक्टे र तेसेँ पर्दछन् । यसै गरी प्रभुत्वशाली वर्गका पात्रहरू बैदार, नन्दे ढकाल, मुखिया, कान्छो साहु छन् । सीमान्तीकृत वर्गको उच्च प्रतिनिधित्व गरिरहेका धने र मैनाले समाजका सीमान्तीकृत पात्रको सामूहिक प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यी पात्रका माध्यमबाट समाजमा रहेका गरिब र पीडितहरूको अवस्थालाई स्पष्टसँग देखाइएको छ । यिनै पात्रका माध्यमबाट समाजमा भइरहेका अन्याय अत्याचारलाई देखाई निम्नवर्गीय प्रतिनिधित्व गराइएको छ । उपन्यासमा निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व जस्तै उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व पनि समाजका उच्च वर्गको शासकीय प्रवृत्तिलाई देखाउन प्रस्तुत गरिएको छ । समाजमा गरिबहरूलाई सीमान्तीकृत पार्ने काम उसको भाग्यले हैन, समाजका प्रभुत्वशाली वर्गका व्यक्तिहरूले गर्छन् । यसरी धने,

मैना जस्ता गरिबहरू यस उपन्यासमा सीमान्तीकृत वर्गको पहिचान बोकेका प्रतिनिधि पात्रहरू हुन् भन्ने कुरा पुष्टि भएको छ ।

२.४ अतृप्त उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

अतृप्त सामाजिक तथा मनोविश्लेषणत्मक उपन्यास हो । लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट सशक्त रहेको यस उपन्यासको परिवेशले भारतको आसामदेखि सुरु भएर काठमाडौं, दिल्ली, हरिद्वार, बद्री, केदारसम्मलाई छोएको छ । आसाममा बसोबास गर्ने सामान्य परिवारका व्यक्तिको व्यक्तिगत चाहना, आकाङ्क्षा, काम, क्रोध आदि समेटेको यस उपन्यासमा पनि वर्गीय विभेद रहेको देखिन्छ । यही विभेदलाई वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानका आधारमा यहाँ अध्ययन गरिएको छ ।

निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने आसामको नेपाली समाजमा रहेका नेपालीहरूको अवस्थाको चित्रण गर्दै लेखिएको अतृप्त उपन्यासमा म पात्र सीमान्तीय पात्रको रूपमा देखिएको छ । उपन्यासमा उसको परिस्थिति निम्न आयस्रोतले जीवन गुजार गर्न कठिन रहेको देखाइएको छ । म पात्रको उपस्थिति सीमान्तीकृत पात्रको प्रतिनिधिको रूपमा उपन्यासको प्ररम्भमा देखिएको छ । समाजमा आर्थिक अवस्था नै स्तर निर्धारणको आधार हो भन्ने कुरा उपन्यासमा म पात्रले प्रस्तुत गरेको तलको उदाहरणले स्पष्ट परेको छ :

दलालहरूको शरण पनि परें, तर ती सबै प्रयत्न विफल भए । घर फेला परिहाले पनि किराय धेरै । मेरो आयस्ताले नभ्याउने । नयाँ दिल्लीमा उच्च स्तरीय होटलहरूमा म जस्ता थोरै आय हुनेहरूलाई छिर्न गाह्रो पर्छ । त्यसैले त पुरानो दिल्लीको त्यस होटलमा शरण लिएको छु । (पृ. १)

आयस्रोतको कमीका कारण निम्न वर्गको स्तरमा देखिएको म पात्र सुविधा सम्पन्न होटल छोडेर सामान्य होटलमा बस्न बाध्य छ । दलालहरूका पछि लागेर राम्रा होटलमा सस्तोमा बास पाइने भएकाले केही दिन दलालकै पछि लागे पनि ऊ सुविधा सम्पन्न होटलमा बस्न पाउँदैन, किनकि उससँग पर्याप्त पैसा छैन । दलालहरूले पनि हुनेखानेहरूलाई नै सहयोग गरिरहेका हुन्छन् । समाजमा हुनेखानेकै बोलवाला रहेको हुन्छ । कार्यालयबाट नजिक नयाँ दिल्ली बस्नुपर्ने तर किराय तिर्न नसकेकाले टाढा भए पनि सस्तोमा होटल खोजेर पुरानो दिल्ली बस्न बाध्य निम्न वर्गको म पात्र सीमान्तीकृत वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो । दलाल र माफियाहरू

जुनसुकै ठाउँमा पनि सर्वसाधारणलाई पेलेर खान पल्केका हुन्छन् । यसमा म पात्र सीमान्तीकृत भएर बाँच्नुपरेको देखिन्छ । म पात्र समाजको सीमान्तीकृत पात्र हो ।

उपन्यासमा म पात्रले जीवनमा भोगेको घटनालाई स्मृतिको रूपमा उतारेको छ । यस पृष्ठभूमिमा परिवारको आग्रहमा सुधा नाम गरेकी युवतीसँग म पात्र (मेघराज) को विवाह भएपश्चात् उसले भोग्नुपरेका आर्थिक विभेदलाई तलको उदाहरणबाट स्पष्ट गर्न सकिन्छ :

‘ओहो ! यो कोठा कति साँगुरो र होचो छ । कसरी बस्नुहुन्छ यहाँ तपाईं ?’ विवाहको प्रथम रात मेरो निकै लामो भाषण पश्चात् नवदुलही सुधाको मुखबाट निस्किएको यो थियो पहिलो वाक्य । म मेरो परिवारको परिचय दिइरहेको थिएँ र यस घरमा उसको दायित्व विषय सम्झाइरहेको थिएँ । तर मलाई उसको पहिलो वाक्यले भस्कायो ।
(पृ. ३३)

उपन्यासको म पात्र मेघराजको विवाह परिवारले रोजेकी केटी सुधासँग भएपछि उसले सुधाको अपहेलित व्यवहारको सामना गर्नुपरेको अवस्था उपन्यासमा देखाइएको छ । माइतीको सम्पन्नताको आडमा सुधाले मेघराजलाई होच्याएर सानो कोठामा बस्न गाह्रो हुने बताउँदै उसको सामान्य आर्थिक अवस्थाको खिल्ली उडाउँछे । परिवारले रोजेर गरिदिएको वैवाहिक सम्बन्ध खासै नरुचाएको मेघराज, विवाहको पहिलो रातमा नै दुलहीबाट यति अपहेलित हुनुको कारण आर्थिक असमानता हो भन्ने सोच्दछ । आफ्नै घरको कोठा, जहाँ उसले यतिका वर्ष बितायो, कहिल्यै अफेरो भएको थिएन तर आज अचानक नवदुलहीले यति सानो कोठामा बस्न नसक्ने बताउँदा उसले आफू हेपिएको महसुस गरेको छ । यसरी मेघराजको गरिबीमाथि सुधाको प्रहारले वर्गीय असमानताको उदाहरण दिएको छ । मेघराज सम्पन्नता र विपन्नताबिचको विभेदमा पिल्सिएको सीमान्तीकृत पात्र हो । उपन्यासमा उसले सीमान्तीय वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । मानिसलाई सम्पन्नताको अहम्ले अन्धो बनाएको हुन्छ । मेघराजले आफूलाई संयम बनाएर सुधासमक्ष पेस गर्छ । सम्पन्नताको रागमा हुर्किएकी सुधाले दिएको प्रतिउत्तरलाई उदाहरणको रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

‘तर मलाई यसको आदत छैन । हाम्रो होस्टेलको चौकिदार पनि यस्तोमा बस्दैनन् हाम्रो घरको त के कुरा ?’ (पृ. ३४)

उपन्यासको यस प्रसङ्गलाई हेर्दा नवदुलही सुधाको माइतीको सम्पन्नताको सिकार ‘म’ पात्र मेघराज बनेको देखिन्छ । उसको घरको आर्थिक स्थितिमाथि पटक पटक सुधाले गरेको

प्रहार र 'यस्तो घरमा बस्न सक्दैन' भन्ने आशयले म पात्र दमित हुनुपरेको अवस्था बुझिन्छ । सुधाका अनुसार नोकर चाकर र होस्टेलको चौकिदारसमेत ठुलो, फराकिलो र राम्रो कोठामा बस्न पाएका छन् भने यति सानो र साँघुरो कोठामा बस्नु भनेको मेघराजको गरिबी हो भन्ने बुझिन्छ । यसरी सुधाले मेघराजमाथि गरेको वैचारिक प्रहारले मेघराजलाई सीमान्तीकृत बनाएको छ ।

फौजी अफिसरकी छोरी सुधाको विवाह साधारण फौजीको भाइ मेघराजसँग हुनुको वर्गीय अन्तरले गर्दा मेघराजले पटक पटक अपमान खप्नुपरेको अवस्थालाई उदाहरणका रूपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

सुधा उठेर ओछ्यानमै भोक्राइरहेकी थिई । मलाई देख्ने बित्तिकै भनी – 'यो घरमा नोकर छैनन् ? खोई चिया कसैले पनि ल्याएनन् ।'

'तिमी मुख नधोई चिया खान्छ्यौ ?' सरल पारामै सोधें ।

'किन, चिया त म ओछ्यानमै खान्छु । मेरो बानी नै छ ।'

'यस घरमा एउटै नोकर छ । ऊ ओछ्यानमा चिया पुऱ्याउन सक्दैन । यहाँ त्यस्तो नियम पनि छैन । फेरि तिमी त यस घरकी बूहारी हो । हातमुख धोएर भान्सामा जाऊ, उहाँ चिया खानू ।' (पृ. ३५)

सुधाको सम्पन्नताको रवाफमा मेघराज दिन दिन पिल्सिँदै गएको अवस्थाले मेघराज सीमान्तीकृत देखिएको छ । सुधा, नोकर चाकर राखेर काम गराउने बानी परेकी प्रभुत्वशाली परिवारकी छोरी भएकोमा घमण्ड छ भने मेघराज सामान्य परिवारको सदस्य हो । ऊ नोकर राखेर ओछ्यानमा चिया पुऱ्याउन सक्दैन । यसमा सुधाको धन दौलत र नोकर चाकरको अगाडि ऊ पीडित देखिएको छ । भर्खरै विवाह गरेर आएकी नवदुलहीबाट पटक पटक हेपिनुपर्दा ऊ निकै पीडित भएको छ । सुधाले माइतीको सम्पन्नताको आडमा मेघराजप्रति गरेको गलत व्यवहार उसले सहन नसक्ने भयो । उसले सुधाप्रति घृणित दृष्टिले हेर्न थाल्यो । सुधाको सम्पन्नताप्रति घृणा गर्न थालेको मेघराज मानिस हुनुको पहिचान खोज्दै भौँतारिएर सिलाडका कुल्ली परिवारमा मित्रता बढाउन पुग्यो । सिलाडको कुल्ली परिवेशबारेको अवस्था देखाउन उपन्यासको निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

सिलाडमा भारी बोक्ने तथा अरू कुल्लीको कामको भार यिनै नेपालीहरूमाथि नै छ । यी नेपाली कुल्लीहरू 'दाजु' नामले प्रसिद्ध छन् । दाजु शब्दले सिलाडका कुल्ली

बुझाउने हुनाले होला शिक्षित वर्गमा त्यहाँ दाजुलाई विगारी 'दाजी' भन्ने चलन छ । यी 'दाजु' वर्गसित सिलडको रैथाने शिक्षित नेपाली समाजको कुनै सम्बन्ध छैन । यिनीहरू त्यस समाजबाट छुट्टै छन् । (पृ. ३९)

सिलाडमा रहेका जनताबीचमा रहेको विभेदलाई उपन्यासमा देखाइएको छ । त्यस समयमा धनी मानिएकाहरू शिक्षित र सेनाका परिवार थिए भने गरिब कुल्लीहरू नेपालबाट विस्थापित भएका सीमान्त वर्गका व्यक्ति थिए । घाँस, दाउरा गर्ने दाजु वर्गका यी कुल्लीहरू नेपाली समाजका वर्गीय विभेदका प्रतिनिधि पात्र बनेका छन् । समाजमा गरिबलाई दाजु भनेर सम्बोधन गर्दा दाजु शब्दको प्रयोग धनीहरूको निमित्त प्रयोग गर्न नहुने अवस्थाले धनी र गरिबबीचको विभेदलाई देखाउन खोजिएको छ । धनीहरू आफ्नो अहम्ले गर्दा गरिबलाई मान्छेको रूपमा गन्न सक्दैनन् भन्ने स्पष्ट देखिएको छ । समाजका यस्ता घटनाले गरिबहरू सीमान्तीकृत हुनुपरेको यथार्थ पहिचान गराएका छन् ।

सेनाको परिवारको सदस्य भए पनि मेघराज दाजु परिवारसँग बस्ने, कुराकानी गर्ने आदि गर्ने हुनाले मेघराजकी नवदुलही सुधालाई त्यति चित्त बुझ्दैन । यही प्रसङ्गलाई यस उदाहरणद्वारा प्रस्ट पार्न खोजिएको छ :

म यी दाजुवर्गका नेपालीहरूसित मिसिएर घण्टौं बस्ने गरेको कुरा सुधाले पनि थाहा पाई अनि यो कुरा उसलाई रुचेन । एक दुई खेप उसले स्पष्ट भनी पनि । मलाई यसरी कुल्लीहरूसित सम्पर्क बढाउनु र तिनको घर जाने गर्नु शोभा दिँदैन । यस्ता कुल्ली कवाडीसित मेरो सम्पर्क हुनु उसका निमित्त लाज मर्नु कुरो हो । (पृ. ४१)

सुधाको सम्पन्नताको घमण्डमा पिल्सिएको मेघराज पीडा भुल्न ती 'दाजु' जातका कुल्लीहरूको सङ्गतमा पुग्छ । सामाजिक, आर्थिक दृष्टिकोणबाट निम्नस्तरका मानिएका सीमान्तीकृत वर्गका ती दाजुहरूसँगको सङ्गत सुधालाई फिटिक्क मन नपरेको विचार यसमा उल्लेख छ । सुधाले आफू धनी भएकै कारणले ती गरिब कुल्ली जातलाई मानिसको रूपमा नदेख्नुले सामाजिक विभेदलाई प्रष्ट पारेको छ । धनी र माथिल्लो तहका मानिने समाजका सुधा जस्ताले तल्लोवर्ग मानिने कुल्लीवर्गका मानिसलाई मानिस नदेख्नु, मेघराजले कुल्लीहरूसँग गफगाफ गर्दा सुधाको इज्जत जानु र ती कुल्लीहरूसँग भेट नगर्न मेघराजलाई सचेत गराउनुले सीमान्तीकृतहरू समाजमा कति अपहेलित भएका रहेछन् भन्ने स्पष्ट भएको छ । यसै सन्दर्भमा मेघराजको दाजु वर्गका कुल्लीहरूसँगको हिमचिम बढेपछि एउटा गुमाने नामको कुल्लीको

दुर्घटनामा परी मृत्यु हुन्छ । त्यस मृत्युपश्चात् मेघराजले कुल्ली दाजुको परिवारप्रति देखाएको सान्त्वना तलको उदाहरणमा प्रस्तुत छ :

‘भो, अब रोएर केही हुँदैन । तिमीभन्दा दुःखी पनि यस संसारमा धेरै छन्, यही सम्झेर चित्त बुझाउनुपर्छ । तिमी आफूलाई बेसाहारा नसम्झ । मलाई आफ्नै दाजु सम्झ ।’
(पृ. ४३)

समाजमा निम्न वर्ग मानिएका दाजु वर्गका मानिससँग मेघराजको मित्रता बढेको छ । केही दिनमा नै दाजु वर्गको गुमाने नाम गरेको कुल्लीको मृत्यु भएको घटनाले उसकी स्वास्नी थाल्छे । कुल्लीकी स्वास्नीलाई सान्त्वना दिने सन्दर्भमा मेघराजले आफूलाई दाजुसह सम्झन्छ । यसमा एउटा सीमान्तीकृतले अर्को सीमान्तीकृतप्रति गरेको समान व्यवहार देखिएको छ । यही सोच उसकी श्रीमती सुधालाई मन पर्दैन । सुधालाई मेघराजको व्यवहार मन पर्दैन । कुल्ली जातसँग बस्नु, बोलचाल गर्नु, यी सब कुरा असम्भव हो तर मेघराज कसरी नाता जोड्दछ ? यसलाई यस उदाहरणबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ :

एउटा कुल्ली वर्गको परिवारसित सिलाइको रैथाने शिक्षित नेपाली परिवारको सम्बन्ध कस्तो होला ? (पृ. ४४)

प्रस्तुत उदाहरणले एउटा धनी नेपालीले अर्को गरिब नेपालीसँग मित्रता र भाइचाराको सम्बन्ध राख्न पनि नहुने तर मेघराजले कसरी सम्बन्ध राख्न पुग्यो भन्ने देखाउन खोजेको छ । कुल्ली वर्गमा घटेको मृत्युको घटनालाई ‘म’ पात्र मेघराजले मानवताको सम्बन्ध राखेर सहयोग गर्छ, तर सुधाले धनी र गरिबबीचको असमानतालाई देखाएर यस्तो सम्बन्ध राख्नु गलत हो भन्ने देखाउँछे । यसरी हेर्दा कुल्ली वर्ग र धनी वर्गका नेपालीबीचको सम्बन्ध असहज भए पनि मेघराजले कुल्ली वर्गसँग मित्रताको सम्बन्ध राख्नु निम्न वर्गप्रति समान धारणा राख्नु हो भन्ने देखिन्छ । निम्न वर्गका मानिससँग बोल्नु, मित्रताको सम्बन्ध राख्नु भनेको समाजमा इज्जत गुमाउनु हो भन्ने सोचले गरिबलाई सीमान्तीकृत बनाएको छ ।

समाजमा विभिन्न प्रकारका परिवर्तन भइरहन्छन् । मानिसको जीवनमा उतारचढाव हुन्छन् । समाजका धनी मानिस पनि सिरिखुरी सकिएर सुकुम्बासी बन्न पुग्छन् । यस्तै प्रसङ्गमा सिपाहीको छोरो वीरबहादुरको अवस्था देखिएको छ । वीरबहादुरको जीवनमा आएको परिवर्तनले उसको पहिचान हराएको अवस्थालाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

‘अँ अँ, वीरे तर...!’ ईश्वरी अकमकियो । मानौं भन्न चाहन्थ्यो, ‘यो वीरे र ऊ वीरेमा त केही मेल खाँदैन । खोइ, उसको रवाफिलो चेहरा र ती सुकिला लुगाहरू ?’ (पृ.५५)

उक्त अंशमा एउटा सिपाहीको छोरो वीरबहादुर, जो हिजो सम्पन्नतामा बाँचेको थियो आज उसको हालतले जीवन अभावबाट बाँचिरहेको देखिइएको छ । हिजोको वीरेको सम्पन्नतामा देखिएको रवाफिलो अनुहार र आजको वीरेको विपन्नताभित्रको मैलो लुगाले उसको आर्थिक अवस्था निम्न रहेको देखाइएको छ ।

‘म’ पात्र मेघराजले आफ्नै साथी ईश्वरीमाथि ठूलो घात गर्छ । साथीकी स्वास्नी जुनेलीलाई भगाएर काठमाडौं पुगेको मेघराजले जीविकोपार्जनका लागि जे जस्तो काम पनि गर्न तयार रहेको अवस्था छ । उक्त सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेका छ :

आखिर गतिलो नोकरीको आशा मैले त्यागें । चन्द्रमानकै सहायताले एउटा लुगा बेच्ने फर्ममा काम पाएँ । फर्मको हिसाबकिताब र पत्र आदानप्रदानबाहेक बेलाबेला विक्रेताको कार्यभार पनि मैले सम्हाल्नुपर्थ्यो (पृ.८७)।

विश्वविद्यालयबाट डिग्री लिएको भए पनि मेघराजले जीविकोपार्जनका लागि सामान्य लुगा बच्ने फर्ममा काम गर्नुले अभावमा मानिस जुनसुकै काम गर्न तयार रहन्छ, भन्ने देखिन्छ । यहाँ डिग्री लिएको एउटा शिक्षित व्यक्ति अफिसरको जागिर खोज्नुको सट्टा लुगा पसलमा विक्रेता बन्न बाध्य भएको स्थिति देखिएको छ । मानिस आर्थिक अभावमा सीमान्तीकृत भएर बाँच्नुपर्ने अवस्था देखाइएको छ ।

यसरी अतृप्त उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूमध्ये सीमान्तीकृत पात्रलाई आधार बनाएर उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । सीमान्तीकृत वर्गका पात्रहरू म पात्र (मेघराज) दाजुवर्गका कुल्लीहरू, वीरबहादुर आदि रहेका छन् भने प्रभुत्वशाली वर्गमा म पात्रकी श्रीमती सुधा रहेकी छ । उपन्यासमा मनोवैज्ञानिक कथा प्रस्तुत भएकाले यसमा वर्गीय दृष्टिकोणका प्रशस्त उदाहरणहरू प्रस्तुत भएका देखिँदैनन् । म पात्रले श्रीमती सुधाको व्यवहारबाट पीडित हुनुपरेको पीडा प्रस्तुत गरेको छ भने दाजुवर्गका कुल्लीहरूले उच्च वर्गका व्यक्तिहरूबाट पीडित हुनुपरेको छ । वीरबहादुर सम्पन्न परिवारको पात्र बिस्तारै बिस्तारै आर्थिक अभावमा परेको छ । उसको जीवनका दुई अवस्थाको तुलना गरेर हेर्दा आर्थिक दृष्टिले ऊ पछिल्लो चरणमा अभाव र गरिबीमा पुगेको छ । समाजका उच्च वर्गका व्यक्तिहरूले प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने मेघराज, दाजुवर्गका कुल्ली, वीरबहादुर आदिले सीमान्तीकृत वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका

छन् । वर्गीय दृष्टिकोणले सीमान्तीकृत रहेका पात्रहरू समाजमा आफ्नो पहिचान गुमाएर रहनुपरेको अवस्था यस उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ ।

२.५ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ सामाजिक उपन्यास हो । यसमा प्रयुक्त पात्रहरू समाजका उच्च र निम्न वर्गका रहेका छन् । उच्च वर्गका पात्रहरू अभिजात वर्गका छन् भने निम्न वर्गका पात्रहरू सीमान्तीकृत वर्गका छन् । यिनै पात्रहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचानका आधारमा यहाँ **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

मुग्लान पसेका नेपाली भारतको ब्रह्मपुत्रको किनारमा बस्ती बसाएर गाईभैंसी पालन गरी जीविकोपार्जन गरिरहेको सामाजिक अवस्था **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** उपन्यासमा उल्लेख छ । त्यहाँका आदिवासी आसामेहरूको व्यथा पनि यसमा उल्लेख गरिएको छ । वर्गीय दृष्टिकोणबाट हेर्दा नेपालबाट गएका नेपालीहरू पनि कोही गाईभैंसी पालन गरी मनग्य धन आर्जन गरेर महाजन बन्न सकेका छन् भने कैयौं नेपालीको हालत गाउँको भन्दा दुःखद बन्दै गएको देखिन्छ । अरूको गोठालो बस्नु र ऋणमा भैंसी लिएर जिन्दगीभर ऋणी बन्नु नेपालीको अवस्था देखिएको छ । यही अवस्थाको अध्ययन अनुसन्धानका लागि सामाजिक असमानतालाई वर्गीय असमानताको रूपमा लिइएको छ । समाजभित्र रहेको वर्गीय असमानतालाई देखाउन तलको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ :

कछुगाउँ हो यो सानो ठाउँको नाउँ । गाँउभन्दा पनि यसलाई छपडी गोठ र खर्क भन्न सुहाउँछ अनि त्यही भन्ने चलन छ । पटेर काँसघारीको माझमा यहाँ छन् नेपालीका भुप्रा, चाडघर, गाई बाँध्ने छाप्रा, पाडा बाछाका टाट्ना र भैंसीका कीलाहरू (पृ. १) ।

यस अंशले आसामको कछुगाउँको वर्णन गरेको छ । नेपाली जनजीवन कसरी आसामतिर भासियो ? कसरी खेती किसानीमा रमाउन थाल्यो ? भन्ने कुरालाई उपन्यासमा यस सन्दर्भमा देखाइएको छ । नेपालमा शासक र शोषकको उत्पीडन खप्न नसकी गरिबी बोकेर पलायन भएका नेपाली दाजुभाइ दिदीबहिनीहरूले आफ्नो जन्मस्थानलाई चटकक बिसिए । आफ्नो बासस्थान बिसिएर आसामको जङ्गल फाँडी आफ्नो थलो बनाउनु उनीहरूको स्वतन्त्रताको खेती हो भन्न सकिन्छ । आफ्नो छँदाखँदाको थातथलोबाट सीमान्तीकृत भएर विदेश पलायन हुनुपरेको अवस्था स्पष्ट देखिएको छ ।

गरिबीकै चपेटामा सदियौदेखि पीडा भोग्दै आएका नेपालीले सुखको खोजीमा भारतको आसामलाई रोजेर स्वतन्त्रता अनुभव गरेका थिए । काँसघारी, जङ्गल फाँडेर भुप्रा घर चाडघर, गाई बाँध्ने छाप्रो, पाडा बाच्छाका टाट्ना र भैंसीका कीलाहरू आदिले यो गाईपालन गर्ने खर्क जस्तो देखिन्छ । ब्रह्मपुत्र नदीको किनारमा नेपालीले आफ्नो दुःख उनिएको पीडालाई चटकक बिसाएका थिए । आफ्नो प्रिय जन्मथलो भुलेर प्रकृतिको शीतल हावासँग आफूलाई बिसाएका थिए ।

नेपालीले पुस्तौँ आसामको जङ्गलमा बिताइसकेका छन् । उनीहरू आसामका विभिन्न जङ्गलामुलुकमा गएर फाँडानी गर्दै गाईभैंसी पालन गरेर जीवन गुजारा गरिरहेको अवस्था छ । हरेक बर्खा बाढीले बिगार गरेर नदी फर्कन्छ । ब्रह्मपुत्रको किनारामा रहेको बस्तीमा नेपालीहरू आफ्नो जीवनलाई अन्तिम प्राण दिन्छन् । यस्तै जीवन त भ्रम मात्रै हो । मान्छेको मृत्यु अवश्यम्भवी छ । शरीरको अन्त्य नै जीवनको अन्त्य हैन, शरीरभन्दापछि पनि जीवन छ भन्ने जस्ता अध्यात्मवादी विचारले मानिसको मस्तिष्क उथलपुथल गर्दछ । मानिसको मृत्यु कुनबेला आउने हो कसैलाई टुङ्गो छैन ।

यसै परिवेशमा कछुगाउँको छपडीमा एउटा नेपाली शरीरको अन्त्य भइसकेको छ । त्यही ब्रह्मपुत्रमा एउटा शरीर मिल्दै छ । यही अवस्थाको उदाहरणका रूपमा तलको अंशलाई लिन सकिन्छ :

आज यस छपडीको एउटा छाप्रोमा पनि नेपाली शरीर माटामा लडेको छ और केहीछिनपछि नै ब्रह्मपुत्रको लहरमा मिल्ने छ । मृत्युको पारि यस सन्सारले नजान्ने गरी उसको जीवनमा फेरि दिन ब्याउला तर यस संसारमा त उसको निम्ति रात पय्यो कहिल्यै नटुङ्गिने रात पय्या । (पृ. २)

उक्त अंशमा सुख खोज्दै हिँडेको एउटा नेपालीले छाप्रोमै प्राण त्याग गरेको छ । संसारमा जे प्राप्त गर्न ऊ दौडिरहेको थियो, त्यो प्राप्त नगरिकनै उसको मृत्यु भएको छ । नदीका किनारामा दिनरात दुःख गरेर गुजारा चलाएका नेपालीको जीवन छाप्रोमै अन्त्य हुन्छ । जीवन रहन्जेल पनि नदी किनारामा पसिना बगायो । जीवनको समाप्ति पनि ब्रह्मपुत्रकै छातीमा गयो । एउटा गरिबको जीवन सदैव किनारीकृत हुन्छ भन्ने यसले देखाएको छ ।

एउटा नेपालीको मृत्युको खबर सुनेर बयरआँटी, छपडी वरपरका महाजन, गाउँले, गोठाला, स्कूलका हेडमास्टर सबै भेला भए । सबै गाउँले मिलेर जति सक्दो चाँडै लास उठाउने

र ब्रह्मपुत्रमा समाप्त गर्ने काम गर्नछन् । एउटा सानै उमेरको बालकले बाबु गुमाउनुपर्दाको अवस्थालाई देखाउँदै मानिसको जीवन कसरी दुःखबाट प्रारम्भ भएर दुःखमै अन्त्य हुन्छ भन्ने जनाइएको छ । यसमा आफ्नो इमानदार बाबुबाट गरिबीभिन्न पनि इमानदार भएर बाँच्न सिकेको ज्ञानलाई यसरी उल्लेख गरिएको छ :

दुःखको माझमा पनि गुमानेले प्रचुर स्नेहरस चुसेको छ । नौ वर्षको अवस्थासम्म उसलाई स्नेहरस चुसाउने दुई चाका थिए । त्यसपछि एउटा चाका समाप्त भए पनि त्यसको रस एउटै चाकामा गाभिन आयो । रसधारा उत्तिकै बगिरह्यो । त्यहाँ कमी हुन पाएन । तर हठात् अर्को चाका पनि समाप्त भयो । स्नेहको मुहान सुक्यो । स्नेहजलले उसको हृदय भिजाउने अब कोही रहेन । यो कुरा उसको बालहृदयमा जति खेल्छ उति बेहाल हुन्छ । उसको व्याकुलता भाषामा व्यक्त भइरहेको छ । ऊ रोइरहेको छ । (पृ. ३)

उक्त वाक्यांशमा आमाबाबुबाट टुहुरो बनेको गुमानसिंहले आफ्नै आमाबाट उसले प्राप्त गरेको सङ्घर्ष, कर्तव्यनिष्ठता, इमानदारी र परिश्रमले उसलाई गरिबीभिन्न बाँच्न सिकाएको छ । उसले विलासी जीवन चिनेको छैन, तसर्थ ऊ गरिबीभिन्न बाँच्न जानेको पनि छ ।

आसामतिर भासिएका नेपालीहरू गौचरनको खोजीमा अटव्य घारीलाई फाँड्दै खेतबारीमा परिणत गर्न व्यस्त थिए । जन्मभूमिप्रति अगाध माया हुँदाहुँदै पनि गरिबीले गलहत्याएर मानिसलाई मुगलानतिर पलायन हुन बाध्य पारेको थियो । वर्गीय विभेदलाई देखाएको यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले पुष्टि गर्छ :

जुरेली र मानवीरको मिलन उसकी आमाले हेर्न पाइन । यो धोको साथैमा बोकेर मानवीरकी आमा दुई वर्षअघि नै बिदा भई । घरमा स्वास्नीमान्छे कोही नहुँदा बाबुछोरालाई चुल्हो सल्काउन धौधौ पर्यो र मानवीरको पिताले यही निहुँ पारेर छोराको बिहे गरिदियो । आफूसितको केही जेथो, आमाचाहिँका चाँदीका बाला, कल्ली, ढुङ्गी बुलाकीसहित बारीको सानो चोक्टो पनि यस बिहाले चुँडेर लग्यो । गरिबी अझ अलिकति तन्कियो । (पृ. ७)

प्रस्तुत अंशमा मानवीरको गरिब परिवारको चित्रण गरिएको छ । पारिवारिक पीडालाई सघाउन उसले विवाह गरेर जुनेलीलाई ल्याएको एक वर्ष नपुग्दै बाबु बितेकाले ऊ अझै दुःखी भएको छ । उसको बिहेमा आमाका भएभरका गहना र बारीसमेत बेच्नुपर्दा ऊ अझ गरिब

बनेको छ । ग्रामीण समाजमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूको दिनानुदिन विग्रदै गएको आर्थिक अवस्थाले मानिसलाई विदेसिन बाध्य पारेको छ ।

यसरी विदेसिएर साहु महाजनको भैंसीगोठमा बसेको किसानले एक थोपो दुध दही नपाउनु पनि अति पीडादायी हुन्छ । पहाडबाट सुख खोज्न भारत पसेका नेपालीहरूले पनि दुःख पाएको सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले देखाएको छ :

गुमानेले पहाड छोडेको आज सात दिन हुँदा पनि दूधको गन्धसम्म सुँघ्न पाएको छैन र ऊ त्यसै छटपटिन्छ, रुन्छ । पिठो खाँदा खाँदा ऊ मिच्चिसकेको छ । त्यस्तै रोगाएजस्तो देखिन्छ । जुरेलीले एक साँभ भान्सा कोठामा गएर कान्छी दुलहीलाई भनी, कान्छी महाजनी, यो बालकले सात दिन भयो ओलनको मुख नदेखेको अलिकति दूध भए दिनुहुन्थ्यो कि ? (पृ. १५)

प्रस्तुत प्रसङ्गमा मानवीर र जुरेलीको काखको छोरो गुमानेले पहाडबाट आसाम छपडी आएको सात दिन हुँदा पनि दुधको थोपो, गन्धसम्म सुँघ्न नपाएको अवस्थाको चित्रण भएको छ । गाईको गोठालो भएर पनि दुधे छोरोलाई एक घुट्की दुधले घाँटी भिजाउन पाएको छैन । लिटो र पिठोले दिक्क भइसकेको छ । दुध खाएर हुर्केको नेपाली केटो दुध नपाउँदा रुँदै छटपटिन्छ तर पनि पाउँदैन । छोरोले दुध खान नपाउँदाको पीडामा जुरेली महाजनकी महाजनीसँग अनुरोध गर्छे । गोठालो बसेर पनि छोरोलाई शुद्ध दुध खुवाउन नपाउनु उसको वर्गीय अवस्थाको पहिचान हो । निम्न वर्गका बालबालिकाले समेत शोषणमा पिल्सिनुपर्ने अवस्था यहाँ देखाइएको छ ।

एउटै घरमा गोठालो बसेका प्राणी पनि अपरिचित जस्तो लाग्नुले अनौठो सामाजिक स्थिति देखिन्छ र केही समयपछि परिचित हुँदै पीडितहरूले एकअर्कामा साथ दिएको देखाइएको छ । कुनै अधिकार नभएका ती गरिबहरूमा एकअर्काको दुःखमा सहयोग गर्न कुनै आँट थिएन । घर जान मन लागेकाहरू कमाइ उठाउन नपाएर खिस्त्रिक्क परी बस्छन् । पहाडबाट भरेर अनेक दुःख पीडा थपिएर गोठालो बन्न आइपुगेका यिनीहरूको जीवनले यहाँका नेपाली गोठालाको व्यथालाई कसरी प्रतिनिधित्व गरेको छ भन्ने कुरा तलको उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ :

केही बेरपछि आइ तान्दै सुब्बाले फेरि भन्यो, 'राम्रो छैन है, गरिपलाई कहीं पनि राम्रो छैन । पहाडमा पनि दुःख पाएकै थियौं, यहाँ पनि दुःख पाउँदै छौं' । अनि मानवीरकै छेउमा आएर उसकै कानतिर बिस्तारै भन्यो, 'कहाँ मुखिया, यी महाजन पनि मान्छे त

ठिक छैन भाइ । अधिअधि बसेको गोठालालाई पनि भैंसीगोठ दिन्छु, पाल भन्यो अनि ब्याजमा भैंसी दियो, गर्दो रैछ । मरीमरी भैंसी पालेर ब्याज तिर्न पुग्दैन । दूध पनि आफ्नै डायरीमा ओसाछ । त्यहीँबाट ब्याज काटिन्छ अनि कसरी उक्सिन सक्छ र त्यो ? ब्याज पनि चर्को ब्याज लाउँछ ।' (पृ. १८)

प्रस्तुत अंशमा आफूले गाउँमा छोडेर आएको परिवारको बारेमा सोच्दै गरेको सुब्बाले घर फर्कने विचार व्यक्त गरेको छ तर ऊ साहुको नोकर बनेर बस्न बाध्य छ । एउटा मजदुरले आफ्नो काम गरे बराबरको कमाइ पनि हातमा पार्न सक्दैन । साहुले आफू महाजन भएको अहमलाई अगाडि देखाउँदै मजदुरलाई लुटेर पसिना खाइरहेको छ । यसले समाजमा सामन्ती प्रवृत्ति हालीमुहाली रहेको देखिन्छ । निम्न वर्गका मानिस चुपचाप व्यथा खप्न विवश छन् । मानवीर मुखिया र सुब्बा दुवैलाई दिक्क लागेको छ । कहीं जाऊँ पैसा छैन । नजाऊँ कति पिर थपेर बस्नु भन्दै आफ्नो भाग्यलाई दोष दिनुसिवाय उनीहरूले केही सोचन सक्दैनन् ।

यसबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने श्रमिक आफू पसिना बगाएर काम गरिरहँदा पनि साहु महाजनले पारिश्रमिक नदिनु भनेको श्रमिकको शोषण हो । श्रमिकको शोषण गर्नु भनेको वर्गीय विभेद हो । यसरी गरिएको विभेदबाट देश र समाजमा सीमान्तीकृतले पहिचान गुमाएको दयनीय अवस्था देखिन्छ ।

बर्खाको महामारी पानी बढेर सबैलाई गाह्रो परेको छ, तर सुब्बालाई घरको चिन्ताले पिरोलेको छ । उसलाई घर जानु छ । पत्नी परिवारसँग मिल्नु छ । तर आफूले यतिका वर्ष बसेर गरेको दुखको पारिश्रमिक दिन महाजन हिचकिचाएको छ । उसले पैसाको सट्टा बस्तुभाउ नै दिन खोज्छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणबाट देख्न सकिन्छ :

सुब्बा, 'के गर्छ मैले भैंसी लगेर ? काटौँ पो भने एकलै खाइसक्तैना । बेचौँ भने कसैले किन्दैना । अब भोलिसम्ममा पैसा दिन्छ भने दिइहाल; हैन भने खाइराख तपाईँ नै ! के खान्छ र, त्यही दुई वर्ष त खान्छ नि । मेरो भाग्य खान सक्तैना । म त भोलि नै जान्छ ।' (पृ. २४)

यस उदाहरणबाट गरिबले पसिना बगाएर गरेको पारिश्रमिक पनि साहुले दिन हिचकिचाएका कारण पसिनाको मूल्य नलिइकनै काम छोडेर फर्कन बाध्य पारिएका मजदुरको यथार्थता प्रकट भएको छ ।

गरिबहरू आफूलाई कमजोर ठान्छन् र उनीहरूले आफ्ना सन्तानलाई पढाउन नसक्ने र पढाएर काम पनि नहुने मान्छन् । आफूले मिहिनेत गरेर पनि जीवन धान्न कठिन भएका उनीहरूको यसै भावलाई तलको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ :

हामी गरिबले पढाउन कहाँ सकिएला र ? फेरि नेपालीको छोरो आसामी पढेर के काम लाग्ला ? (पृ. २९)

प्रस्तुत सन्दर्भले गरिब मानवीरले छोरालाई स्कूल पठाउन सक्ने क्षमता नभएका कारण उसको छोराले पढ्न नपाउने अवस्था देखिन्छ । उसले आफू गरिब भएकाले पढेर पनि औचित्य नहुने जनाउँछ, तापनि काकतीबाबुले पढाइदिने कुरा बताउँदा स्वीकृति जनाउँछ ।

यस्तै गरिबीका कारण महिलाले गर्भावस्था र प्रसूतिका अवस्थामा समेत शारीरिक श्रम गरिरहनुपर्ने कुरालाई तलको उदाहरणले बुझाउँछ :

भारी जिउसित पनि जुरेलीलाई बिसाउने अवकाश छैन । ऊ परिश्रम गरि नै रहन्छे । आज हठात् उसको भुँडी दुख्न थाल्छ । ऊ बटारिन थाल्छे । केही समयपछि गर्भस्थलीबाट रगत अविराम गतिले बग्नु थाल्छ । (पृ. ३०)

जुरेली गर्भवती भएर पनि आराम गर्न, पोसिलो खाना खान नपाएकी एउटी गरीब परिवारकी नारी हो । गरिबीभित्र रुमलिएकी एउटी गर्भवतीको शरीरबाट रगत बगेर बेहोस हुँदा पनि उसले दुःखसँग लडिरहनुपर्ने अवस्था छ ।

कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारण गर्भावस्था र प्रसूति अवस्थामा पनि उचित स्याहार सुसार तथा राम्रो खानपान नभएर क्षयरोगको विरामी बनेकी जुरेलीका निम्ति अस्पताल पनि काम लाग्दैनन् । ती पनि सम्पन्न र धनीका निम्ति मात्र हुन्छन् । यस कुरालाई पुष्टि गर्ने तलको उदाहरण हेरौं :

तिम्रा भैंसी मासेर पनि यो रोगको उपचार गर्न खर्च पुग्दैन । फेरि औषधिले मात्र हुँदैन रोगीलाई राम्रो पथ्य खुवाउनुपर्छ । तिम्री एकलो मान्छे, छोरो बालकै छ । रोगीलाई कसले अस्पताल लिएर जाने ? उनको हेर्चाह कस्ले गर्ने ? ... त्यतातिर आशा नगर मानवीर हामी गरिबको निम्ति भगवान् नै एउटा साहारा हुन् । ईश्वरलाई पुकार । उनले गर्छन् अब ।

मानवीर निकै बेर बोल्दैन । फेरि के सोचेर भन्छ, खई मान्छेले बनाएको अस्पताल पनि मान्छेको निम्ति होइन रहेछ । उही धनकै निम्ति रहेछ । हामी धन नहुनेले त ईश्वरकै आश नगरे के गर्नु बाबु अब ? (पृ. ३१)

यसरी गरिबले आफ्नो जायजेथा सकेर पनि उपचार गराउन नसक्ने अवस्थाको चित्रण उक्त उदाहरणले प्रस्तुत गरेको छ । गरिब वर्गले रोग लाग्दा उपचार गर्न कतै पनि सुविधा नपाउनुका कारणले समाज व्यवस्था नै विभेदमूलक छ भन्ने देख्न सकिन्छ ।

केही समयपछि मानवीरको मृत्यु भएर टुहुरो बनेको गुमानेलाई सहारा दिने नाममा उसको जायजेथा हडप्ने र उसलाई गोठालो राख्ने सोच महाजनले बनाएका छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले पुष्टि गर्छ :

डायरी महाजनको विचार छ, गुमाने आखिर कहाँ जान्छ । मेरैमा बस्छ । उसका भैँसी र जेथोमेथो पनि मैले नै समेट्नुपर्छ । ऊ पनि एघार बाह्र वर्ष एक लग गर्न सक्ने भइहालेको

छ । गोठाला मलाई चाहिन्छन् नै । एक मानो खान्छ । दुई मानाको काम दिन्छ । पछिसम्मलाई मेरो एकाएकातिर काम धान्न सक्ने दिगो मान्छे ईश्वरले मलाई जुराएका छन् । मानवीर खसेर यो टुहुरो हुनु पनि मेरो भाग्य सप्रनु नै हो । एउटा नबिग्री त्यसै अर्को कहाँ सप्रन्छ । (पृ. ३५)

मानिस ईश्वरको दर्शन गर्न मन्दिर जान्छ, पूजा गर्छ, दान गर्न तयार हुन्छ, तर मनभिन्न पाप बोकेर हिँडिरहेको हुन्छ । यस्तैमा महाजनको देखाउने अनुहार दयालु र अरूको भलो गर्ने भएता पनि उसको मन स्वार्थी छ । महाजनलाई एउटा टुहुरो केटाको भएभरको सम्पत्ति उठाएर उसलाई रिता पार्न कति पनि सरम लाग्दैन । यस्ता सामन्त समाजमा रहनुजेल गरिबको भलो कहिल्यै पनि हुँदैन ।

बयरआँटीका मानिसहरू नदीको कटानले त्रसित छन् । उनीहरू नदीले बस्ती काट्ने डरले बस्ती छोडेर भाग्न बाध्य भएको अवस्था छ । घर, स्कूल भत्काउनु, अन्यत्र अग्लो टापुतिर सर्नु, जस्ता काम अत्यावश्यक बने पनि मानिसहरू अन्योलमा छन् । ग्रामीण क्षेत्र भएकाले यो अवस्था आएको हो । सहर भएको भए सरकारले हेरविचार गर्ने थियो भन्ने विचार काकतीबाबुका मनमा आएको छ । यस सन्दर्भलाई उपन्यासको तलको उदाहरणबाट बुझ्न सकिन्छ :

अब यो शहरमा क्षेत्र हुँदो भए सरकारद्वारा पनि पर्खाल लगाएर वा किनारामा ढुङ्गा ओच्छ्याएर नदीको केही रोकथामको व्यवस्था हुने थियो । तर यो गाउँ छपडीमा कसले वास्ता गर्छ । सय पचास खरका भुप्रा जोगाउन को आउँछ यहाँ ? (पृ. ४३)

उक्त अंशमा सरकारद्वारा बयरआँटी गाउँका जनता सीमान्तीकृत बन्नुपरेको छ । गरिब सीमान्तीकृत जनतामा सहयोग गर्न सरकारसमेत तयार छैन । यसले सरकारले आफ्नै देशका जनतामाथि विभेदी व्यवहार गरेको स्पष्ट देखिन्छ ।

हरेनकै घरमा नोकरसरह बसेर सारा घरको काम सकेर पढ्ने एउटा परिश्रमी टुहुरो केटोमाथि हरेन जस्तो बाबुको पैसा र आमाको ममतामा मात्तिको केटाले गर्ने सामन्ती व्यवहार स्पष्ट रूपमा निम्नलिखित उदाहरणले पुष्टि गरेको छ :

काकतीबाबुले त 'म छु धन्दा नमान्' भन्नुहुन्छ । तर म बस्तिनँ । आखिर मलाई सुताएर पालेका छैनन् । मैले खाएभन्दा डबल गरेको छु । आमाचाहिँको रातदिनको टोकसो सुनेर के बस्नु ? बरु गाहाटीतिर पो जाउँ कि भन्दछु । ठूलो शहर हो । केही काम खोजेर गर्नुपर्ला । (पृ. ५३)

उक्त अंशले एउटा गरिब केटो काकतीबाबुको भरोसाले पढ्न पाउने लोभमा गोठालोजत्तिकै बनेको छ । हरेनले गुमानेलाई हेप्नु वर्गीय असमानता देखिन्छ । समाज व्यवस्थामा सामन्तले निम्न वर्गमाथि जस्तोसुकै अपराध गरे पनि न कुनै कानुन छ न कुनै सजायको व्यवस्था । पार्टीको चुनाव प्रचारप्रसारको निहुँ बनाएर हरेनले गुमानेलाई आक्रमण गर्दा पनि गुमाने चुपचाप हात नफर्काई बस्नुले सीमान्तीकृत वर्ग आवाजविहीन हुन्छन् भन्ने प्रतिनिधित्व गुमानेबाट भएको छ ।

गाउँको एउटा टुहुरो केटाले चौकीदारीको काम पाउने अवसरलाई गाउँकै धनाढ्य महाजनले विरोध गर्नु लालची र स्वार्थी समाजको उदाहरण हो । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

तपाईँले मात्र विरोध गरेर हुने होइन । अरू सबैले पनि त्यस्त टुहुरोलाई गरिखाएको देख्न सक्ता रहेनछन् भने यतिखेर एउटा विचार होला । यति भनेर हेडमास्टर हिँडे । (पृ. ५८)

यस सन्दर्भ हेडमास्टरले एउटा टुहुरोलाई बस्ने खाने र कामको व्यवस्था गरिदिँदा आरिस गर्ने ती धनाढ्यहरू सबै सर्वेसर्वा सामन्ती प्रवृत्तिका देखिन्छन् । समाज व्यवस्थाको अर्को

पर्याय सामन्तवाद नै भन्न सकिन्छ । निम्न वर्गमाथि अलिकति पैसा हुनेले शक्ति देखाइहाल्नुपर्ने समाजको प्रचलित नियम जस्तो देखिएको छ ।

गुमाने र मालती दुवैजनाको प्रवेशिका परीक्षा सकेर फुर्सद पाएको समयमा भेट हुनु र नजिकै आइरहेको प्रवेशिकाको नतिजा र आगामी योजनाबारे कुरा गर्नु कुनै ठूलो कुरा होइन । तर गुमाने जस्तो टुहुरोको अपमानित गर्ने गर्न पल्केको समाजले उसलाई कसरी चिन्न सक्थ्यो र ? यस उपन्यासमा यस्तै कुरा कुराकानीमा मालतीको प्रश्नलाई प्रतिउत्तर गर्दै गुमाने र मालतीको सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले देखाएको छ :

गुमाने गम्भीर बन्छ, विस्तारै भन्छ, 'मेरो कुर्कचो जुन आधारमा टेकिएको छ त्यस स्थितिमा मैले हृदयको भाव व्यक्त नगर्नु नै राम्रो हो । मालती, हिँडो नपाउने मगन्तेले पनि कहिलेकाहीं कल्पनामा राजसी खीर खान्छ ।' (पृ. ७०)

उक्त अंशले मालती र गुमाने एकअर्कामा मित्रवत् व्यवहार गर्छन् । मालती आफूले गुमानेलाई जीवनसाथी रोजेको कुरा बताउँदा आफू उभिएको धरातल मालतीभन्दा धेरै तल रहेको भन्दै आफूलाई निम्न दर्जाको भएकोले नबोल्न नै ठिक हुने बताउँछ । यसले सीमान्तीकृतहरू समाजमा आफ्नो बोल्न पाउने अधिकारलाई पनि प्रयोग गर्न पाएका हुँदैनन् ।

गाउँ छोडी ब्रह्मपुत्र तरेर पारिपट्टि गौहाटी पुगेको गुमाने पल्टन बजारमा एउटा नेपालीको होटलमा बास बस्न पुग्छ । यस सन्दर्भमा पल्टन बजारमा नेपालीहरू बसोबास गरेको कुरा तलको उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ :

उ: त्यही पर्तिर छ । स्कूल पनि छ एउटा । उही टाउकेहरूको लाप्पा खेल्ने अखडा त हो, के रे । मन्दिर पनि नामैको मात्र छ । टाउकेहरू सबै तछ्छाड मछ्छाड गर्छन् । उन्नति गर्ने कसैले होइन । मन्दिरको नाउँ गरेर आफ्नै भुँडी भन्ने पनि छन् । उत्तरमा यति भनेर बाजे भित्री कोठातिर लागे । गुमाने पनि थकित परेकाले एकातिर पल्टियो । (पृ. ७७)

प्रस्तुत सन्दर्भले जुनसुकै समाज पनि ठूला भनाउँदाहरूकै हेपाइमा बाँचेको हुँदो रहेछ । निम्न वर्गले केही न केही तरिकाले विभेदित भएर बाँच्नुपरेको हुन्छ । मन्दिरजस्तो पवित्र मानिने ठाउँ जहाँ पाप र धर्मको लेखाजोखा गरिन्छ, त्यही ठाउँमा ठूला भनाउँदाहरूले कमाउने बाटो बनाउने र गरिबलाई डुवाउने गर्छन् । यसले स्पष्ट रूपमा जहाँसुकै सामन्तहरूको चलखेल रहेको हुन्छ, त्यहाँ गरिबले हेपिइरहनुपरेको हुन्छ भन्ने देखाउन खोजिएको छ ।

गुमानेले दिउँसोभरि स्कुल पढाएर रातीको कलेज पढ्ने योजना बनाउँछ। खरेल बाजेको गाउँले गोठतिर पुगेर उसले कामको यात्रा प्रारम्भ गर्छ। उहाँको परिवेशलाई बुझ्दै जाँदा खरेल बाजेसँग गुमानेको राम्रो सम्बन्ध स्थापित हुन्छ। भैरहवामा घर बिल्डिड ठड्याएर यता किन दुःख गर्नु भन्दै गुमाने र खरेल बाजेबीचको संवादको तलको उदाहरणले यसरी मानिसको प्रवासी जीवनलाई चित्रित गरेको छ :

जे होस्, तपाईं यस्तो सुनसान जंगलमा भुप्रो हालेर बस्नु हुन्छ, बिल्डिडको उपभोग अरू नै गर्छन्। त्यसमा त मैले केही सार देखिनँ। बरु जमीन किनेर सुबिस्ताको घर बनाउनुभए तपाईंलाई बाचुन्जेल आराम त हुने थियो। उता खेप्ताखेप्तै तपाईंको जीवन आखिर यतै मेटिने हो।

'हो नाई हुन त तर एकदिन हामीलाई आखिर यहाँबाट खेदछन् खेदछन्। अनि घर माटो थाप्लामा हालेर लान सकिँदैन। बरु बसुन्जेल यस्तै भुप्रामा बस्यो। हिँड्न परेको खण्डमा थुपुक्क छोड्यो हिँड्यो।' (पृ. ८१)

ब्रह्मपुत्रको वरिपरि दुवै छेउछाउमा रहेका नेपाली र आसामेहरूको बस्तीमा नेपाली नै हावी छन्। नेपालबाट भैँसीगाई पाल्न भनी आएका कतिको नेपालमा जायजैथोको उठिवास लागेको छ भने कतिले बिल्डिड ठड्याएका छन्। स्थायित्वको भावना नराखी केही कमाएर फर्किने सुरमा आएका नेपालीहरू न त जमिन छोडेर हिँड्दा पनि लोभ नलाग्ने गरी यस ओत लाग्ने घर र गोठ बनाएर जर्सी र भैँसी पालेका छन्। सरकारले कहिले खेदाउला र भागनुपर्छ भन्ने सोच उनीहरूमा छ।

गुमानेले गरिबहरू सीमान्तीकृत भएर बस्न नहुने, एक भएर शक्तिशाली बन्न सक्नुपर्ने जनाएको छ। उसका विचारमा उनीहरू कमजोर भए विभेदमा पर्न सक्छन्, एक भएर शक्तिशाली बनी सामन्तहरूको सामु वा उच्च वर्गको प्रतिवाद गर्न सक्छन्।

गुमानेले रात्रिकालीन कलेजको पढाइ र दिनमा खरेल बाजेको स्कुल पढाएर दिन काट्दै आइरहेको थियो। मेहनती र होनाहार विद्यार्थी भएकाले पढाइ राम्रै चलिरहेको थियो। यसै समयमा लाग्ने छुटेको माघे मेलाले टाढा टाढा छुटिएका मानिसहरूलाई जोड्ने काम गरिरहेको थियो। यस्तैमा माघे सक्रान्ति नुहाउन गएका खरेल बाजेको समूहमा गुमाने पनि गएको थियो। डायरी महर्जनका कान्छा भाइ कान्छा महाजनले गुमानेलाई भेटेर छोड्दै छोडेनन्। डायरी

महाजनलाई भेट्न गुमाने सदिया जान तयार भयो । यस प्रसङ्गलाई तलको उदाहरणले देखाएको छ :

गाईभैंसी पाल्नु हामीलाई यी ब्रह्मपुत्र नदीको किनार तीर नभई नहुने, यही ब्रह्मपुत्रले हामीलाई खेदो पनि गरेको गर्थ्यै छ । ... अब यहाँ पनि रिजप मार्नेले छपडी मास्तै लान आँटे । यी मिसमी र अब्बरेहरूसित सधैं कचिङ्गल परिरहन्छ । हिउँद खेती भने यसो तोरी छरेभैं गरे । तोरी त के छर्थे, उही भैंसीलाई पासो थाप्ने मेलो गर्छन् बजियाहरू । बारीमा पस्यो भने भैंसी समाते, खाए गर्छन् । केही भन्न हुँदैन बोल्यो कि हाम्रो ट्राइबल वेल्ड तिमीहरूले बस्न पाउन्नौ भन्न थालिहाल्छन् । फेरि नदीको पनि ठिक छैन । कहिले यता कहिले यता ढेपिन्छ, कहिले कता । वर्षमा उलाउले उति दुःख दिन्छ । खड् के भैंसीपलाइ छ र अब ? (पृ. ८७-८८)

उपन्यासमा प्रयुक्त उक्त अंशमा ब्रह्मपुत्र नदीका किनारमा बसेर गाईपालन गरिरहेका नेपालीहरू कहिले प्राकृतिक प्रकोपले, कहिले रिजप मार्ने आततायीहरूले गर्दा नेपालीहरूको उठिबास लागेको छ । कछुगाउँ, बाघ छपडी कतै पनि बस्न सहज भएन । धर्पिँदै धर्पिँदै यहाँसम्म आइपुगियो फराकिलो ठाउँ खोज्दै । अब त यता पनि मिसमी र अब्बरेहरूले सधैं कचिङ्गल गरिरहन्छन् । खेतीलगायतको बहाना गरेर भैंसी पासोमा पारेर मिसमी र अब्बरेहरूले खान्छन् । बोल्यो भने उल्टै तिमीहरू बस्न पाउन्नौ भनेर हप्काउँछन् । नदी पनि बाढी आएर घरिघरि दुःख दिइरहन्छ । यस्तै पीडादायी व्यथा डायरी महाजन गुमानेलाई सुनाउँछन् । यसले समाजमा अधिका महाजन, उसलाई पीडामा पछार्ने महाजन, आफैँ खेदिँदै छन् । समाज व्यवस्था यस्तो छ कि शक्तिशालीले शक्तिविहीनलाई हेप्नुपर्ने, समाजमा सरसहयोग भन्दा हेप्न सक्नेलाई हेपेर, पेलेर अगाडि जान नदिने जस्ता प्रवृत्ति देखिन्छ । अधिअधि महाजनको चलखेल गरिबमाथिको अत्याचार अहिले आफैँमाथि फर्किएको छ । यो सोचले समाजमा सीमान्तीकृत वर्ग विभिन्न अवस्थामा रहेका हुन्छन् । धने जस्ता गरिब त सीमान्तीकृत हुने नै भए, डायरी महाजन जस्ता धनीले पनि सीमान्तीकृत बन्नुपरेको अवस्थालाई देखाएको छ ।

मिसमी र अब्बरेहरूबाट पीडित भएका भैंसीपालकहरू गर्नु निकै नै दुःखी देखिन्छन् । स्पष्ट रूपमा गाईभैंसीपालन पाल्ने नेपालीहरू सीमान्तीकृत छन्, जसले आवाज दिनसम्म सक्ने अवस्था छैन ।

यसै सन्दर्भलाई जोड्दै नेपालीहरूले कोइलाखानीमा काम गर्दाको पीडा र उनीहरूको जीवनको बाजी दुःखदायी देखिन्छ । यस उपन्यासमा नेपाली मूलका श्रमिकहरूले कोइला खानीमा काम गर्दा पाएको पीडालाई तलको उदाहरणबाट पुष्टि हुन्छ :

पोहोर म उता लेदु गोलाइमा कोइलाखात हेर्न गएको । कोइलाखातमा पनि नेपाली त ओइरो पो रछन् त हउ ।

काम गर्ने धेरैजसो नेपाली, मधेसी र तेलङ्गा नै देखेँ मैले । (पृ. ८९)

उपन्यासको उक्त अंशमा नेपालीहरूले कोइलाखानामा गएर रात दिन दुःख गरेको पीडालाई व्यक्त गर्दै नेपालीले जीवन गुजारा गर्न भोग्नुपरेको पीडालाई देखाइएको छ । नेपाल सरकारले सम्भौता एग्रिमेन्ट गरेर पठाइएका नेपालको परिवार त अझै पनि जीवनको ऋण तिर्ने काम गरिरहेका छन् । सुरुसुरुमा सुविधाहरू नहुँदा खानीमा पसेर कोइला खन्नुदेखि बोकेर बाहिरसम्म ल्याउनु उनीहरूकै काम थियो । अहिले केही सजिलो छ तर टालीले ल्याउने गर्छ तर पनि त्यति सहज छैन । खानीमा काम गर्न नेपालीलगायत मद्रासी, तेलगु आदि मानिसहरू त्यहाँ कार्यरत छन् । जसले स्पष्ट रूपमा नेपालमा काम गरेर कमाइले परिवार पाल्न नसकेपछि खानीमा पुगेका नेपालीको व्यथा सीमान्तीकृतको व्यथा हो । नेपाल सरकार आफैँले नेपालीलाई एग्रिमेन्टमा पठाउनु सरकारी पीडित मानिन्छ । अझसम्म तिनका सन्तानलाई ऋण चुकाइरहेका छन् ।

गुमानेलाई महाजनसँगको भेटघाट अनौठो लाग्छ । उनीहरूको व्यवहार बोली चाली पहिलेभन्दा फरक लाग्छ । गुमानेको परीक्षाको तयारी गर्नुपर्ने भएकोले जान खोज्दा महाजन र सबै परिवारलाई गुमाने नगए हुन्थ्यो भन्ने लाग्छ । रोक्ने कोसिस गरे पनि गुमाने पछि आउने वाचा गरेर फर्किन्छ । परीक्षा सक्न नपाउँदै कान्छा महाजनको बारम्बर आएको पत्रले गुमानेलाई फेरि जान बाध्य बनाउँछ । गुमाने एकपटक गएर फर्किन खोज्दा उसलाई डायरीको जिम्मा लगाइदिन्छन् । डायरी समालेर बसिरहेको गुमानेलाई महाजनले छोरीसमेत जिम्मा लगाउन खोज्दा गुमानेलाई चित्त बुझेन । उसले महाजनको जेठो छोरो नारायणसँग बिदा मागेर त्यहाँबाट हिड्छ । पटक पटकको महाजनको चाप्लुसी व्यवहारले कताकता ऋणी जस्तो महसुस गरे पनि जालमा फसाउने षडयन्त्रलाई बुझेर गुमानेले महाजनको डायरी छोडेर हिँड्न बाध्य हुन्छ ।

जब गुमाने एक गाँसको अभावमा थियो, अरूको घरमा गोठालो बस्नुपरेको थियो । त्यस समय डायरी महाजनले गुमानेलाई हरेक कुरामा दबाउने नियत राख्ये । चौकिदारसम्म हुन नदिएर हेडमास्टरकोमा बस्नुपरेको थियो । गुमानेले बाबु मर्दा उसका भैंसीसमेत उनकै गोठमा लगेका थिए । ऊ पढेर केही काम गर्न सक्ने भएपछि आफ्नै छोरी दिएर ज्वाइँ बनाउन खोजेको परिस्थितिलाई निम्नलिखित सन्दर्भले प्रस्तुत गरेको छ :

‘लौ त बाबु ! अब यसो जिरानी (आराम) लेऊ तिम्री पनि । राम्रो भावी चिन्ता गर ! हेर विजातमा चै हात हाल्नु हुँदैन है । गाउँमा ककसले अनेक ओलीका उडाउ (हावा) गरे, लौ काकतीकी छोरीसित पो लागेको छ रे भनेर ! गाउँका मरा त हुन् । अलिकति केही देख्न हुन्न । मैले त पत्याएकै थिइनँ । गुमाने यस्तो खालको काम गर्ने मान्छे होइन भनेर भने पनि ।’ महाजनको यो परोक्ष रूपमा धम्की नै थियो । हाम्रो इच्छाविरुद्ध गाउँमा त्यस्तो काम गर्न पाउँदैनस्’ भन्ने चेतावनीजस्तो लाग्यो गुमानेलाई । (पृ. ९९)

प्रस्तुत गद्यांशमा गुमानेलाई ‘तँ’ बाट तिम्री सम्बोधन गरेर महाजनले आदरपूर्वक बोलाउनुले केही नयाँ जाल बुनिँदै छ भन्ने शङ्का लाग्छ । गुमानेले महाजनकी छोरी मुनालाई आफूसँग विवाह गरिदिने र ज्वाइँ बनाउन खोजेको योजना थाहा पाउँछ । तर उसलाई यो प्रस्ताव स्वीकार्य हुँदैन । तसर्थ ऊ सोच बाध्य हुन्छ र समय मागेर त्यहाँबाट फुत्कने सोच बनाउँछ । तर जब उसलाई अर्ती दिँदै सम्झाउने कोसिस गर्छन् महाजन, तब त्यसबेला उसलाई महाजनले सम्झाएको हैन धम्की दिइरहेका छन् जस्तो लाग्छ । विजातकी केटीसँग विवाह नगर्नु, नफस्नु भन्नुको अर्थ मालतीलाई छोड वा बिस भन्नु हो । आफ्नो जात मिल्दो र धनीमानीकी छोरी मुना हो उसैसँग विवाह गर भन्नु हो । यसले सीमान्तीकृत गुमाने अभै पनि महाजनको दबाबमै उभिनुपर्ने स्थिति देखिन्छ, यसबाट स्पष्ट रूपमा गुमानेलाई वर्गीय दृष्टिबाट अपमानित गरिएको देखिन्छ । गुमाने गरिब भएकै कारण लठेब्री मुनासँग विवाह गर्नुपर्ने स्थिति देखिन्छ । यो सोच महाजनको हो । समाजमा महाजन जस्ता अहङ्कारी र मिचाहा प्रवृत्तिका मानिस रहेका हुन्छन् भन्ने कुरा यसबाट स्पष्ट भएको छ । जातभात, सम्पत्तिको धम्की दिएर गुमानेलाई आफ्नो पन्जामा पार्नु महाजनको लक्ष्य थियो । महाजनको यो सोचले समाजका निम्न वर्गमाथि धनाढ्यहरूको सोच कति घटिया हुन्छ भन्ने स्पष्ट देखिएको छ ।

मालतीले गुमानेलाई पर्खेको वर्षौं भयो । गुमाने आफूलाई मालतीको समक्ष योग्य बनाएर देखाउन नसकेको अनुभूति गरिरहेको छ । गुमाने पैसाको निमित्त सेनामा भर्ना हुन्छ ।

मालतीले बी. ए. पास गरिसकेपछि विवाहको तयारी हुन्छ । गुमानेलाई पखिन काकतीबाबुसँग लिएको समय पनि सकिसक्यो । विवाहको तयारी चल्दा पनि मालतीले कुनै जवाफ नदिँदा परिवारले मौन स्वीकृति भन्ने बुझ्छन् । मालतीको विवाह एउटा प्रतिष्ठित डाक्टरसँग भयो । मालतीले आफूले मन पराएको पति त पाइन तर डाक्टरसँगको विवाहले ऊ खुसी रहन सकिन । डाक्टर नपुंसक रहेको कुरा मालतीले विवाहपछि थाहा पाई । उसैमाथि समाजको भटारो परेको महसुस मालतीले गरी । ऊ चुपचाप रहन बाध्य थिई । समाज र परिवारले एउटी नारीमाथि कतिसम्म अन्याय गर्छ भन्ने देखाइएको छ । विवाहपछि मालतीले आफूलाई अझ दुःखी महसुस गर्छे । उसभित्रको जीवनको आशाको मृत्यु हुन्छ ।

उपन्यासमा गुमाने र मालती नदीका किनारतिर टहलिँदै हावा खाएर फकिँदै गरेको देखिएपछि घोराने काइलोले गुमाने टुहुरो भएको कारणले छाडा भएको आरोप लगाएको छ । जसको घरमा गाई गोठालो बस्यो उसकै घरकी छोरी लिएर हिँड्ने आरोप लगाउँछ । गुमानेको अल्लारे पाराले हेडमास्टरले पनि टुहुरोलाई घरबाट निकाली दिन्छन् भन्ने अनुमान लगाउँछ । हलो कोदालो समाउनुपर्ने बेलामा केटी लिएर हिँडडुल गर्ने भन्दै चरित्रमाथि विभिन्न प्रकारका आरोप लगाउँछ । यसरी गुमानेको चरित्रमाथि विभिन्न आरोप लगाएर कुरा काट्नुले समाजमा निम्न वर्गका मानिसहरूप्रति धनाढ्य बनाउंदाहरूको सोच कति सामन्ती हुन्छ भन्ने देखाउन खोजिएको छ । चाहे धनी होस् या गरीब, मानिसभित्रको भावनाको स्वतन्त्र विचारलाई जागृत हुन दिनुपर्छ । कामले बाँधेर राख्नुहुँदैन समय समयमा आफ्नो काम गर्नुपर्छ भन्ने कुरा सामन्त वर्गका मानिसहरूले बिर्सका हुन्छन् । सामन्तहरू निम्न वर्गका मानिसहरूप्रति विभिन्न प्रकारका आरोप, शड्का र उपशड्का गरिरहन्छन् । यस्तै प्रकारको खेल यस उपन्यासमा घोराने काइलो र महाजनले गुमानेमाथि गरेका छन् । सीमान्तीकृत जीवन जिउन बाध्य गुमानेलाई समाज व्यवस्थाबारे थाहा भए पनि उसले मालतीसँग नदी किनारमा भेट हुँदैमा यति कुरा असरल्ल छरिएला भन्ने सोचेको पनि थिएन ।

यस प्रसङ्गमा गुमानेले काकतीबाबुकी छोरीसँग हिँडडुल गर्दा महाजनलाई भित्रभित्रै पीर परेको हुन्छ । आफ्नी छोरी पढाइमा कमजोर र रूप रङ पनि नराम्री भएकीले विहेदान गरी दिन गाह्रो परेको बेला आफूले पालेको गोठालो अरूकी छोरी लिएर हिँड्दै छ भन्दा छटपटी पर्छ । अहङ्कारी महाजनले गुमानेमाथि जहिले पनि अधीनता देखाइरहन्थे तर गुमानेको सोच महाजनभन्दा धेरै फरक थियो । जसले गर्दा उसको अहम्मा चोट पुग्यो । गाउँलेहरूलाई उनको अगाडि शिर निहुराएर हिँड्ने बनाएका थिए । गुमाने निडर भएर छाती फुकाएर हिँड्न सक्ने

भएकोले उनी सधैं गुमानेको प्रतिद्वन्दी भएर उभिन्थे । पटकपटक गुमानेले उनको प्रस्तावलाई अस्वीकार गरेर अपमानित भएको अनुभव गरेका थिए । त्यस कुराले उनलाई अहम्माथि चोट पुगेको थियो । आफूले मिहेनत गरेर पढेर शिक्षित बनेको गुमाने होनहार केटो थियो । यस्तो होनहार गुमानेलाई आफ्नो हातबाट फुत्काउन उसलाई मन थिएन । तर, अर्कोतिर उनको धनको तुजुक र अहम्ले गाउँभरि घोरसानेले ल्याएको खबरलाई फैलाएर गुमानेको बदनाम गराउन कम्मर कसेर लागिपरेका थिए । गुमानेको बदनाम र मालतीको दुर्नाम फिँजाई आफ्नो अहम् र ईर्ष्या भावलाई तुष्ट पार्न पछि परेका छैनन् । यसले मै हुँ भन्ने अहम् बोकेर धनी भनाउँदाहरूले एउटा टुहुरो केटामाथि महाजनले अन्याय गरेका छन् । गरिबलाई हेप्ने र सीमान्तकृत बनाएर होच्याउनु, पीडा दिनु अनि तल्लो दर्जा मानेर महिला भएकै कारण मालतीले भोग्नुपरेका दुर्नाम पनि सीमान्तीयताकै उदाहरणहरू हुन् ।

गुमानेको विरोधको प्रयासलाई एकपटक गाउँलेहरूले साथ दिन्छन् । समाजसेवी गुमानेले गाउँकै हितमा काम गरिरहेको छ । गाउँलेको साथ पाएको गुमानेले सफलताको महसुस गर्छ । यी सीमान्तीयकृत गाउँलेका केही अजात शत्रु छन् । डायरी महाजनका नातेदार मिलेर गाउँलेलाई धम्क्याउँछन् । गुमानेको विरोधमा गाउँलेलाई सहीछाप गर्न लगाई उजुरी गर्छन् । यो देखेर गुमाने दिक्क हुन्छ । गुमानेले समाजसेवा गर्ने सोचबाट हरेस खान्छ, तर हेडमास्टर जस्ता पात्रको सुविचारबाट गाउँलेको पीडित जीवनमा सहयोग गर्न सीमान्तीयकृत पात्र गुमाने अधि सर्छ । गुमाने समाजको सीमान्तीयकृत वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो । गुमानेले समाजमा राखेको धारणा निम्नलिखित उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ :

‘गाउँले के गरून् ?’ हेडमास्टर भन्छन्, उनीहरू सदैव यसरी नै शोषित हुँदै आएका छन् । उनीहरूमा आत्मबोध आजसम्म कसैले जगाउन सकेको छैन । अन्यायको विरोध गर्ने न कसैको आँट छ, न जाँगर । शोषण एउटा परम्परा भएको छ उनीहरूको निम्ति । चर्को ब्याजमा ऋण तिनै शोषक दिन्छन्, डेढामा धान तिनैबाट लिन्छन् गाउँलेहरू, अनि दोकानमा बाँकी उनीहरू नै खान्छन् । तिनको विरोध गर्ने आँट कसरी गरून् उनीहरू ? (पृ. १२४)

समाजमा सम्पन्नहरूले विपन्न वर्गका मानिसलाई दुःखमै धकेलिरहेका हुन्छन् । कुनै उपायबाट गाउँलेलाई माथि उकास्न खोजे पनि अनपठ सोझा गाउँलेलाई भ्रममा पारेर, धम्क्याएर गुमाने जस्तो समाजसेवीका विरुद्ध सहीछाप गराउँछन् । समाजका अनैतिक र गैर जिम्मेवार मानिसले गाउँलेको आँखामा भ्रमको धुलो छ्याप्ने काम गरेका छन् । गुमानेकै

विरुद्धमा गाउँलेलाई भड्काएपछि निराश भएको गुमाने हेडमास्टरले बताएको यथार्थपछि पुनः गाउँलेको पक्षमा उभिन्छ । ऋण र दोकानको बाँकीको लोभ देखाएर गरिबीमा धकेल्न सिपालु महाजनहरू गरिबलाई कहिल्यै उँभो लाग्न दिँदैनन् । गाउँलेहरू तिनै साहु महाजनको ऋण र बाँकीले मात्र जीवन गुजारा चल्ने, चर्को ब्याज तिर्दातिर्दै उठिबास लागेको पत्तै पाउँदैनन् । यस उपन्यासमा गाउँलेहरूले समान्तीकृत वर्गको सामूहिक प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने गुमाने र हेडमास्टर सीमान्तीकृत प्रतिनिधि पात्र हुन् ।

समाजको परम्परागत चाल चलन नै ठुलाले सानालाई हेप्ने हो । यति मात्र कहाँ हो र ? सरकारसमेत निमुखाको उठिबास लगाउन सक्रिय रहेको कुरा तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

टोपे, 'आ, नोटिस पनि यसपाला त साङ्घातिक चालाले पो दिरछ त । घरबारी, श्रीसम्पति सबै उठाएर लाने तारिक तोकेर दिरछ । नउठाए हात्ती र पुलिस लिएर घर भाग्न (भत्काउन) मेजिष्ट्रेट आफैँ आउने भइरहछ ।'

...ए ! त्यसो भा त बिल्लीबाठ पो हुने पन्थो त । (पृ. १२६)

प्रस्तुत अंशमा सरकारले नै जनताको घरबास उठिबास लगाउन तयार रहेको देखाइएको छ । एकातिर समाज साहु महाजनले गरिबलाई ऋण बोकाएर चर्को ब्याजमा जीवनभर ऋणी बनाउँछन्, भने अर्कातिर सरकार गरिबका भुपडीमा हात्ती र पुलिस लगाएर गरिब जनताको जीवन बिल्लीबाठ पाउँछ । यसबाट स्पष्ट रूपमा गरिब जनता सरकारबाट सीमान्तीकृत भएको बुझिन्छ । सरकारबाट सीमान्तीकृत भएका मैनापाडा निवासी गरिब जनताको अवस्था भन् भन् दुःखद बन्दै छ । सरकारले ठालु महाजनकै समर्थन गरेकाले गरिब जनताहरू सीमान्तीकृत हुनुपरेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी हेर्दा निम्न वर्गका नेपालीहरू सीमान्तीकृत भएर बाँच्नुपरेको स्थिति छ । जीवनलाई जोखिममा राखेर ठुलाबडाले जे जे भन्छन्, सोहीअनुसार गर्नुपर्ने सीमान्तीकृतको अवस्था रहेको छ । मैनापाडाका भैंसी पालकहरू सीमान्तीकृत वर्गका प्रतिनिधि पात्रहरू हुन् । यस उपन्यासमा सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गराइएको छ ।

समाजका लागि र देशका लागि ज्यानको बलिदान दिन सक्ने गुमानेको जीवन सधैं दुःखमा बितेको छ । ऊ एउटा देशको योद्धा भएर पनि सीमान्तीकृत जीवन बिताइरहेको प्रतिनिधि पात्र हो । मालतीको तलको भनाइले यसको पुष्टि गरेको छ :

मालती दुवै पदक हातमा लिएर ओल्टाइपल्टाइ हेर्छे । केही छिनपछि भन्दछे, “सबै सबैको सुरक्षाको निम्ति तिमिले गरेको त्यागको प्रतीक हुन् यी; देशको, समग्र देशवासीको अस्तित्व बचाउन तिमिले आफ्नो जीवन नै अर्पेको नमुना । तर जुन देशवासीको निम्ति तिमिले युद्धको दाउमा आफ्नो जीवनको च्याँखे थाप्यौ तिमिलाई के दिएर तिनले ? प्रहार ? शारीरिक तथा मानसिक चोट ?” (पृ. १४२)

गुमाने मालतीका निम्ति सक्षम भएर आउन सेनामा भर्ना भएको थियो, तर सेनाको जीवन बन्दुकको नालमा भने भैँ गुमानेले युद्धमा आफ्नो अनुहार र रूप गुमाउन पुग्यो । आर्थिक असमानताको खाडलमा चपेटिएको मालती र गुमानेको प्रेम कहिले सम्बन्धमा बदलिन सकेन । आखिर गुमानेको जीवनको दाउ देश र जनताको अस्तित्व रक्षाको निम्ति प्रयोग भएको छ । देशको रक्षार्थ लडेको गुमानेले पाएको पदकको प्रशंसा मालतीले मुक्त कण्ठले गरेकी छ । यस प्रसङ्गमा मालतीले देश र जनताका लागि ज्यान दिन तयार गुमाने जस्तो वीर पुरुषले आज समाजमा हेपिएर, पिल्सिएर पीडामय जीवन बिताउनुपरेको छ भन्ने विचार व्यक्त गरेकी छ । सर्सती हेर्दा गुमाने जस्ता कैयौँ राष्ट्रसेवकले सीमान्तीकृत जीवन बिताउनुपरेको छ । गुमाने, समाजको वर्गीय सीमान्तीकृत पात्रको प्रतिनिधि पात्र हो । शरीरभरि चोट बोकेर समाजमा अपहेलित भएर बाँच्नुपर्ने वाध्यात्मक जीवन गुमाने जस्ता प्रतिनिधि पात्रका छन् ।

समाजका सोझा मानिससँग भुटको खेती गरेर केही साहु महाजनको पछि लागेका छन् । निमुखा जनतालाई भुटो आश्वासन दिएर बास नभएकालाई बास दिन्छु भन्ने ठुला महाजनले चुनाव योजना कसरी बनाउँछन् भन्ने कुरा तलको उदाहरणबाट बुझ्न सकिन्छ :

मोहिराम आफैँ दलबलसहित एउटा कागज हातमा लिएर मैनापाडा पुग्यो र त्यहाँका जनतालाई कागज देखाउँदै भन्छ, “बनाञ्चलबाट सोझ सय बिघा जङ्गल खोलाइ आठ बिघाको दरले बसेका दुई सय परिवारलाई माटो (जमिन) वितरण गर्ने यो कागज हो । निर्वाचनपछि नै वितरणको काम आरम्भ हुन्छ । अरू जोसुकैले जेसुकै भनून् आखिर सारा काङ्ग्रेसकै हातमा आउँछ । यो काम काङ्ग्रेसले नै गर्न सक्छ । त्यसर्थ आफ्नो हितको निम्ति तपाईंहरू आफैँ बिचार्नुोस्, भोट कसलाई दिनुपर्छ ? यदि बास र गाँस चाहिन्छ भने भोट काङ्ग्रेसलाई दिएर विजयी पार्नुहोस् ।

मैनापाडाका जनता पलरक्क मोहिरामतिर फर्कन्छन् । काङ्ग्रेसलाई शतप्रतिशत मत पात्र हुने निश्चय हुन्छ । (पृ. १४९)

उपन्यसमा प्रस्तुत प्रयुक्त अंशले सीमान्तीकृत वर्गको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा उभिएको गुमानेले जनताबाट पाएको साथ उल्ट्याउन गरिएको मोहिरामको प्रयास सफल भएको देखाएको छ । समाजमा सोभा निमुखा जनतालाई भुटो आश्वासन र भुटो कागज देखाई धम्क्याउनु शासकीय प्रवृत्ति देखिएको छ । गाँस र बासको समस्याले पिरोलिएका जनता एक टुक्रो जमिनको मोहमा गुमाने जस्तो समाजसेवीको साथ छोड्न तयार हुन्छन् । उच्च वर्गका व्यक्तिलेले निम्न वर्गका व्यक्तिप्रति गर्ने पीडादायी व्यवहारको ज्वलन्त उदाहरण यसमा स्पष्ट देखिएको छ । हरेन, मोहिराम जस्ता समाजका गुण्डाले सामान्य जीवन यापन गरिरहेका जनतामाथिको अपहेलनाले सीमान्तीकृत व्यवहार प्रस्ट्याएको छ । शक्तिका पछि लागेर समाज ध्वस्त बनाउने सामन्ती प्रवृत्तिको अगाडि सीमान्तीकृत वर्ग न त बोल्न सक्छ, न प्रतिकार गर्न नै । यहाँ स्पष्ट रूपमा गुमानेलगायत मैनापाडाका सोभा ग्रामीण जनतालाई सीमान्त वर्गको उच्च प्रतिनिधि पात्रको रूपमा उभ्याइएको छ ।

मैनापाडा त प्रतिनिधि गाउँ मात्र हो । अनेक गाउँ गाउँमा यस्तो शासकीय प्रवृत्ति भएका प्रभुत्वशाली वर्ग रहेका हुन्छन्, जसले सर्वसाधारण जनतालाई सीमान्तीकृत बनाएका हुन्छन् । आफ्नो हैकममा गाउँलेलाई नियन्त्रण गर्न र रवाफले जिउन जानेकाहरूले समाजलाई लथालिङ्ग बनाएका छन् । मैनापाडामा जस्तै मछुवापाडामा पनि गुमाने र टोपेको भरोसा विपरीत मदिरा र मासु भात खुवाएर जनताको भोट समेटेका छन् हरेन, मोहिराम र उसका समूहले । गुमानेलाई हराउने योजना मैनापाडा, मछुवापाडा, चिया बगान सबैतिर हरेन र मोहिरामको समूहले बनाउँछ । उनीहरूले समाजमा निम्न वर्गमाथि खेलेका खेललाई तलको उदाहरणले देखाएको छ :

त्यसको दुई दिनपछि मछुवापाडामा काङ्ग्रेस दलको ठुलो जनसभा छ । मोहिराम र अन्य कर्मीहरू त्यहाँ पुग्छन् । वास्तवमा त्यो जनसभा कम र जलपान बढी हुन्छ । जलपान पछि गएर सुरापानमा परिणत हुन्छ दरिलो सितनसहित । त्यहाँका अनुसूचित र जनजाति रमाउँछन् । 'काङ्ग्रेस जिन्दावाद' को नारा गुन्जन्छ । यसरी यो सुरापानले त्यहाँका पछ्यौटे जनता निर्वाचन सम्पन्न हुन्जेल नब्युंझने गरी सुत्छन् आफ्नो भोट मोहिरामको तन्नामा अग्रिम फ्याँकेर । चियाबगानतिर पनि यही विधि प्रयोज्य हुन्छ । (पृ. १५०)

प्रस्तुत अंशमा गुमाने र टोपेले भरोसा गरेको मछुवापाडामा काङ्ग्रेसका मोहिरामलगायत हरेन र अन्य सहकर्मी मिलेर सोभा जनतालाई जलपान, मदिरापान र

भोजभतेरमा भुलाएको अवस्था देखाइएको छ । भोजभतेर र मदिरामा भोट किनेर साधारण जनताको स्वैच्छिक मताधिकार प्रयोग गर्नबाट वञ्चित गराउने समाजका सामन्तहरूले निम्न वर्गलाई हेपिरहे । यही हेपाइबाट बचाउन गुमाने, टोपेजस्ता समाजसेवीले गरेका कुरा वर्गीय समाजले बुझ्न सक्दैन ।

धनीमानीले भनेको कुरा सबै ठिक तर गरिब र निम्न वर्गले बोलेका सही कुरा पनि कति सीमान्तीकृतहरूले नै गलत सावित गरिदिन्छन् । यस उपन्यासमा वर्चस्वको सही अर्थ सीमान्त वर्गमाथि लागू भएको देखिन्छ । थाहै नपाई सीमान्तीकृतको स्वीकृतिमा अधिननायक वर्गले हैकम जमाइरहेको हुन्छ । जीवनको प्ररम्भदेखि अन्त्यसम्म पनि गुमाने सीमान्तीकृत वर्गको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा उभिएको छ । यस्तै अन्य सीमान्तीकृत पात्रहरू मानवीर, जेली, सुब्बा, टोपे, चन्द्रमणि, दण्डपाणि, गाउँले, जनजाति, कतिपय सन्दर्भमा हेडमास्टरसमेत आदि रहेका छन् । यिनीहरूले समाजका गरिब भएर पीडित बन्नुपर्ने वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने काकतीबाबु आर्थिक दृष्टिले सम्पन्न भए पनि समाजमा हैकम जमाउने चरित्र उसको रहेको छैन । ऊ समाजको सहयोगी पात्रका रूपमा देखिएको छ । उसकी छोरी मालती सबल परिवारकी भएर पनि समाजिक रूपमा उसले आफ्नो अधिकार प्रयोग गर्न पाएकी छैन र ऊ पनि सीमान्तीकृत बनेकी देखिन्छे । प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा डायरी महाजन, कान्छा महाजन, कान्छी महाजनी, घोर्साने काइँलो, पण्डित गेहनाथ, अब्बरे, मैमानसिंह आदि रहेका छन् । यस्तै श्रीमती काकती र उसको छोरो हरेन सम्पत्तिका आडमा परिवार तथा समाजमा हैकम जमाउन चाहने चरित्रका भएकाले उनीहरू पनि प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । यसरी यस उपन्यासमा नेपालबाट काममामको खोजीका भारतमा पुगेका नेपालीहरू गरिब बनेका र उनीहरू समाजका सम्पन्न वर्गबाट हेपिनुपरेकाले प्रायः पात्रहरू सीमान्तीकृत बनेका छन् ।

२.६ प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासमा चौध वर्षको एउटा नेपाली केटाले आसामको शीतलपाटीबाट प्रारम्भ गरेको सङ्घर्षशील जीवन कमान्डिड बासम्म पुगेर अन्त्य भएको कथालाई विस्मृतिको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालको पहाडबाट काम खोज्दै आसाम पुगेको नेपाली केटाले जीवनमा गरेका सङ्घर्षपूर्ण घटनालाई जीवनको अन्तिमकालमा स्मृतिमा रहेका कथाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा पहाडको दुःखले विरक्त भएको म पात्रलाई सानोबाबु नाता पर्नेले पल्टनमा भर्ना गराइदिने लोभमा फँसाएर आसामको गाई पाल्ने छपडीमा पुऱ्याएको दुःखद घटना देखाइएको छ । बिना पारिश्रमिक वर्षौंसम्म दास जस्तो काममा खटाई शोषण गर्ने आफ्नै दाजुभाइहरूको प्रवृत्तिको नाङ्गो चित्रण गरिएको यो उपन्यासले मुगलान पसेर दुःख पाएका लाखौं नेपाली र सीमान्तीकृतहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

पहाडबाट कम्पनीमा भर्ती गरिदिन्छु भनेर ल्याएका सानाबा भन्नेले एउटी विधवा स्वास्नीमानिसका घरमा लगेर गोठाले बनाएको अवस्थालाई तलको उद्धरणले प्रस्तुत गरेको छ :

मैले बुभ्दै गएँ, मलाई यी कान्छीआमै पर्नेका गोठमा गोठालो बस्न ल्याएका रहेछन् मेरा यी हितैषी सनाबा भन्नेले । अब मैले गोठधन्दा गर्नुपर्छ यस घरको । भाँडा पनि माभनै पर्छ गोठालो भएर बसेपछि । जति बुभ्दै गएँ, त्यति टाउको तातेर आयो । भाउन्न होलाजस्तो भयो । (पृ. ८)

सेनामा भर्ती गराइदिने आश्वासन पाएको 'म' पात्र नाताले सानाबा पर्ने मान्छेका पछि लागेर आसामको शीतलपाटी पुग्छ । छपडीमा गोठालो राख्न ल्याएको भन्ने कुरा उसले विस्तारै थाहा पाउँछ । गोठालो बसेपछि अर्काका जुठाभाँडा माभनुदेखि गोठको धन्दा सबै गर्नुपर्छ भन्ने सोचेर उसलाई दिक्क लाग्छ । आफ्ना हितैषी मानिएका सनाबाको यस्तो नराम्रो प्रवृत्तिदेखि ऊ आफू हेपिएको महसुस गर्छ ।

समाजमा गरिवीकै कारण कति कति मानिसहरू सीमान्तीकृत जीवन बाँच्न बाध्य छन् । सेनाममा भर्ती हुन हिँडेको एउटा चौध वर्षको केटो अर्काकोमा भाँडा माभने, गाई चराउने गोठालो बन्न पुग्छ । ऊ गरिवीकै कारण आफ्ना इच्छालाई त्यागेर गोठालो बस्न बाध्य छ । नोकै बसे पनि एकसरो राम्रो लाउन र पेटभरि खान पुगोस् न, त्यो पनि सम्भव थिएन । 'म' पात्रको यस्तो हालत तलको उदाहरणबाट प्रष्ट हुन्छ :

म मेरी कान्छी आमाको गोठमा बसेको वर्ष दिन नाघिसक्यो तर तनखा पाउने कुनै कुरा भएको छैन । घरबाट आउँदा दुईजोर फेरफारे लुगा बोकेको थिएँ, अब विस्तारै फाट्न थालेका छन् । बाहिर कतै निस्कनुपर्दा एकजोर गतिलो फेरफारको लुगा छैन । एक दिन कान्छी आमालाई भन्छु – 'मेरो फेरफारका लुगा पनि फाटिसके कान्छी आमा, मलाई खर्च दिनुस्, हाट गएर एउटा कमिज र जाङ्गे एउटा किनेर ल्याउनुप्यो । साथीहरू जाने भएका छन् । (पृ. १५)

यसरी उसले गाउँ छोडेर आसामको छपडीमा कान्छी आमा पर्नेका घरमा गोठालो बसेको एक वर्ष भइसक्दा पनि एकजोर लुगा फेर्न पाएको छैन भने यसले गोठालोप्रति गर्ने विभेदपूर्ण व्यवहारलाई देखाएको छ । सेनामा भर्ती भएर पैसा कमाउने उद्देश्य बोकेर मुगलान पसेको प्रेमबहादुर गाउँका हितैषी सनाबाको षण्यन्त्रकारी जालमा परेर छपडीको गोठालो बन्न पुग्यो । घरबाट हिँड्दा सेनामा भर्ती गरिदिन्छु भनेर आश्वासन दिने सानाबाले गोठालो बनाउनु पनि गरिबीमाथिको अन्याय देखिन्छ । गोठालो राखेको केटालाई राम्रो खान र लाउन नदिएर दास जस्तो बनाउने क्रियाकलापले समाजका धनी भनाउँदाहरूको व्यवहारलाई देखाएको छ । कान्छी आमासँग एक वर्षसम्म तनखा नमागी बसिरहेको म पात्र लुगा किन्ने बहानामा तनखा माग्ने हिम्मत गर्न खोजेको छ । घरबाट ल्याएका लुगा फाट्दा पनि नयाँ लुगा किनिदिने सुरसार नगर्ने कान्छी आमा तलब दिनेसम्म कुरा गर्दिन । ‘म’ पात्र हिम्मत राखेर एउटा कमिज र जाङ्गे (पाइन्ट) किनिमाग्ने विचार तयार गर्दै गरेको देखिन्छ । कान्छी आमाको निकै सरसहयोगीको रूपमा देखिएको सनाबाले म पात्र प्रेमबहादुरलाई धोका दिएको अवस्थाको चित्रण यहाँ भएको छ । निकै रातिसम्म कान्छी आमासँग गफ गरेर बस्ने सानाबा पर्नेले अर्काको गोठालो बनाइदिएर नराम्रोसँग हेपेको छ । तलबसम्म नदिने कान्छी आमाका घरमा गोठालो बस्नुपर्ने वाध्यता प्रेमबहादुर जस्ता समाजका कैयौँको रहेको हुन्छ । सरसर्ती हेर्दा सानाबा भन्ने पात्र र कान्छी आमा जस्ता समाजका धनी भनाउँदाले प्रेमबहादुरमाथि अन्याय गरेको देखिन्छ ।

गाउँघरको हाटबजार रमाइलोमा रमाउन पनि मालिकको इच्छानुसार चलुपर्ने सामन्ती समाजको चलन रहेको छ । गाईबस्तु स्याहारन बसेको गोठालो केटालाई दासलाई भैं बँधुवा बनाउन खोजेको देखिन्छ । यस परिस्थितिलाई देखाउने तलको उदाहरण हेरौँ :

‘तँ मेलामा गएर कसले स्याहाछ्छ वस्तुभाउ ? साइँला बुढाको छोरो त्यही जयन्ते त होला नि तेरो साथी ! ऊ त पुगिसरी आएको मालिक मानिस । त्यस्तासँग दाँजिएर तँलाई पुग्यो । छँदैछ नि तेरो दरमाहको हिसाब । भन्ने बित्तिकै कहाँ पाउनु र दिनु पैसा ?’ (पृ. १९)

गरिबीका कारण कसैका घरमा गोठालो बस्तैमा उसका चाहनाहरूलाई दबाउनुपर्छ भन्ने कुरा गलत हो । यस उपन्यासमा प्रेमबहादुरले आफ्ना सम्पूर्ण इच्छालाई त्यागेको छ । ‘म’ पात्र एक दिन साथीभाइसँग रमाइलो मनाउन निलकण्ठे मेलामा जान लाग्दा मालिकनी कान्छी आमाले बस्तुभाउ चराउने गोठालोले बस्तु चराउन छोडेर मेला हेर्न जान नमिल्ने कुरा गर्छे । गाउँका पुगिसरी आएका केटासँग लागेर गोठालोले मालिक जस्तो डुल्न नहुने कुरा कान्छी

आमाले बताउँदा प्रेमबहादुर पीडित भएको महसुस गर्छ । ऊ गोठालो बसेको वर्षौं भइसक्दा तलब नपाएर पीडित बनेको छ ।

दरमाह बसेको पैसा पनि नपाउनु, रमाइलो गर्न पनि नपाउनुले गरिबलाई हाँस्ने, रमाउने स्वतन्त्रता पनि छैन भन्ने प्रस्ट हुन्छ । 'म' पात्र प्रेमबहादुर समाजका मालिक भनाउँदाहरूको सिकार बनेको देखिएको छ । सीमान्तीकृत हुनुको पीडा भोग्दै आएको प्रेमबहादुर निलकण्ठे मेलामा गएका कारण गाई हराएको आरोप लाग्छ । यसै सन्दर्भलाई प्रष्ट पार्न निम्न उदाहरण प्रस्तुत छ :

'किन खाँदैन त बाघले, गोठालो लाग्ने मानिस दिनभरि मेलामा बरालिएपछि खाँदैन त बाघले ? हेर कत्रो खती भो ? अलिकति भए पनि दूध दिँदै गरेको गाई । त्यसको दरमाहबाट मोल अदाइ गर्छु नि म पनि काँ छोड्छु र त्यसै ।' (पृ. २३)

अर्काका घर गोठालो बसेको वर्षौं बितिसक्दा पनि तलबको नाममा एक रुपियाँ थाप्न नपाएको प्रेमबहादुर साथीहरूसँग निलकण्ठे मेला हेर्न गएका कारण मालिकनीबाट धेरै गाली पाउँछ । मेला हेर्न गएकै दिन दुहुनो गाई हराएपछि कान्छीआमा भनाउँदिले गोठालो भएर दिनभर मेलामा बरालिएका कारण गाई हराएको भन्दै खोजेर नल्याए तलबबाट गाईको दाम असुल्ने कुरा गर्छे । उसले गाई त भेट्छ तर बाघले मारिसकेको गाई मात्र भेट्छ । कान्छी आमाका सामु एकलै जान नसकेर प्रेमबहादुर आफ्नै साथी जयन्तेका वा साइँला बूढालाई लिएर जान्छ । यही सन्दर्भमा कान्छी आमाले गाउँका केटासँग बरालिएर मेलातिर हिँडेकाले बाघले गाई खाएको हो भन्दै तनखाबाट गाईको मोल तिराउने कुरा गर्छे । यसरी कुनै हिंस्रक जनावरले गाईबस्तु खायो भनेर रातदिन पसिना बगाउने गोठालोको तनखा कटाउनु सरासर अन्यायपूर्ण हो । मानवता नभएको समाजले मालिकको क्षति पनि गरिब गोठालाहरूबाट उठाउन खोज्नु गरिबीमाथिको सीमान्तीकृत व्यवहार हो ।

वर्षौंदेखि गोठालो बसेको प्रेमबहादुर, केही कमाइ होला र गाउँ फर्कुँला भन्ने योजनामा थियो । ऊ मालिकका हातबाट अब एक पैसा नपाउने सङ्केत पाउँछ । गाउँमा बाघे महाजनको छोरो खड्गवीरको बिहेको चर्चा चलेको छ । 'म' पात्र प्रेमबहादुरलाई पनि जन्ती जानु छ । यही सन्दर्भमा कान्छीआमाका वचनले ऊ गाउँ छोड्न अभ्क दृढ बन्छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

अँ, तँ जन्ती नगए त बिहे नै अड्किहाल्छ नि खड्गेको । महाजन जस्ताका बिहेमा तँ जन्ती गइदिनु पर्छ ? गाउँका ठूलाठालु मरेका छन् ? आफ्नै ढिपीले जान्छस् भने जा । पैसा त एक पैसा पाउन्नस् । यसरी मनपरी गरिहिँड्नेलाई कसले दिन्छ पैसा ? फेरि भन्ने वित्तिकै कहाँ पाउनु पैसा ? (पृ. ३०)

प्रेमबहादुर जन्तीसँगै घरबाट निस्कने योजना बनाउँछ । ऊ उतै उतैबाट पहाड फर्किने भिनो आशा बोकेर मालिकनी कान्छी आमासँग खड्गवीरको जन्ती जाने इच्छा प्रकट गरेको हो । ऊ कान्छी आमासँग तलब बराबरको पैसा माग्छ । तलबको हिसाब माग्दा जहिले पनि कान्छी आमाले हिसाब त छँदै छ नि, तेरो हिसाब कहाँ जान्छ र भन्दै आश्वासन दिने गरेको तर पैसा नदिएको अवस्था देखिएको छ । यसरी गोठालोले काम गरेको पैसा पनि नदिने, स्वतन्त्रतामा पनि बन्देज लगाउने सामन्ती व्यवहार कान्छी आमाको देखिएको छ । यसबाट स्पष्ट रूपमा म पात्र सीमान्तीकृत वर्गको देखिएको छ । घर फर्कन खोज्दा पनि छ, छ वर्ष काम गरेको तलब एक पैसा नदिएपछि प्रेमबहादुरले जन्तीबाट नफर्कने दृढ निश्चय गरेको छ ।

आफ्नै गोठालोको गाउँले साथी जयन्तसँग सल्लाह गरेर ऊ पनि जन्ती जान्छ । जन्तीबाटै नै प्रेमबहादुर जयन्तसँग तीन रुपैयाँ लिएर सहर पस्छ । यो कुरा तलको उदाहरणबाट थप स्पष्ट हुन्छ :

‘होइन, गाउँ छोडेर हिँड्ने विचार छ कि क्या हो तिम्रो ? तिम्रो दरमाहको पैसा तसै माया माछौँ त अनि ? ‘जयन्तले प्रश्न गर्छ ।

म निकै गम्भीर भएर भन्छु— ‘कान्छी रानीकोमा फेरि गोठालो बस्नु भन् भसिँदै जानु मात्र हो दाजु ! तिनले खटाउँछिन तर तनखा चाहिँ मरिगए पाइन्न ।’

त्यसको निम्ति गाउँ किन छोड्न पर्छ र तिमिले ? कान्छी रानीकाँ नबसे पनि अन्त कति छन् कति तिमिलेलाई राख्न खोज्ने । भएन हाम्रैमा बसौँला ।’ (पृ. ३४)

यसरी प्रेमबहादुरले गाउँ छोड्न लागेको कुरा जयन्तलाई थाहा हुन्छ । आफूले दरमाह बसेर तलबको रूपमा पाउने पैसा पनि नपाउने भएपछि ऊ गाउँबाट विस्थापित हुन्छ । उसलाई गाउँमा अरू सबैले राख्न खोजेको कुरा जयन्तले बताए पनि ऊ कान्छीआमा सम्भरेर गाउँ फर्किन चाहँदैन । ऊ गोठालो भएर बस्नुपर्दा पीडित भएको छ । गाउँघरमा गोठालो बस्दाको तितो पीडा म पात्रले भोगेको छ । उपन्यासमा सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व म पात्रबाट भएको छ ।

प्रेमबहादुर जस्ता गाउँ छोडेर सेनामा भर्ना हुन हिँडेका कैयौं नेपालीको व्यथा भैँसी गोठ र छपडीमा नै टुङ्गिएको छ, तर ऊ भाग्यवश सेनामा भर्ना हुनपुग्छ । सेनामा भर्ना भएपछि प्रेमबहादुरलाई एकलै छोडेर साथीहरू गाउँ फर्किए । आफू एकलै भएपछि प्रेमबहादुर अनेक कुरा मनमा खेलाएर परिवारको सम्झना गरिरहन्छ । यस परिस्थितिलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

त्यो रात रातभरि निदाउन सकिन्न बाबु । अनेकौं कुराको सम्झना भइरह्यो मनमा । छ वर्ष भो घर छोडेर हिँडेको ! बा, आमा, भाइ, बहिनी, गाउँ घरका इष्टमित्र सम्भैं । ती डाँडा काँढा, पाखा पखेरा, भिर-भञ्ज्याङ सबै कुराको सम्झनाले मेरो मस्तिष्क घेरिरह्यो । अब म फेरि त्यहाँ कहिले पुगुंला ? बा-आमासित फेरि कहिले भेट हुन्छ ? ६ वटा दशैं बितेर गयो तर बा-आमाको हातको टिको थाप्न पाएको छैन मैले । बाको आशीर्वाद लिन सकेको छैन । छवटा वर्ष वृथा कान्छी रानीको कमारो बनेर बिताएँ । यसरी अनेकौं सम्झना र पछितोले आँखाबाट आँसु खस्छन् चालै नपाई । (पृ. ४८)

म पात्रले सेनामा भर्ना हुने आशा बोकेर गाउँ छोडेको छ वर्ष भइसक्दा पनि केही कमाएर घर फर्किन नपाएको पीडा यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । बा आमाको आशीर्वाद लिन नपाएकोमा दुःखी हुँदै उसले बिनातलब अर्काको घरमा छ/छ वर्ष नोकर बस्नुपरेको सीमान्तीय पीडा व्यक्त गरेको छ । उसले सीमान्तीकृत हुनुपर्दाको पीडालाई पछुतो मान्दै कमारो बनेर बसेकोमा दुःखद व्यक्त गरेको छ । म पात्र समाजमा गरिवीको पीडाले सीमान्तीकृत भएका मानिसको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा देखिएको छ ।

अतीतलाई सम्झने क्रममा म पात्रले नेपालको राणाकालीन शासन व्यवस्थाका बेला भोगनुपरेका पीडालाई स्मरण गरेको पनि छ । त्यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले थप पुष्टि गर्छ :

त्यस्तै अनेक घटना सम्झन पुगें म त्यो रात । त्यस बेलाको राणाकालीन शासनतन्त्र । राणाशासक त गाउँमा आइपुग्दैन थिए तर तिनको नाउँमा साना कारिन्दा, मुखिया, सुब्बा, सिपाही नौसिन्दा सबैले हुकुम चलाउँदथे । गाउँलेहरू थरथर थिए यिनैका अत्याचारले गर्दा । भयले चलेको शासन थियो, त्यो शासन । जनताको मनमा त्यस्तो भय पसाइएको थियो, त्यही भयले गर्दा उनीहरू स्वत नियन्त्रित थिए । उनीहरूलाई नियन्त्रण गर्न, भनौं दमन गर्न कुनै बल प्रयोग गर्ने आवश्यकै थिएन । आफ्नै मनभित्रको भयले उनीहरू दमिंत थिए, सदा भुकेका थिए । (पृ. ५०)

प्रस्तुत उदाहरणमा राणाकालीन समयमा जनतामाथि गरेका ज्याजतीको सन्दर्भ आएको छ । राणाका कारिन्दा, मुखिया, सिपाही नौसिन्दा, सुब्बाहरूले जनतामाथि यति धेरै अत्याचार गरे कि गाउँलेहरू शासकको नाम सुन्दै भयले थर्थर काँप्थे । गाउँलेको मनमा पसेको डरले गर्दा राणाका कर्मचारीहरूले गाउँलेमाथि सहजै अत्याचार गरेको सन्दर्भलाई जोड्दै गरिब र सर्वसाधारण मानिसहरू कसरी मारमा पर्छन् भन्ने कुरा देखाइएको छ । राणा शासकको सीमाहीन अत्याचारले जनता आफैँ पीडा खप्न तयार हुन्थे भन्ने देखाउँदा यहाँ प्रभुत्वको सिद्धान्त स्पष्ट भएको जस्तो देखिन्छ । यसमा गाउँलेहरू सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गरिरहेको स्पष्ट हुन्छ ।

स्मृतिमा रहेका सीमान्तीकृतका विभिन्न कथाहरू जोड्दै म पात्रले थारू बस्तीमा देखेको सीमान्त वर्गको घटनालाई स्पष्ट पार्न तलको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ :

एउटा घरमा एउटी थरुनी कड्कला शब्दले रोइरहेकी थिई अनि छेउमा एउटा थारू 'कथि गइछिल सवेरे हँ...' भन्दै उसलाई भ्रम्टिरहेको थियो । कारण बुभुदा अति तुच्छ लाग्यो कुरो । बिहान भात पकाउन भनिराखेर थारू निस्केको, रक्सीले चुर भएर घर फर्कँदा भात पकाएको छैन उसकी जोइले । वास्तवमा घरमा चामल नभएर ऊ पैँचो माग्न गएकी तर गाउँमा कतै फेला परेन । अनि ऊ कामत घर मालिक काँ गइछ केही पाउने आशाले । कामत मालिकको छोराले एक्कासी उसको हात समातेर माथि कोठातिर लगेको कुनै थारू केटाले देखेछ र उसको लोग्नेलाई आएर पोल भोसेछ । थरुनी कामत मालिकको हात बलजपती फुत्काएर रुँदै घर फर्की । लोग्ने आइपुग्दा चुल्हामा आगो पनि नबाली त्यसै लोलाएर बसेकी थिई । थारू सबै कुराले आगो भैहाल्यो र भ्रम्टन पुग्यो आफ्नी स्वास्नीमाथि । (पृ. ५४)

समाजका सीमान्त वर्गहरू गरिबीकै कारण मारमा परिरहेका हुन्छन् । माथिको उदाहरणले स्पष्ट रूपमा सीमान्तीकृत थारू जातिमा एक छाक टार्नका लागि पैँचो माग्न हिँड्नुपरेको अवस्थालाई देखाएको छ । पैँचो माग्न हिँड्दा महिलामाथि ठुलाठालुले गलत तरीकाले जवरजस्ती गर्ने जस्ता घृणित कार्य पनि गरेको देखिएको छ । गरिबीभित्र स्वास्नीमाथि अविश्वास गर्ने र मर्माहत हुने गरी यातना दिने प्रवृत्तिको चित्रण गरिएको छ । यसबाट महिलाले हेपिनुपरेको कुरा देखिएको छ । समाजमा पनि गरिबीकै कारण महिलाले खप्नुपरेको हिंसालाई देखाइएको छ । यसले समाजमा रहेको विभेदपूर्ण अवस्थालाई देखाउँदै महिलाहरू आफ्नो पहिचान गुमाएर कसरी सीमान्तीकृत भएका छन् भन्ने कुरालाई देखाएको छ ।

प्रेमबहादुरले आफ्ना स्मृतिमा रहेका धेरै घटनालाई विस्तार गर्ने क्रममा सिपाही जीवनमा सीमान्तीकृत हुनुपरेका घटनालाई जोडेको छ । आफ्नो सिपाही जीवनको यात्रामा जोडिन पुगेका विविध घटनालाई देखाउँदै सिपाहीको जीवनमा हीनताबोध र पदोन्नतिले पारेको प्रभावलाई प्रस्ट पार्न तलको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ :

भिन्नभिन्नै गोपीचन्दलाई दुईवटा कुराको पीर थियो क्यार । एउटा, उसका सन्तान थिएनन् । यस विषयलाई लिएर स्वास्नीसित उसको ठूँचाकठुटुक परिरहन्थ्यो रे । स्वास्नीले उसलाई भनेकी थिई रे, 'अब मबाट भएन भएन । तिम्री ल्याऊ अर्की, म रोकिदँ । सकिएछ, मिल्न भने बसौँला सँगै । नभए म बरु माइतै गएर बसौँला । एकमुठी खान र एक भुम्रो लाउन दिन नसक्ने मेरा माइती पनि छैनन् ।' तर गोपीचन्दले त्यो आँट गर्न सकेन । हो त आफ्नी स्वास्नीको मायाले उसलाई छेक्यो । हो त समाजमा हुने दुर्नामले उसलाई छेक्यो ।

उसलाई अर्को पीर के थियो भने ऊभन्दा मुनिका धेरैको पदोन्नति भइसकेको थियो । उनीहरू लेन्सनायक भैसकेका थिए । तर ऊ धेरैजसो अर्दली बसेको हुनाले प्रोमोशनको सुविधा भएन । (पृ. ११३)

प्रस्तुत उदाहरणमा सिपाही जीवनमा देखिएका र स्मरणमा रहेका सीमान्तीकृतका विषयलाई उठाइएको छ । एउटा गोपीचन्द नाम गरेको सिपाही सन्तान नभएकाले छट्पटिएको छ भने अर्कोतिर बढुवा हुन नसकेकोमा धेरै चिन्तित रहेको देखाइएको छ । ऊसँगैका साथीहरू बढुवा भएर माथिल्लो पोष्टमा पुगिसकदा पनि ऊ चाहिँ जहाँको तहाँ रहनुपर्दाको नमिठो पीडा देखाइएको छ । यिनै कुराले पीडित हुँदा गोपीचन्दले आत्महत्या गर्न पुगेको घटना प्रस्तुत भएको छ । पदोन्नतिको आशामा बाँचेका सिपाही कर्मचारीले आजीवन सेवा गर्दा पनि पदोन्नतिको सुविधा पाउन नसक्नुले साना सिपाहीप्रतिको विभेद देखिएको छ ।

प्रेमबहादुरले भारतीय सिपाहीको जीवनमा देखेका कुरालाई उताउँदै अङ्ग्रेजको साम्राज्यवादी शासन व्यवस्थाका विरुद्ध भारतीय कङ्ग्रेसले गरेको कार्यमाथि अङ्ग्रेजले गरेको दमनलाई देखाएको छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले प्रष्ट गरिएको छ :

कङ्ग्रेसकै एकजना अग्रज, नेताजी सुवास चन्द बोसले पछि आफ्नै विद्रोही दल स्थापना गरे जुन दलले अङ्ग्रेज शासन विरुद्ध उग्रकार्यहरू गर्न थाल्यो । अर्कोतिर विद्रोही साम्यवादी दल हिंसात्मक कार्यमा जुटेको थियो जसबाट अङ्ग्रेज शासन सत्ता

दुर्बल होस् । पुलिस चौकी नष्ट पार्नु, रेल यातायात छिन्नभिन्न पार्नु, आवश्यक घाँटीका पुलहरू भत्काउनु, सैनिक अड्डाहरू, तथा केम्पहरूमा लुकेर हमला गर्नु जस्ता कार्यहरू ठाउँठाउँ हुन थाले । त्यसको फलस्वरूप अङ्ग्रेजी शासकहरू भनन बौलाउँदैथिए र निरिह जनता माथि अत्याचार गर्थे । जसलाई पायो त्यसलाई सन्देशमा पक्रेर लान्थे । निर्मम पाराले मारपिट गर्थे । प्रमुख नेताहरू जसको हिंसात्मक कार्यमा कुनै हात हुँदैन थियो, उनीहरू पक्राउ पर्थे । (पृ. ११८)

प्रस्तुत उदाहरणमा दोस्रो विश्वयुद्ध भन्दा अगाडि भारतमाथि अङ्ग्रेजले साम्राज्यवादी शासन गरेको अवस्थालाई देखाउँदै कङ्ग्रेसको नेतृत्वमा अङ्ग्रेज शासन विरुद्धमा भएको विद्रोहलाई देखाइएको छ । कङ्ग्रेस कार्यकर्ताबाट भएको तोडफोड र क्षतिदेखि अङ्ग्रेज शासक डराएर विद्रोही दलका नेताहरूलाई पक्राउ गरेर सजाय दिने गर्थे । उपनिवेशवादी ब्रिटिसले सानातिना देशमा हस्तक्षेप गर्ने र त्यस्ता देशहरूमाथि दमनको प्रवृत्ति अपनाउने गरेको कुरा यसमा देखाइएको छ । अर्कोतर्फ, अङ्ग्रेज शासकहरूलाई डर देखाउन कङ्ग्रेसले हिंसात्मक कार्य वढाउँदै लगेका थिए । दलहरूले शासनसत्ताका विरुद्ध प्रतिरोधको आवाज उठाएको देखाइएको छ ।

विभाजन गर अनि दमन गरको नीति अँगालेर अङ्ग्रेजले भारतमा मुसलमानलाई मूल आन्दोलनबाट अलग गरायो र दमनको नीति अपनायो । आन्दोलन रोकिएन । मानिस स्वतन्त्रता चाहने प्राणी हो । तर इतिहासलाई नियाल्ने हो भने नेपालमा दासदासी बनाएर मानिसको बेचेबखन गर्ने र पशुसरह बाँधनुपर्ने स्थिति रहेको थियो । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले प्रस्ट पार्न सकिन्छ :

अतीतमा आफ्नो शक्तिबलले मानिसले मानिसलाई प्रायजसो देशमा आफ्नो वशमा पारी दास तुल्याएका थिए । हाम्रै देशमा पनि कमारा कमारीको प्रथा थियो । भेडा बाखासरह दास दासीहरू बजारमा किनबेच हुन्थे । पशुभन्दा बढी मूल्य ती दासदासीहरूको थिएन । पशुले बरु कैयौँ प्रकारले आफ्नो रोष प्रकट गर्छन् तर दासदासीलाई मालिक सामु मुन्टो उठाएर हेर्ने अधिकार थिएन । (पृ. ११९)

इतिहासलाई हेर्दा शासकहरूले मानिसलाई दास बनाएर पशुको रूपमा बेचेबखन गर्ने प्रचलन रहेको देखिएको छ । जसरी संसारभरि दासको प्रचलन रहेको थियो त्यसरी नै हाम्रो देशमा पनि दास दासीको किनबेच हुन्थ्यो, त्यो पनि पशुको भन्दा कम मूल्यमा । यसरी हेर्दा केही शासकहरूले मानिसलाई बन्धनमा पारेर उसका अधिकारहरूबाट वञ्चित गराउँदै दासको

रूपमा विभेद गरेको पाइन्छ । ती दासहरूको बोल्ने अधिकारसम्म खोसिएको हुन्थ्यो, मालिक सामु मुन्टो लुरुक्क पारेर दाम्लोमा बाँधिएको पशुधन्दा पनि निरीह बन्नुपर्ने स्थितिले शासकसामु शासितको स्थिति कस्तो थियो भन्ने स्पष्ट देखाइएको छ । उपन्यासमा त्यस बेलाका दासहरू सीमान्त वर्गका प्रतिनिधि पात्रको रूपमा रहेका छन् ।

स्मृतिलाई उपन्यासमा उतार्ने क्रममा लेखकले दाजुभाइको बीचका ससाना समस्यालाई नबुझ्दा दुर्घटित हुन पुगेको घटनाको वर्णन गरेका छन् । अंशमा विभेद भएका कारण डाँकु बन्न पुगेको व्यक्तिको कथालाई यसमा जोडिएको छ । यस सन्दर्भलाई स्पष्ट पार्न तलको उदारण प्रस्तुत गरिएको छ :

हामी तीन भाइले देख्यौँ यसको नियत ठिक छैन । हामीलाई काम गर्ने हरूवा बनाउन खोजेको छ उसले, हकदार हैन । (पृ. १४७)

यस सन्दर्भमा एउटा परिवारमा दाजुभाइबीच पौत्रिक सम्पतिको विषयलाई लिएर भएको मन मुटावलाई प्रस्तुत गरिएको छ । समाजमा डाँकुको उत्पत्ति हुन परिवारकै व्यक्तिको व्यवहार र विभेद कारकको रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने कुरा यसमा देखाइएको छ । यसमा बाबुले सम्पूर्ण सम्पत्ति दाइको नाममा राखिदिएको तर दाइले चाहिँ भाइहरूलाई हलो जोत्ने हरूवा बनाएको अवस्था देखाइएको छ । बराबर हकदार भएका दाजुभाइ पनि बाबुको मृत्युपछि तेरो र मेरो भन्दै सम्पत्तिमा भगडा गरिरहेको अवस्थाको सिर्जना भएको छ । यही विषयमा दाजुभाइबीच भनाभन पर्दा दाजुले तिमीहरूको केही अधिकार छैन, सबै सम्पत्ति मेरो हो भनेपछि दाजुलाई मारेर भागेको डाँकुको कुरा उल्लेख गरिएको छ । उपन्यासमा दाजुलाई मार्ने व्यक्ति पछि गएर डाकु बनेको कुरा देखाइएको छ । बजारिया दादा, बुढी आमै र दाहाल महाजन गरी एकपछि अर्को हत्या गर्दै हिँडेको डाकुलाई कमान्डिड बा (प्रेमबहादुर) ले पक्राउ गरेका छन् । अन्त्यमा उसलाई मृत्यु दण्ड दिइएको अवस्थाको उल्लेख गरिएको छ ।

यस्तै बलात्कृत आमाबाट जन्मिएको सन्तानले सीमान्तीकृत हुनुपरेको कुरा पनि उपन्यासमा आएको छ । कमान्डिड बालाई काम सघाउने केटो सेरमान र उसकी आमाले पाएको पीडालाई तलको उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

कोठेबारीको एउटा सानो कटेरोमा हामी आमा छोराको दिन काटिन थाले । आमाले बनीबुतो गरेर मेरो लालन पालन गर्दै गइन् । पाँचवर्ष पछि म आफैँ पनि अरूको गोठालो बसेर भए पनि पेटपालो गर्न आमालाई सघाउने भएँ । म दश वर्ष हुँदा बाको

चोला उठ्यो । मेरा दाजुहरूले मलाई बाको क्रियासम्म गर्न नदिने भए । हामी आमा छोराले छुट्टै जुठो बाय्यौं । बाको काम सकिएपछि हामी आमा छोरालाई त्यही कोठेबारीको कटेरोमा पनि बस्न नदिने भए । त्यहाँ बसिरहे पछि यिनीहरूले हक खोज्छन् भन्ने यिनीहरूलाई पीर प्यो । (पृ. २२३)

पचहत्तर वर्षका बुढा मानिसले आफ्नै घरमा काम गर्न बसेकी भदैनी पर्ने केटीलाई बलत्कार गरेर गर्भ बोकाएपछि वेश्याको कलङ्क बोकेकी आमाको गर्भबाट जन्मिएको सेरमानले सुनाएको आत्मकथालाई यहाँ स्मृतिको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । जेठी आमा पट्टिकाले घर बस्नसम्म नदिएपछि आमाले बनीबुतो गरेर सेरमानलाई हुर्काएको व्यथा प्रस्तुत गरिएको छ । ऊ पाँचवर्षको भएपछि आमालाई सघाउन सक्ने भएको कुरा बताउँदै दशवर्षमा बालाई गुमाएको कुरा बताएको छ । उसका बाको काजक्रियासम्म गर्न नदिएका दाजुहरूले कोठेबारीको छाप्रोमा समेत बस्न नदिएको दुःखद व्यथाले ऊ सीमान्तीकृत पात्रको रूपमा उपस्थित भएको छ ।

उपन्यासको अन्ततिर आइपुग्दा लेखकले कमान्डिड बाको स्मृतिमा रहेका प्रतिबिम्बहरूलाई उताउँदै अर्दली सेरमानका जस्तै दुःखका विविध कथा नेपालीसँग रहेका हुन्छन् भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । सेरमानका व्यथा सुनेर आफ्नो अतीतलाई सम्झिएको क्षणमा कमान्डिड बाले व्यक्त गरेका विचारलाई तलको उदाहरणले प्रष्ट पारेको छ :

हामी नेपालीहरूको जीवनगाथा यस्तै व्यथाले भरिएको हुन्छ । म पनि सुरुमा छ वर्ष अर्काको गोठमा काम गरी एकै पैसा नलिई छोडेर हिँड्न बाध्य भएको मानिस हुँ आज जे भए पनि सरकारको यति ठूलो जवाफदेही थाप्लामा बोकेर हिँड्ने भइयो । मानिसले निष्ठापूर्वक काम गर्दै जानुपर्छ । इमानदारीपूर्वक गरेको परिश्रमको फल अवश्य मिठै हुन्छ । (पृ. २२५)

प्रस्तुत सन्दर्भमा नेपालीले भोग्नुपरेको सीमान्तीकृत जीवनका कथालाई नेपालीका साभ्का कथाका रूपमा उतारिएको छ । यसमा छ वर्ष अर्काका घर गोठालो बसेर एक पैसा तनखा नलिइ हिँड्नुपर्दाको गरिबको बाध्यात्मक अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ । गरिबीका कारण सीमान्तीकृत जीवन बिताउन बाध्य बनेको अवस्था नेपालीहरूको रहेको छ । तर जे जस्तो परिस्थिति आए पनि मानिसले निष्ठापूर्वक कर्म गर्न छोड्नुहुँदैन भन्ने सन्देश यसमा आएको छ । इमानदारीपूर्वक काम गर्ने मानिस एक दिन कमान्डिड वा भैँ सफल बन्दछ भन्ने सन्देश बोकेको यो उपन्यासले विस्मृतिभिन्नबाट प्रतिबिम्बहरूलाई प्रस्तुत गरेको छ ।

यसरी प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासमा म पात्र (प्रेमबहादुर) सीमान्तीकृत पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ भने प्रभुत्वशाली पात्रहरू चतुरे सानाबा, कान्छी आमा रहेका छन् । यस्तै अन्य सीमान्तीकृत पात्रहरू गोपीचन्द्र, सेरमान र उसकी आमा, डाँकु, भारतीय काङ्ग्रेस समर्थित जनता, अर्दली, तल्लो दर्जाका सिपाही, थारू महिला, कछारी हुन् भने अन्य प्रभुत्वशाली वर्गमा राणाकालका नैसिन्दा, मुखिया, सिपाही, जेठीआमाका सन्तान, डाँकुको दाजु, बजारिया दादा, ब्रिटिस सरकार, अफिसर दर्जाका सिपाही, कामत मालिक, बडासाहेब, उस्ताद नहकुल कछारी रहेका छन् । यहाँ आर्थिक कारणले सीमान्तीकृत बनेको प्रेमबहादुरले वर्गीय पहिचान बोकेको छ ।

२.७ निष्कर्ष

लीलबहादुर क्षेत्रीका बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ तथा प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका गरी चारओटै उपन्यास सामाजिक उपन्यास हुन् । यी सबै उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूमध्ये कतिपय वर्गीय रूपमा सीमान्तीकृत पात्रहरू छन् भने कतिपय प्रभुत्वशाली पात्रहरू रहेका छन् । बसाइँमा सीमान्तीकृत वर्गका पात्रहरू धने, मैना, साने घर्ती, भुमा, मोटे कार्की, रिकुटे र तेर्सै पर्दछन् भने प्रभुत्वशाली वर्गका पात्रहरू बैदार, नन्दे ढकाल, मुखिया, कान्छो साहु हुन् । सीमान्तीकृत वर्गको उच्च प्रतिनिधित्व गरिरहेका धने र मैनाले समाजका सीमान्तीकृत पात्रको सामूहिक प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यस उपन्यासले समाजमा गरिबहरूलाई सीमान्तीकृत पार्ने काम उसको भाग्यले नभई समाजका प्रभुत्वशाली वर्गका व्यक्तिहरूले हो भन्ने देखाएको छ । अतृप्तमा सीमान्तीकृत पात्रहरू म पात्र (मेघराज), दाजुवर्गका कुल्लीहरू, वीरबहादुर रहेका छन् भने प्रभुत्वशाली वर्गमा म पात्रकी श्रीमती सुधा रहेकी छ । म पात्रले श्रीमती सुधाको व्यवहारबाट पीडित हुनुपरेको पीडा प्रस्तुत गरेको छ भने दाजुवर्गका कुल्लीहरूले उच्च वर्गका व्यक्तिहरूसँग पीडित हुनुपरेको छ । वीरबहादुर सम्पन्न परिवारको पात्र विस्तारै विस्तारै आर्थिक अभावमा परेको छ र ऊ पनि सीमान्तीकृत बन्न पुगेको छ । समाजका उच्च वर्गका व्यक्तिहरूले प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने मेघराज, दाजुवर्गका कुल्ली, वीरबहादुर आदिले सीमान्तीकृत वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा गुमाने, मानवीर, जुरेली, सुब्बा, टोपे, चन्द्रमणि, दण्डपाणि, गाउँले, जनजाति सीमान्तीकृत पात्रहरू छन् भने प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा डायरी महाजन, कान्छा महाजन, कान्छी महाजनी, घोर्साने काइँलो, पण्डित गेहनाथ, अब्बरे, मैमानसिंह,

श्रीमती काकती र हरेन रहेका छन् । यस उपन्यासमा नेपालबाट काममाको खोजीका भारतमा पुगेका नेपालीहरू गरिब बनेका र उनीहरू समाजका सम्पन्न वर्गबाट हेपिनुपरेकाले प्रायः पात्रहरू सीमान्तीकृत बनेका छन् । प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासमा म पात्र (प्रेमबहादुर) सीमान्तीकृत पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ भने प्रभुत्वशाली पात्रहरू चतुरे सानाबा, कान्छी आमा रहेका छन् । यस्तै अन्य सीमान्तीकृत पात्रहरू गोपी चन्द्र, सेरमान र उसकी आमा तथा प्रभुत्वशाली वर्गमा राणाकालका नैसिन्दा, मुखिया, सिपाही, जेठीआमाका सन्तान रहेका छन् । यहाँ सीमान्तीकृत पात्रको प्रतिनिधिका रूपमा रहेको प्रेमबहादुर आर्थिक कारणले सीमान्तीकृत बनेको छ ।

उक्त चारै उपन्यासमा प्रवासी नेपालीहरू वर्गीय रूपमा सीमान्तीकृत बनेका छन् । उनीहरूले समाजका आर्थिक रूपमा निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । विविध रूपले सामन्तबाट हेपिएका उनीहरूले आफ्नो पहिचान खोजिरहेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

३.१ विषयप्रवेश

आख्यानकार लीलबहादुर क्षेत्रीका बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ र प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका सामाजिक उपन्यास भएकाले यिनमा जातीय विभेदको अवस्था रहेको देखिन्छ। यही जातीय विभेदको अवस्थालाई यस परिच्छेदमा अध्ययन गरिएको छ। उपन्यासभित्रको सामाजिक जनजीवनमा रहेको जातीय विभेदलाई अध्ययन गर्न यस परिच्छेदमा प्रथमतः जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको सैद्धान्तिक अवधारणा प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसपछि यसै अवधारणाका आधारमा क्षेत्रीका उपन्यासलाई जातीय पहिचानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ।

३.२ जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको सैद्धान्तिक अवधारणा

जातीय पहिचान सीमान्तीयताअन्तर्गत पर्ने साहित्य विश्लेषणको एक महत्त्वपूर्ण अवधारणा हो। कृतिभित्र प्रतिनिधित्व गराइएका जातीय रूपमा सीमान्तीयकृत पात्रहरूको पहिचान कुन रूपमा गराइएको छ भन्ने कुराको खोजी जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानअन्तर्गत गरिन्छ। पहिचानको प्रश्न वर्ग, जात, जाति, लिङ्ग, राष्ट्रलगायत विविध विषयमा आधारित छ। पहिचान मानिसको स्वत्व र स्वतन्त्रतासित सम्बन्धित रहेको छ (चैतन्य, २०७०, पृ. १५५)। कृतिभित्र जातीय सीमान्तीयताको प्रतिनिधित्व गराएर मात्रै सीमान्तीयताप्रति उपकार र गुण लगाएको मान्न सकिँदैन। उसलाई कृतिभित्र कसरी प्रतिनिधित्व गराइएको छ र कुन स्तरको पहिचान दिइएको छ भन्ने कुरा हेर्नुपर्दछ। प्रभुत्वशाली जातको पहिचानलाई प्राथमिकता दिइएको छ कि सीमान्तीयताको पहिचानलाई बढावा दिइएको छ भन्ने कुराको अध्ययन यसभित्र गरिन्छ। प्रभुत्वशाली जात र सीमान्तीय जातलाई कुन रूपमा कृतिभित्र चिनाइएको छ, त्यसमा लेखकको कसप्रति सहानुभूति र कसप्रति वक्रदृष्टि छ भन्ने विषयको खोजी यसअन्तर्गत गरिन्छ। सीमान्तीयताको पहिचान गर्ने आधार वर्ग र जात हो। इतिहासले सधैं उच्च वर्ग र जातको मात्रै बढाइचढाइ गर्दै ऐतिहासिकीकरण गर्‍यो भने सीमान्तीय वर्गका कथा, व्यथा र योगदानलाई सोद्देश्यमूलक ढङ्गले विलयन गर्ने अग्रता लियो। यसले गर्दा निम्न वर्ग

इतिहासविहीन मात्र नभएर आफ्नो भविष्यनिर्माणको आधार र अधिकारको स्रोत पनि गुमाएकै कारण सधैं सीमान्तीय बन्न पुग्यो । केन्द्रले सम्पूर्ण कुरालाई आफ्नो अधीनमा राखी सधैं आफ्नो हितमा मात्र प्रयोग गर्ने हुनाले सीमान्तीय जात सधैं उपेक्षित र तिरस्कृत अवस्थामा रहन बाध्य हुन्छ । सत्ता, शक्ति, वर्चस्व, आधिपत्य लिएर केन्द्रले सीमान्तीयलाई कहिल्यै आफूसमान हुन दिँदैन । उच्च वर्ग र जातले आफूअनुकूलको सामाजिक संरचना निर्माण गरी आफ्नै प्रभुत्व कायम गर्छ र निम्न वर्ग तथा जातलाई सीमान्तीय बनाउँछ । यसरी जातीय दृष्टिले निम्न वा सीमान्तीय जातको उपस्थिति साहित्यमा खोजी गर्ने काम जातीय पहिचानअन्तर्गत गरिन्छ ।

क्षमतावान् वा बहुसङ्ख्यक जातिका बीचमा अल्पसङ्ख्यक वा कमजोर जातिहरू सीमान्तीय बनाइएका हुन्छन् । एक बहुसङ्ख्यक शक्ति केन्द्रबाट उब्जिएको नस्लीय किनारीकरणका कैयौं कथाहरू छन् । बलशाली र बाठा जातिको दमन र प्रपञ्चबाट बाँच्न किनारामा सङ्घर्षरत जातिहरू धेरै रहेका छन् । प्रभुत्व, पहुँच, पहिचान र प्रतिनिधित्वका आधारमा जातिहरू उच्च र निम्न वा केन्द्र र किनारामा विभक्त भएका छन् । यिनै कुराहरूको अध्ययन यस सिद्धान्तले गर्दछ ।

प्रस्तुत शोधमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासीभित्र प्रतिनिधित्व गराइएका जातीय सीमान्तीय पात्रको पहिचान कुन रूपमा भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन, विश्लेषण जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानअन्तर्गत गरिएको छ ।

३.३ बसाइँ उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

बसाइँ उपन्यास जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानका दृष्टिकोणले पनि विश्लेषणीय छ । यसमा उच्च जाति तथा निम्न जातिका व्यक्तिहरू भएकाले जातीय विभेद देखिन्छ । गरिब वर्गकै व्यक्तिमा पनि जातीय विभेदको प्रभाव रहेको छ ।

जातीय दृष्टिकोणले बैदार बुढो ब्राह्मण जातको भएकाले बाह्मण भान्से राखेर जातको अहम् देखाएको छ । अरूले पकाएको नखानुलाई धर्म मान्ने बैदारले धनेजस्ता गरिबमाथि गरेको व्यवहार संसारमा सबैभन्दा पाप कर्म देखिन्छ । ब्राह्मण भोजन गराउनाले आफूले गरेका पाप कर्म पखालिने पुरातनवादी सोचले एकातिर बैदार वा गाउँका ब्राह्मणलाई भोजन गराउन सधैं तत्पर रहन्छ भने अर्कोतिर गरिब र तल्लो जात मानिने मानिसलाई सामन्त व्यवहार गर्न पछि पर्दैन । यसले स्पष्ट रूपमा समाजमा भइरहेको जातीय विभेदलाई पुष्टि गरेको छ । यस सन्दर्भलाई उपन्यासको तलको उद्धरणले स्पष्ट पारेको छ :

बैदार बुढा थिए, कट्टर सनातनी, छुवाछुतको खूबै ख्याल राख्दथे । आफ्नो भान्से बाहुनदेखि बाहेक कसैले पकाएको नखाने । सधैं, मुखमा रामको नाम रहोस् भन्ने उद्देश्यले उनको आफ्नो थेंगो 'हरिरामको' राखेका थिए । विहानको समय पूजापाठमै बित्थ्यो, ब्राह्मणहरूलाई बेला बेलामा दक्षिणा दिन र भोजन गराउन उनी परम धर्म सम्भन्थे । तर छिमेकमा गरिब दुःखीहरूले माना मुठी पैँचो लगेको उठाउनमा हमेसा सतर्क रहन्थे, ठेक्कामा परेर कसैले एक दुई रुपियाँ ऋण लिएको ब्याज कस्न उनी विर्सिदैनथे । आसामीसित अति चर्को ब्याज लिनु उसको मेहेनतको कमाइ हुन्थ्यो ।
(पृ. २४)

उपन्यासमा प्रयुक्त यस अंशले उच्च जातको नाममा धर्म निर्वाह गर्न उच्च जात भनाउँदालाई भोजन गराउन अग्रसर हुने तर गरिबका लागि एक मुठी दिन नसक्ने सामन्त शोषकको रूपमा बैदार बा रहेको देखाएको छ । ब्राह्मण हुँ भन्दै अरूले पकाएको नखाने तर तिनै गरिबको हड्डी घोटेर खानु चाहिँ मेहनतको कमाइ हुने भन्ने बैदारको द्वैध चरित्र देखिन्छ । मुखले ठिक्क पारेर जति पटक भगवान्को नाम जप्यै हरिरामको भने पनि पछाडिबाट छुरा धस्ने सामन्त प्रवृत्तिमा बाँचेको बैदार समाज व्यवस्थाले निम्त्याएको सामन्त पात्र हो । ब्राह्मण बनेर धर्मको नाममा जतिसुकै पूजापाठ गरे पनि गरिबलाई पेलेर, दुःख दिएर, गरिबलाई चुसेर खाने उसको पापी कर्म स्पष्ट देखिन्छ । उसको ब्राह्मण भोजनले जातीय विभेदलाई देखाएको छ । समाजमा ब्राह्मण मात्र ठुलो जात हो अरू साना जातका हुन् भन्ने मानसिकता ब्राह्मण भोजनमा अरूलाई सामेल नगराउनु र ब्राह्मण मात्र भान्से राख्नुले स्पष्ट पारेको छ । धर्मको नाममा गरिबबाट चर्को ब्याज असुलेर नाफा कमाउने सामन्तहरू नै समाजमा व्यवस्थाका जातीय विभेदका पक्षपाती हुन् ।

समाजमा विभिन्न जातका मानिस रहेका छन् भने वर्गीय दृष्टिले पनि विभिन्न वर्गका मानिस रहेका हुन्छन् । धनी वर्गमा मात्र हैन विपन्न वर्गमा पनि जातभात, छुवाछुतको समाज छ । समाज व्यवस्था नै उच्च र निम्न जातबाट बनेको छ । सीमान्तीकृत वर्गभित्रको जातीय आधारामा गरिएको विभेदलाई उपन्यासको तलको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ :

धने खोल्माको खुला टाँडमाथि परालमा पल्टेर घाम तापिरहेको थियो, लेउते दमाई उताबाट राँक्किएर आयो । लेउते दमाई निकै धनी थियो । गाउँभरिको लुगा सिलाएको बाली उठाउँथ्यो, आफ्नै पनि खेतीबारी यथेष्ट थियो । धने टाँडबाट तल भन्थ्यो । जदउ साब ! लेउतेले हात निधारसम्म पुर्‍याएर भन्यो, 'भैँसी त्यसरी मनपरी छोडिदिन

किन्या हो कि, बारीको फापर स्वात्तै केही राखेको छैन । विष्टहरूले त्यसरी साँढे छोडेभैँ वस्तु छाडा छाडेर दमाईको के रहला ? लौ हिँडनुस् हेर्न, कत्रो विनाश पायो तपाईंको भैँसीले ।’

‘कतिबेला अन्भरिएछ साँढे, अहिले आफ्नै बारीमा थियो ।’ धनेले भन्यो ।

‘अरू कुरा म जान्दिनँ, मुखियालाई ल्याएर अर्मल गर्न लगाउँछु । तोकेको भर्न पर्छ ।’

‘हैन किन चट्किन्छस् तँ दमाई । खाएछ भने भरौंला ।’ (पृ. ५)

उक्त सन्दर्भलाई हेर्दा बैदारबाट ऋण काढेर ल्याएको भैँसीको पाडी मरिसकेपछि धने दिक्क मान्दै खोलमामा चढेर बसेको थियो । बारीमा केही बाली नभएकाले आफ्नै बारीमा भैँसी छोडेर आराम गरिरहेको बेला भैँसी अचानक लेउतेको बारीमा उक्तेर फापर खाइदिएछ । भैँसीले बाली खाएको निहुँ पारेर लेउतेले आफू तल्लो जातको भएकै कारण बालीमा भैँसी छोडेको हो भन्दै आफू हेपिएको महसुस गर्छ । धने आफू सीमान्तीकृत वर्गको भए पनि लेउतेलाई ‘तँ दमाई किन बढी बोल्छस्’ भनेर जातीय आधारमा दबाउन खोजेको छ । यसबाट धनेले जुन संस्कार पाएको समाज थियो त्यो जातीय र छुवाछुतको धारणा बोकेको समाज हो भन्ने बुझिन्छ । यहाँ लेउते दमाई जातीय विभेदमा परेको देखिन्छ । यसमा हरेक उच्च जातका मानिएकाहरूले निम्न जातको प्रतिनिधित्व गर्ने मानिसलाई हेप्ने प्रवृत्ति समाजमा विद्यमान रहेको देखाइएको छ ।

समाजमा यो आफ्नो जात यो अर्को जात भन्ने जबसम्म जाँदैन तबसम्म मानिसले मानिसलाई विभेद गरिरहन्छ । उपन्यासमा परदेशबाट फर्केर आएको रिक्टे जात मिलेकै कारण धनेकोमा बास बस्न र खान पाएको थियो भन्ने कुरा तलको सन्दर्भबाट पुष्टि भएको छ :

धनेले बेपर्वाहसित भन्यो, ‘आ ...हामी पनि क्षेत्री हौं, भान्सा चलिहाल्छ, खानपिन गरेर यतै सुत्ने । किन जान प्यो । रातिहुँदो लिम्बुगाउँ । भोलि विहानै हिँडे भइहाल्छ, नि ।’
(पृ. २४)

उपन्यासको यस सन्दर्भले क्षेत्री र लिम्बू जातलाई उद्धृत गरेको छ । धने बस्नेत आफू क्षेत्री भएकाले क्षेत्री रिक्टेलाई आफ्नामा बसेर भात खान कुनै हिचकिचाहट नहुने कुरा व्यक्त गर्दछ । यसले स्पष्ट रूपमा समाजमा जातीय विभेदको दृष्टिकोण रहेको देखाउँदै क्षेत्री समाजको दाँजोमा लिम्बू जाति सीमान्तीकृत भएको देखाएको छ ।

यसरी बसाइँ उपन्यामा बैदार, धने जस्ता पात्रका संवाद तथा कार्यबाट जातीय विभेद रहेका देखाइएको छ । तर वर्गीय प्रतिनिधित्व जसरी यस उपन्यासमा आएको छ, त्यसरी जातीय पहिचान स्पष्ट रहेको भेटिँदैन ।

३.४ अतृप्त उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

समाजमा व्यवस्था गरिएको जातभात प्रथाले मानिसलाई कथित ठुलो जात र सानो जातमा विभाजन गरेको छ । ठुलो जातले सानो जातलाई हेप्ने र हेयका दृष्टिले हेर्ने संस्कार समाजमा विद्यमान रहेको छ । यस सन्दर्भमा अतृप्त उपन्यासमा मेघराज काठमाडौँ आइसकेपछि चन्द्रमानसँग भेट हुँदा चन्द्रमानले नेपाली जातिको प्रशंसा गरेको छ । नेपाली जाति वीर भएको सन्दर्भलाई तलको उदाहरणबाट स्पष्ट पारिएको छ :

‘हो, वास्तवमा अतीतमा आसाम विदेशी शासकको पन्जामा भए पनि नेपाली जाति शोषित भएन हगि ? अतीतमा स्वतन्त्र नेपाल नेपालीद्वारा नै चुसियो र यी दरबारहरूको जन्म भयो । शोषणनीति पराकाष्ठामा नपुगेसम्म मुठीभर शोषकहरूको निमित्त ऐयासी जीवन बिताउन यस्ता महलहरू बन्न सक्दैनन् । तपाईँले वरपर पाखा पखेरामा उभिएका ससाना नेपाली भुप्राहरू पनि अवश्य देख्नुभयो होला हगि, जो यी दरबारका छायामा यसरी दबिएका छन् कि यिनको अस्तित्व नै देखिँदैन । प्रयत्न गरेर पनि अझ यिनीहरू उठ्न सकेका छैनन् ।’ (पृ. ८२)

उक्त अंशमा आसाममा अङ्ग्रेजको शासन भएको बेला त्यहाँ बसोबास गर्ने नेपालीहरू आफूलाई स्वतन्त्र नै ठान्थे भन्ने कुरा देखाइएको छ । विदेशमा रहेका नेपाली सुरवीर भएकाले अङ्ग्रेजको शासनमा पनि स्वतन्त्र बाँचेको कुरा यसमा उल्लेख गरिएको छ । तर स्वदेशका राणाहरूद्वारा नेपालीहरूमाथि अत्याचार र शोषण भएको कुरा बताउँदै ऐयासी राणाहरूको महल बने तर नेपाली जनताहरू भुप्रोमै जीवन बिताउन बाध्य भएको देखाइएको छ । यसरी नेपाली वीर जाति भए पनि आफ्नै नेपालीबाट हेपिएको छ । यसरी चन्द्रमानले मेघराजसँग नेपाली जातिका बारेमा बताएको छ ।

विश्वविद्यालय र कलकारखाना स्थापना भएका आसामका अभिकांश ठाउँहरू नेपाली जातिले जङ्गल फँडानी गरेर कस्ती बसालेका ठाउँ हुन् । आसामका छपडीहरू सहरमा परिणत हुँदा पनि नेपालीहरू गोठमै दुःख काटिरहेका छन् । नेपालीहरूको यस्तो अवस्थालाई तलको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ :

‘यस्तो त्यो गुण थियो । नेपालीहरूले त्यस्तो जङ्गल उघारेर खेतीपाती लगाउन थाले । गाउँ बस्ती बढ्दै गयो । सहरहरू बन्दै गए । अनि नेपालीहरू चाहिँ त्यो ठाउँ छाडी भन् जङ्गलभित्र पस्दै गए । उनीहरू सहरको जलवायुबाट टाढा, शिक्षाको राँकोबाट अलग हुँदै गए । हिजो नेपालीहरूले भैंसी बाँधेको छाप्रोमा आज कलकारखानाहरू चल्छन् । ठुलाठुला महाविद्यालयहरू खुलेका छन् । तर नेपालीहरू उही जङ्गलको जङ्गलै छन् ।’ (पृ. १०२)

उक्त अशंमा आसाममा नेपालीहरूले अधिकांश ठाउँहरू जङ्गल फाँडेर बस्ती बसाएको इतिहास जीवित छ भन्ने कुरा बताउँदै बस्तीमा शहर बसिसक्दा पनि नेपालीहरू अभै जङ्गलमै छन् भन्ने यथार्थ देखाइएको छ । मेहेनती र परिश्रमी नेपाली जातिहरू जति परिश्रम गरे पनि दुःखी जीवन बिताइरहेको अवस्थाले नेपालीहरू पीडित रहेको प्रस्ट हुन्छ । जति मेहेनत गरे पनि शिक्षाबाट टाढा रहेका नेपालीहरूमा सहरी प्रभाव पनि पर्न सकेको छैन । उनीहरूकै पसिनामाथि विश्वविद्यालय र कलकारखानाहरू स्थापना भएका छन् तर तिनै नेपालीहरू शिक्षा र सुविधाबाट बञ्चित छन् । नेपाली जाति अभै पनि जङ्गलमै बसोबास गरिरहेको अवस्थाले नेपालीहरूलाई पिछडिएको जातिको रूपमा देखाइएको छ ।

समग्रमा, अतृप्त उपन्यासमा नेपालीलाई मेहेनती र परिश्रमी जाति भने पनि कहिल्यै उँभो नलाग्ने पछ्रौटे जातिको रूपमा हेरिएको छ । नेपाली जातिले मेहेनत र पसिना बगाएर जङ्गल फाँडानी गरे तापनि उनीहरू जङ्गलमा गाई गोठ पाल्नमै अल्मलिएका छन् । भारतका विभिन्न ठाउँमा नेपालीले फाँडेर बस्ती बसाएको ठाउँ आज विकसित सहर र कलकारखाना स्थापना भएका छन् भन्दै नेपाली जातिलाई पछ्रौटे जाति भनिएको छ । यस उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान आंशिक रूपमा मात्र देखाइएको छ ।

३.५ ब्रह्मत्रका छेउछाउ उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

समाज परम्परादेखि वर्णव्यवस्थाका आधारमा चलेको छ । वर्णव्यवस्थाले निम्त्याएको जातीय विभेद शक्तिशाली वर्गले निम्न वर्गमाथि गर्दै आएको छ । ठुला र शक्तिशाली मानिने कथित उपल्लो जातका मानिसले निम्सरो र किनारीकृत, अल्पसङ्ख्यकको प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्तिहरूप्रति गरिने अमानवीय व्यवहार नै जातीय सीमान्तीयता हो ।

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा पहाडबाट आसामतिर गाई पालेर गुजारा चलाउन गएका नेपालीहरूको अवस्थालाई देखाइएको छ । नेपालीहरूको आसाम बसोबासको अवस्थालाई तलको उदाहरणबाट प्रस्ट पारिएको छ :

कछुगाउँमा पनि पहिलो नेपाली पाइलो परेको पुस्तौँ बितिसक्यो, तर घरहरू उति धेरै बढ्न सकेका छैनन् । कारण धेरैजसो नेपालीहरू गाईभैँसीको व्यवसाय त्यागेर अन्यत्र गई जङ्गल फाँडेर खेती गर्न लागे । कति घरले चरनको सुबिस्ता हेरेर यहाँबाट अत्यत्र आफ्नो गोठ सारे । यहाँ अहिले बीस बाईस गोठमात्र छन् । (पृ. १)

उक्त अंशमा कछुगाउँ पुगेका नेपालीहरूको पुस्तौँदेखिको अवस्थाको वर्णन गर्दै अहिलेसम्म नसुधारिएको जीवनस्तरलाई देखाउन खोजिएको छ । वनजङ्गल फाँडानी गरेर खेती किसानी गर्दै आएका ब्रह्मपुत्रको किनारका नेपालीहरू कहिले कता त कहिले कता गोठ सारेर गाईपालन गरी जीविका गर्दै आएका छन् भन्ने कुरा यसले प्रस्तुत गरेको छ ।

यसरी विभिन्न स्थानमा गोठ सारेर बसी जीविका गरिरहेका मानिसमाथि पनि समाजबाट मानवीय व्यवहार हुन सक्दैन । समान व्यवहार गर्न नसक्ने मानव समाजबाट नेपाली जातिका व्यक्तिहरूले अपहेलित व्यवहार सहनुपर्छ । उनीहरूलाई सम्मानसूचक नामले सम्बोधनसमेत गरिँदैन भन्ने कुरा तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

यहाँबाट कटिहारसम्म सानो लाइन हुनाले त्यति घुइँचो थिएन । डब्बाभिन्न केही बिहारी मदेसे र तीन-चार जना छत्रे टोपी लाएका गोर्खे सैनिकहरू थिए । हो त, छुट्टी काटेर घरबाट फर्कदै गरेका । अब दोस्रो महायुद्धको कुन भुङ्ग्रामा होमिन पुग्नेछन् । (पृ. ८)

उक्त अंशमा भारतीय भूमिमा भारतीयलगायत नेपालीहरूप्रति गरिने जातीय विभेदलाई देखाइएको छ । मदेशवासीलाई मदेसे, बिहारी, नेपालीलाई गोर्खे भनी सम्बोधन गरिनु अपमानजनक देखिन्छ । यहाँ मदेसे, बिहारी र गोर्खे भनेर गरिएको सम्बोधनले यी जातिमाथि सीमान्तीकृत व्यवहार गरिएको स्पष्ट छ ।

आआफ्ना जातीय पहिचान बोकेका मानिसको बसोबास भएको ब्रह्मपुत्रको किनारमा लिम्बू, क्षेत्री, ब्राह्मण, जैसीलगायत विभिन्न जातिको बसोबास पाइन्छ । यिनै जातिहरूको सामूहिक बसोबास रहेको ठाउँ कछुगाउँ हो । पहाडबाट भरेका मानिस के कस्ता छन् भन्ने तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

मानवीर आउनुभन्दा अघि नै महाजनका दुई जना गोठालाहरू छन् । एक जना यतै आसाममै जन्मेको गाउँघरकै ठिटो र अर्कोचाहिँ दुई वर्षअघि पहाडबाट आएको अघबैसे मान्छे बमबहादुर लिम्बू । उसलाई सबैले सुब्बा भनेर बोलाउँछन् । आसाममा जन्मेको ठिटाको नाउँ नन्दलाल हो । जैसी बाहुन हुनाले आफूलाई नन्दलाल शर्मा भन्ने गर्छ । (पृ. १२)

मानवीर आउनुभन्दा अघि नै आसाम पुगेका बमबहादुर लिम्बू र नन्दलाल शर्माको जानकारी दिएर उनीहरूमध्ये एकलाई सुब्बा भनेको र अर्काले जैसी भएका कारण शर्मा लेखेको प्रसङ्गले नेपाली जातिको यथार्थ परिचय नगराई बेग्लै नामबाट चिनाउन खोजिएको देखाइएको छ ।

भारतमा अङ्ग्रेजको प्रभाव रहेका समयमा उनीहरूले जथाभावी सिकार गर्ने तथा त्यहाँ बस्ने नेपाली जातिलाई समेत हेप्ने व्यवहार गरेको कुरा उपन्यासका कतिपय सन्दर्भबाट देखिन्छ । तलको उदाहरणले यसलाई केही सूच्य रूपमा बुझाएको छ :

“यी अङ्ग्रेज बजियाले रजगज गरेका हुन् नाइँ । सुरो पनि उस्तै सुरो जात । अब त भन् लडाइँ पनि उनैले जित्ने परे । जर्मन र जापानलाई खेद्दै परै पुऱ्याए भन्छन् । उसको राजमा त्यसै सूर्य नअस्ताउने अब त भन् नअस्ताउने पऱ्यो !” कान्छा महाजनले कुराको सिलसिला अर्कैतिर मोडे । (पृ. २२)

उक्त सन्दर्भमा भारतमा अङ्ग्रेजको शासन रहेको समयमा नेपाली जाति पनि हेपिनुपरेको र उसले जर्मन र जापानलाई खेदेपछि उसको शासन शक्ति दहिलो भएको विचार व्यक्त गरिएको छ । अङ्ग्रेजले विश्वयुद्धमा देखाएको शक्ति र पराक्रमको चर्चा गर्दै सधैं हैकम र शासन जमाएर बसेको अङ्ग्रेजको रजगज कति पनि कम नभएको तथा यसका कारण नेपाली जाति पनि डरमा रहनुपर्ने कुरा प्रस्ट पारिएको छ ।

भारतमा बस्ने नेपालीमध्ये मानवीरको मृत्युपश्चात टुहुरो भएको गुमानेलाई गोठालो राखेर फाइदा लुट्न एकातिर महाजन जस्ता अपराधी र सामन्त तम्सिएका छन् भने अर्कातिर काकतीबाबु जस्ता सहयोगी र दयालु पनि सहयोग गर्न तयार रहेका देखिन्छन् । काकतीबाबुले सहयोग गर्न खोजेपछि महाजनले गोठालो राख्न नपाउने भएकाले महाजन र उसका आसेपासेहरूले उसको चाकडी गर्न भए पनि नेपाली जातिप्रति सद्भाव देखाए भैं गरेर जातीय कुरा व्यक्त गरेका छन् । तलको उदाहरण हेरौँ :

फेरि त्यो जात मिल्दो न भात मिल्दो आछामेको जिम्मा लाउँदा हाम्रो नाक कहाँ रह्यो र ? यहाँ वरपरका नेपाली जाति जिउँदै मरेको भइएन अनि ? (पृ. ३६)

यसमा महाजनको निकट हुन पण्डितले नेपाली जातको गुमानेलाई नेपालीले नै सहयोग गर्नुपर्छ भन्दै गुमाने जस्तो नेपालीलाई आसामेले सहयोग गर्नु भनेको नेपालीहरूको इज्जत जानु हो भन्ने समाजको विभेदी विचारलाई देखाएको छ । मानवीय धर्मको अगाडि जातीय कुराले टिक्न नसके पनि गुमाने काकतीबाबुका घर जानुले आफूले गरिबको पसिनाको शोषण गर्न नपाइने भएपछि उसले जातीय विचार व्यक्त गरेका हो । उपन्यासको सन्दर्भलाई हेर्ने हो भने डेरी महाजनले गोठालोको छोरो टुहुरो हुनु आफ्नै भाग्य सप्रनु हो भन्नेसम्म सोचिरहेको छ । यस्तो बेला काकतीबाबुको जस्तो उदारवादी सोचले गुमानेलाई पढ्ने अवसर त प्राप्त भएको छ नै उसले एउटा बाबुसमान व्यक्ति प्राप्त गरेको छ । तर, सङ्कुचित जातीय विचार बोकेका व्यक्तिका कुराले समाजको सामन्ती विचारको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

एउटा गरिब टुहुरो केटालाई मानवीय धर्म सम्भरेर सहारा दिनु काकतीबाबुको महान् कार्य हो । टुहुरो गुमानेको भएका सबै भैंसी लगेर गोठालो बसाउन उत्सुक डेरी महाजनको कामलाई हेर्दा शोषक प्रवृत्ति देखिन्छ । काकतीबाबुको सहयोगी कार्यमा आफ्नै श्रीमती काकतीको विचार मिलिरहेको छैन । यस सन्दर्भलाई काकतीबाबुकी श्रीमतीले भनेको तलको उदाहरणले स्पष्ट पार्छ :

पछिल्लिर उभिएको गुमानेतिर सङ्केत गर्दै उनले सोधिन्, 'त्यो कुम्लो बोकेर आउने केटो को हो नि ? त्यही अस्ति भर्खरै मर्ने कछुगाउँ महाजनको गोठालोको छोरो होइन त्यो ? यहाँ किन लिएर आयौ त्यसलाई ?'

'अँ बिचरा मानवीरको छोरो हो गुमानसिंह । अब हेर न, बिचराका बाबुआमा दुवै जना छैनन् । मर्ने बेलामा उसको बाबुले मलाई जिम्मा लाएको यसलाई । त्यसैले...'

'त्यसैले जिम्मा लियौ तिमिले, होइन ? कछुगाउँमा त्यत्रा नेपाली कसैले एक मुठी भात दिन सक्तैनन् यसलाई ?' श्रीमती काकतीको स्वर पञ्चममा पुग्यो । (पृ. ४०)

प्रस्तुत सन्दर्भमा मानवीरले मर्नुभन्दा अगाडि काकतीबाबुसित आफ्नो छोरालाई वचन मागेको थियो र त्यही वचन पूरा गर्न गुमानेलाई काकतीबाबुले घर ल्याएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यसरी नेपाली गोठालोको छोरोलाई सहयोग गर्न नहुने कुरा श्रीमती काकतीको रहेको छ । नेपाली बस्तीमा नेपालीहरू हुँदाहुँदै काकतीबाबुले ल्याउनु ठिक नभएको विचार

उसकी श्रीमतीले व्यक्त गरेकी छ । गुमानेलाई गोठालोको छोरो भनेर हेयको दृष्टिले हेर्नु, सहयोग गर्न नमान्नु, एकछाक खानकै लागि नेपालीका घर छोडेर आसामेका घरमा किन आउनु भन्ने प्रश्न गर्नु जस्तो श्रीमती काकतीको सोचले जातीय विभेदलाई अझ प्रश्रय दिएको देखिएको छ ।

गुमानेले काकतीबाबुको सहारा पायो, मालतीको साथ पायो । एउटै कक्षामा अध्ययन गर्ने साथी पायो तर श्रीमती काकती र छोरो हरेनको आँखाको कसिङ्गर बनेको छ । श्रीमती काकतीले आफ्नी छोरी मालती र गुमानेलाई भनेको तलको उदाहरणले यसको पुष्टि गर्छ :

‘तैले त्यही गोठालो पाइस् डुल्ने साथी ? यस्तो छोटाको साथ लागेर नहिँड्; त्यो हाम्रो जातको न भातको टुहुरोसित बुर्कुसी मादै हिँड्न तँलाई लाज लाग्दैन ?’ अनि उनी गुमानेतिर खनिइन् । ‘तँ जाबो गोठालो भएर मेरी छोरी मालतीसित दाँजिन खोज्दछस् ? टुहुरो भनेर आश्रय दिँदा मालिक पल्टन खोज्छस् ? आफ्नो हैसियत नबिर्सि । यहाँ घरमा भने काम लथालिङ्ग छ । ऊ भने मालिक पल्टेर डुलिहिँड्छ ।’
(पृ. ४२)

उक्त अंशमा गुमानेको गरिबीमाथि श्रीमती काकतीले गरेको प्रहारलाई देखाइएको छ । मालती र गुमानेको एउटै कक्षाको पढाइ र एउटै घरको बसाइले दुवैलाई नजिक बनाएको थियो । गोठालोको छोरो गुमानेसँग काकतीकी छोरी मालती हिँडडुल गर्नु सामाजिक, आर्थिक रूपमा नमिल्ने भनेर वर्गीय विभेद देखाइएको छ भने अर्कातिर जात नमिल्ने मानिससँग हिँडेको आरोपमा मालतीले समेत उसकी आमाको गाली खानुपरेको प्रसङ्ग आएको छ । गरिबलाई छोटा भनेर होच्याइनु र नेपाली र आसामेको जातीय भिन्नता भएको देखाइनुले गुमाने सामाजिक विभेदको सिकार भएको देखिन्छ ।

यसरी काममामको खोजीमा भारत पुगेका नेपालीहरू गरिबीका कारण र रोजीरोटीका कारण जातीय एकता गर्न पनि असमर्थ छन् । उनीहरूलाई विभिन्न आधारमा फुटाइँदै पनि छ । एकत्र हुन नसकेका कारण धेरै सङ्ख्यामा भएर पनि उनीहरू सङ्गठनमा लागेर चुनाव जित्न पनि सक्दैनन् । फलतः अरूले नै चलाएको जातीय विभेदको शासन भोग्न विवश बन्छन् । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले थप स्पष्ट पारेको छ :

नेपालीहरू आफ्नो कुनै सङ्गठनद्वारा उम्मेदवार खडा गरेर चुनाव जित्ने अवस्थामा छैनन् । कारण उनीहरू चारैतिर छरिएका छन् । कुनै एउटा भेकमा सङ्गठित भएर

बसेका छैनन् । जातीय कङ्ग्रेज दलसित चुनावको टिकट माग्दा नेपालीलाई एक भन्दा बढी दिन चाहँदैन । यसै पीरले स्वाधीन भारतको प्रथम चुनाव सन् १९५२ मा नेपालीहरूको प्रान्तीय गोर्खा लिगसमर्थित सात जना स्वतन्त्र प्रार्थी उभ्याएका थिए, तर सफलता कसैलाई मिलेन । त्यसैले दोस्रो चुनावमा उनीहरू जातीय कङ्ग्रेजकै शरणागत हुनुबाहेक अर्को उपाय देखिनन् । फेरि जुनसुकै आफ्ना अधिकारको निम्ति नेपालीले सदैव भिक्षायाचना नै गर्नुपर्छ जब 'डाडुपन्यूँ जसको हातमा छ त्यसैलाई जदौ गरेकै भलो हो' भन्ने पनि नेपाली नेताहरूको मत बन्यो । (पृ. ५४)

अरुकै शासनमा बसेका नेपाली जाति आफू बाहुल्य हुँदाहुँदै पनि अरू नै दलको समर्थन गर्न विवश छन् । जातीय अधिकारका लागि उनीहरू सधैं याचक नै हुनुपर्छ । नेपाली जाति हुनुको पीडा भोग्न उनीहरू विवश पनि छन् ।

गुमाने पनि नेपाली जातिको व्यक्ति हो । उसले आफूलाई भारतीय भन्दा एक तह मुनिको ठान्छ । मानव सबै समान भए पनि त्यहाँको समाजले नेपाली जातिलाई तल्लो दर्जाको रूपमा हेर्ने गरेका कारण गुमाने पनि आफूलाई हेय ठान्न विवश छ । उसमा आर्थिक कारणले पनि चेतना आउन नसकेको र उसले आफू तल्लो दर्जाको ठानेको हुन सक्छ । काकतीबाबुकी छोरी मालतीले हृदय खोलेर गुमानेलाई आफूले माया गरेको भन्दै पढाइ सकेर बिहे गर्न प्रस्ताव गर्दा गुमानेले मालतीभन्दा आफूलाई फरक जातको र आर्थिक रूपमा विपन्न भएकाले पनि सहज रूपमा स्विकारन सक्दैन । यसको पुष्टिका लागि तलको उदाहरण हेरौं :

ऊ विचारछ, 'न जातकुलकी, न समाज मिल्छ, न स्थान मिल्छ । कहाँ मालती, गाउँका एक प्रतिष्ठित असमियाँ घरकी चेली । उसका लामा नातागोता छन् । आमाबाबु छन् । समाजमा एउटा स्थान छ । अनि कहाँ ऊ एउटा टुहुरो, कसैको गाँसे । न समाउने हाँगो न टेक्ने खुड्किलो भएको । आफ्नै जीवन कसरी बिच्छ, टुङ्गो छैन ! मालतीलाई भित्र्याउने त कल्पनै हुँदैन ।' (पृ. ७१)

यसरी आफू नेपाली जातिको र सामान्य गोठालाको छोरो भएका कारण आसामेलीसँग आफ्नो विवाहको कल्पना गर्न पनि गुमानेलाई कठिन भएको सन्दर्भ स्पष्ट भएको छ ।

यसै गरी मालती र उसको बाबु काकतीले समेत गुमानेसित पारिवारिक सम्बन्ध राख्नु उचित हुने ठानेपछि श्रीमती काकतीसित प्रस्ताव राख्छ तर श्रीमती भने गुमानेलाई जात न

भातको भनेर हेय दृष्टिले हेर्छे । ऊ गुमानेसित आफ्नी छोरीको बिहे गरिदिने कुराको ठाडै अस्वीकार गर्छे । तलको उदाहरणबाट यसको पुष्टि हुन्छ :

कुरा सुनेर श्रीमती काकती भड्किन्छन्, 'के रे, बिहे दिउंला रे ? त्यो जात न भातको गोठालोसित छोरीको बिहे गर्छौं तिमि ? कहाँकहाँबाट हाम्रामा बनीबुतो गर्न आएको सन्तानलाई आफ्नी छोरी सुम्पन्छौ तिमि ?' (पृ. ७३)

रैथाने आसामेलीहरूका विचारमा नेपाली जाति त्यसमा पनि गोठालो बसेर जीविका निर्वाह गर्नुपर्ने भएपछि हेय नै लाग्छन् भन्ने कुरा माथिको सन्दर्भले स्पष्ट पारेको छ । काकतीकी श्रीमतीको उक्त भनाइले आफ्नो थातथलो छाडेर भारत पसेका नेपालीहरू जात न भातका हुन्छन् भनेर नेपालीलाई जातीय रूपमा सीमान्तीकृत तुल्याएको देखिन्छ ।

उमेर पुगेपछि बौद्धिक तथा सशक्त बनेको गुमानेलाई मालतीबाट छुटाएर आफ्नी लठेब्री छोरीसित बिहे गराइदिन चाहेको महाजनले गुमानेलाई केही आदरभाव व्यक्त गर्दै आसामेलीसित बिहे गर्न नहुने कुरा गरेको छ । उसले गुमानेको प्रशंसा गरे भैं गरेर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने उद्देश्य राखेको देखिन्छ । यसै सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ :

'लौ त बाबु ! अब यसो जिरानी (आराम) लेऊ तिमि पनि । राम्रो भावी चिन्ता गर ! हेर विजातमा चै हात हाल्नु हुँदैन है । गाउँमा ककसले अनेक ओलीका उडाउ (हावा) गरे, लौ काकतीकी छोरीसित पो लागेको छ रे भनेर ! गाउँका मरा त हुन् । अलिकति केही देख्न हुन्न । मैले त पत्याएकै थिइनँ । गुमाने यस्तो खालको काम गर्ने मान्छे होइन भनेर भनौं पनि ।' महाजनको यो परोक्ष रूपमा धम्की नै थियो । 'हाम्रो इच्छाविरुद्ध गाउँमा त्यस्तो काम गर्न पाउँदैनस्' भन्ने चेतावनीजस्तो लाग्यो गुमानेलाई । (पृ. ९९)

प्रस्तुत गद्यांशमा गुमानेलाई 'तँ' बाट तिमि सम्बोधन गरेर महाजनले आदरपूर्वक बोलाउनुले केही नयाँ जाल बुनिँदै छ भन्ने शङ्का लाग्छ । गुमानेले महाजनकी छोरी मुनालाई आफूसँग विवाह गरिदिने र ज्वाइँ बनाउन खोजेको योजना थाहा पाउँछ । तर, उसलाई यो प्रस्ताव स्वीकार्य हुँदैन । ऊ सोचन बाध्य हुन्छ र समय मागेर त्यहाँबाट फुत्कने सोच बनाउँछ । जब उसलाई अर्ती दिँदै सम्झाउने कोसिस महाजनले गर्छ, तब त्यसबेला उसलाई महाजनले सम्झाएको हैन धम्की दिइरहेको छ भने जस्तो लाग्छ । विजातकी केटीसँग विवाह नगर्नु, नफस्नु भन्नुको अर्थ मालतीलाई छोड वा बिर्स भन्नु हो । आफ्नो जात मिल्दो र धनीमानीकी

छोरी मुना हो उसैसँग विवाह गर भन्नु हो । यसले सीमान्तीकृत गुमाने अभै पनि महाजनको दबाबमै उभिनुपर्ने स्थिति देखिन्छ । यसबाट स्पष्ट रूपमा गुमानेलाई वर्गीयका साथै जातीय दृष्टिबाट अपमानित गरिएको देखिन्छ ।

मालती र गुमानेको सम्बन्धको हल्लाले गाउँ खलबलिरहेको बेला प्रवेशिकाको नतिजासँगै गुमाने गाउँ छोड्न बाध्य बनेको थियो । गुमानेले गाउँ छोडेदेखि श्रीमती काकती र उसको छोरो हरेनलाई केही सन्तुष्टि मिलेको देखिन्छ । काकतीकी पत्नी र छोरोले मालतीको विवाह अन्यत्र गरिदिन तमिसएका छन् । मालतीको मन गुमानेप्रति भए पनि र आफ्नो पनि गुमानेप्रति सद्भाव भए पनि परिवारका व्यक्तिहरूले गुमानेलाई स्वीकार नगर्ने भएकाले काकतीबाबु पनि छोरीलाई गुमानेलाई नपर्खन सल्लाह दिन्छ । काकतीबाबुले मालतीलाई सम्झाएको तलको उदाहरणले यस कुराको पुष्टि गरेको छ :

‘तिम्रो बिहे ऊसित सम्भव देखिनँ म त । जात समाज केही मिल्दैन । तिम्रो दाजु, आमा सारा समाज यसको विरोधमा उभिनेछन् । म एकजना निरीह व्यक्तिले के गर्न सक्छु र ? कसले सुन्छ मेरो कुरा ? तिम्री एकलै को कोसँग जुभ्छौ ? फेरि तिम्रो भविष्य पनि त तिम्रीले हेर्नुपर्छ । के भविष्य छ गुमानेसित तिम्रो ? धेरै भए एउटा सामान्य दर्जाको अफिसर होला । कहाँ डाक्टर कहाँ ऊ ! जीवन त भावनाले मात्र चल्ने वस्तु होइन । यता डाक्टरसित तिम्री धेरै खुसी रहनेछौ, अनि विवाहको पछि नै उसलाई प्रेम गर्न थाल्नेछौ । जो आफ्नो हुन्छ, त्यसप्रति स्वतः प्रेम जागृत हुन्छ । यो कुरा विवाहपछि नै थाहा पाउनेछौ छोरी ।’ (पृ. १०७)

यस प्रसङ्गमा मालतीले गुमानेलाई मन पराएको कुरा काकतीबाबुलाई थाहा छ । ऊ जात, धर्म र आर्थिक समस्या देखाएर मालती र गुमानेको वैवाहिक सम्बन्ध नहुने कुरा व्यक्त गर्छ । आर्थिक कमजोरीका कारण गुमाने मालतीको योग्य पति बन्न नसक्ने असमान विचारलाई अगाडि ल्याउँछ । काकतीबाबुका विचारमा विवाहपछि पतिको माया बढ्छ । आफ्नो प्रिय बन्छ भन्ने कुराले गुमाने टुहुरो र गरिब भएकै कारण मालतीको योग्य नहुने विभेदपूर्ण विचारलाई निम्त्याएको छ । काकतीबाबु जस्ता समाजमा उच्च विचार राख्ने व्यक्तिहरू पनि जातीय विभेदमा रमाएको समाज र परिवारका विरुद्ध कदम उठाउन सक्दैनन् । उसले आफ्नै पत्नी र छोराको विचारको विपरीत जान नसकी मालतीलाई सम्झाई बुझाई गरेर गुमानेबाहेक अन्यत्रै धनीसित बिहे गर्ने सल्लाह दिएको छ ।

जात जाति धर्म वर्ग सम्प्रदायको घेराबाट माथि उठ्न नसक्ने हो भने समाजको उन्नति हुन सक्दैन । काकतीबाबु जस्ता चेतनशील व्यक्तिलाई पनि रूढिग्रस्त समाजले डोच्याएको छ । परम्परित विभेदकारी समाजसित विद्रोह गर्न ऊ पनि असमर्थ बनेको छ । यही कारणले समाजमा विभिन्न अफेराहरू आइपुग्छन् । मनमा चाहना भएर पनि समयमा विद्रोह गर्न नसक्नु उसको कमजोरी बनेको छ । उपन्यासको अन्ततिर मालतीको मृत्यु भएपछि उसको र गुमानेको तलको संवादमूलक उदाहरणबाट यसको पुष्टि हुन्छ :

एक दिन काकतीबाबूले मालतीको प्रसङ्ग ल्याउँदै भन्छन्, 'मलाई थाहा छ गुमान ! मालतीको मृत्युले मलाई जति शोकाकुल पारेको छ, भित्रभित्रै त्यसको दुई गुणा दुःखी तिमी छौ । मलाई तिमीहरूको सम्बन्ध थाहा छ । दोष मेरै हो बाबू ! जाति, भाषा, धर्म, आफ्नो-पराइको फन्दामा हामी पर्छौ । 'हृदयले हृदयको सम्बन्ध चाहन्छ । त्यसलाई कुनै जाति, भाषा, आफ्नो-पराइको बाँधले थाम्न सक्दैन' भन्ने कुरा हामीले बिर्स्यौ । आखिर त्यही सङ्कीर्णताले यो सर्वनाश ल्यायो ।'

'त्यो ता प्रथा हो, चलिआएको परम्परा । यसमा तपाईंहरूको के दोष ? अघि फेदैबाट मानिस विभिन्न जाति, भाषा, गोष्ठीमा नबाँडिएका भएर मानिसै मात्र रहिदिएका भए आज त्यही नै प्रथा चल्ने थियो' गुमाने भन्छ । (पृ. १६०)

यसरी समाजमा जातीय विभेद रहनु र त्यही गलत परम्पराका विरुद्धमा बौद्धिक समाजका व्यक्तिहरू समयमै उभिन नसक्नु जस्ता कारणले काकतीबाबु, गुमाने, मालती जस्ता समाजका असल चिन्तकहरूले पनि पीडा भोग्नुपरेको छ । यसमा धेरथोर उनीहरू स्वयम्को दोष पनि देखिन्छ ।

यसरी ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा अङ्ग्रेजद्वारा तथा भारतीय सरकारद्वारा नेपालीहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने जातिलाई विभेदमा पारिएको छ भने नेपाली नेपालीबीचमा पनि सम्पन्नता र विपन्नताको आडमा गरिबलाई अपहेलना गर्ने प्रवृत्ति रहेको छ । यसै गरी गाउँमा बसोबास गर्ने जनजाति, आदिवासीमाथि पनि विभेदको अवस्था रहेको छ ।

३.६ प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

लीलबहादुर क्षेत्रीको प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यसमा पनि केही रूपमा जातीय विभेदको अवस्था रहेको देखिन्छ ।

उपन्यासको आरम्भमा गाउँमा बाघे महाजनको छोरो खड्गवीरको बिहेको रमभूम चलि रहेको छ । जन्ती जानेहरू लस्कर लगेर दुलहीका घर पुगेका छन् । दुलहीका घरतिर खानपान र बस्ने ठाउँको तयारी भव्य हुँदै छ । रातिको विवाह हुनाले उज्यालोको व्यवस्थासमेत गरेका छन् । जन्तीमा सामेल भएर प्रेमबहादुर पनि गएको छ । उसको दाउ जन्तीबाटै गाउँतिर लाग्ने अथवा सहरमा केही काम पाए सदाका लागि गोठाले जीवन छोड्ने थियो । यस सन्दर्भमा विवाहमा विवाह घर पुगेका जन्तीहरूलाई भतेर खान बसाल्ने तरखरमा जातअनुसार खान बसालिन्छ । यस दृश्यबाट छुवाछुत र जातलाई गाउँघरमा कसरी हेरिएको छ भन्ने कुरा तलको उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

जन्तीहरू पुगेपछि आँगनकै छेउ अलिकति खुला ठाउँमा जन्ती पर्सिने, बरौनी गर्ने काम सकिएपछि जन्तीहरूलाई भतेरमा बसाउने काम आरम्भ हुन्छ । बाबु ! त्यो समय जात भातको कट्टरपनको समय थियो । माथिल्ला जातले तल्ला जातको छोएको खान नहुने । यहाँसम्म कि साना कर्म नचलेका केटाकेटीले ठूलोको भान्सा छुन नहुने । जन्तीलाई जातअनुसार भिन्न भिन्नै बसालियो । बाजा बजाउने दमाईहरू अलगगै परालको टौवानिर बसे । भान्से बाहुनहरूले नाङ्गै जिउसित कछाडमात्र बेरेर भान्सा बाँड्न थाले । पकाउने बाहुनीहरू पनि आडको चोला काढेर छातीदेखि तलको भाग पछ्यौरी र गुन्युले ढाकेर भान्सामा तैनाथ थिए । भान्सामा दालभात तिहुन तरकारी, थरिथरिका अचारहरू, दही किरिम अनेकौँ परिकार थिए । त्यसताक दुलहीपट्टिको भतेरमा माछा मासु बाँड्ने चलन थिएन । सबैले पेटभरि भोजन गरे । कतिपय बाहुन पण्डितहरूले पुरी खाए, भात खान मानेनन् । (पृ. ३२)

यहाँ माथिल्लो जात मानिनेहरूले अरूले छोएको नखाने हुनाले माथिल्लो पडिक्तमा बसेर अरूलाई तल्लो पडिक्तमा राख्नुले जतीय विभेद देखिएको छ । समाजमा कथित तल्लो जाति दमाईहरूलाई पर परालको टौवानिर लगेर खान बसाल्नुले जातीय असमानता देखाएको छ । कथित माथिल्लो जातका बाहुनहरूले अरूलाई होच्याउने र अपमान गर्ने प्रचलन उसबेला रहेको प्रस्ट देखिन्छ । यसरी हेर्दा समाजमा जातीय विभेद टड्कारो रूपमा रहेको देखिएको छ ।

अतीतका यादहरूलाई उपन्यासमा उतार्ने क्रममा कमान्डिड बाले आफ्नो जागिरको सिलसिलामा भेटेका कछारी जातको प्रेमसिंह नामको मानिससँग मितको सम्बन्ध जोडिएको प्रसङ्ग पनि उल्लेख गरेको छ । क्षेत्री जातको कमान्डिड बा र कछारी जातको प्रेमसिंहबीच जातको कुरा चल्छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पार्छ :

‘मेरा साथी राभालाई खुवाउनुस् मित्ता, मेरा लागि कष्ट गर्नुपर्दैन । म खान्नँ । कहिले खाएको छैनँ ।’ म भन्छु

‘मलाई मालुम छ । तपाईं क्षेत्री मान्से, हामीले बनाको भात खाँदैन । तपाईं खान्स भने पनि हामी खान दिन्न, पाप हुन्छ त्यस्तो काम कर्दा । म अब सब बन्दोबस्त मिलाउँस् ।’ बाहुन केटो लिएर आएछन् । उसलाई देखाएर भने –‘यो आपा वामुन मान्से छ । लघुन (जनै) छ उसको । यो बनान्स खाना ।’ (पृ. ८२)

प्रस्तुत सन्दर्भमा कमान्डिड बाले आफ्नो जात उच्च भएको र मितले छोएको नखाने भन्नुले त्यस समयमा छुवाछुत र जात भातको प्रचलन रहेको बुझिएको छ । यसमा कछारी जातका मितले पकाएको नखानु र मितले पनि बाहुन भान्सेको बन्दोबस्त मिलाउनुले जातीय प्रथा प्रचलनमा रहेको स्पष्ट देखिएको छ । लेखकले कथित तल्लो जातले पनि आफूलाई सानु र सीमान्तीकृत सोचन बाध्य हुनुले जातीय पहिचानलाई सङ्केत गरेको देखिन्छ ।

अतीतका सम्भ्रनालाई संहाल्दै कमान्डिड बा र कौशल्याको अनौठो भेटलाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । सन्धेसी जातकी कौशल्या र क्षेत्री जातका प्रेमबहादुरबीच जातका विषयमा निकै चर्चा परिचर्चा भएको सन्दर्भ आएको छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

आफ्नै नियम नीतिमा चलने, सफा सुगधर भएपार हामीले जौनलाई शुद्र मलिच्छे, भन्छम् त्यसैको हातको खाए हुन्छ । नीति रीति, धर्म कर्म छाडा भएपार उपाध्ये बाहुनको पनि छोएको नखाए हुन्छ । जन्मले हुने हो र ठूलो स्यानो जात, कर्मले पो हुन्छ के रे ? (पृ. ९२)

प्रस्तुत उदाहरणमा क्षेत्रीको छोरो प्रेमबहादुर र सन्धेसी कौशल्याका बीच जातका कुरामा चलेको कुराकानीलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस समयकी कौशल्याको क्रान्तिकारी विचारले हरेक मानिसमा जातीय समानता हुनुपर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा देखिएको छ । कथित ब्राह्मण जातको भनेर सरसफाइ, नीतिनियम केही नभएकाले छोएको खानुभन्दा जोसुकैले पनि सफा मनले दिएको खानु राम्रो भन्ने तर्क कौशल्याको रहेको छ । कौशल्याको क्रान्तिकारी सोचले जातीय पहिचान बोकेको छ ।

वीर जाति गोर्खालीले कैयौंको जीवन बचाए । कैयौंलाई धावा बोले तर त्यही नेपाली जातिको आज अस्तित्व नै धरापमा परेको छ । विस्मृतिका गर्भबाट प्रतिध्वनित अनेक

सम्भनाहरू उपन्यासका कथा बनेर लेखिँदै गर्दा नेपाली जातिका बारेमा पनि केही स्मृतिहरू प्रतिध्वनित भएका छन् । तलको उदाहरणबाट यस सन्दर्भलाई अझ स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

यिनै गोर्खा जवानका सन्तति आज बाटामा, घाटामा, रेलमा, मोटरमा, सीमानापारि, सीमानावारि, पुलिसद्वारा, लुटिएका छन्, चुटिएका छन्, भुटिएका छन्, खोसिएका छन्, थुनिएका छन् । पुलिस त के कुल्ली कवाडीधरीले गोर्खाहरूलाई लुटेको छ, ठगेको छ । आज ठूलो शहरहरूमा आँखामा धुलो हाली लगी बेचिएका कलिला नेपाली किशोरीहरूको सतीत्व होइन, जीवजरक्षा गर्न, उनीहरू बाँच्ने अधिकार रक्षा गर्न खोइ खड्गबहादुर बिष्ट ? उनको अवतारको निम्ति, कति पर्खिनुपर्ला ? (पृ. १७७)

प्रस्तुत उदाहरणमा इतिहासमा घटेको राजकुमारी काण्डलाई जोडेर अब फेरि समाजले खड्गबहादुर जस्तो वीर पराक्रमी मान्छे खोजिरहेको कुरा उल्लेख गरेको छ । कसैसँग नभुक्ने वीर गोर्खालीहरूको अस्तित्व विस्तारै विलोप हुँदै गइरहेको प्रसङ्ग जोड्दै बाटा घाटामा, रेल मोटरमा, सीमानामा नेपालीहरू सुरक्षित नभएको गुनासो यस उपन्यासमा देखिएको छ । त्यस्ता वीर गोर्खालीहरू कम्मरमा खुकुरी भिरेर दुस्मनको टाउको छप्काउने नेपाली आज सीमान्तीकृत बनेको छ । कुल्ली कवाडीबाट नेपालीहरू हेपिएका छन् । नेपाली चेलीहरूको बेचबिखन भएर आफ्नो सतीत्व बचाउन सकेका छैनन् । यस्तो अवस्थामा अघि इतिहासमा नेपाली चेली मैया मायादेवीलाई बचाउन अवतारी खड्गबहादुर बिष्टले दैत्यासुर पुँजीपति हिरालाललाई खुकुरीले छप्काएका थिए भन्दै अब पनि खड्गबहादुर जस्ता वीर गोर्खालीको अवतारलाई पाउन कति पर्खनुपर्ने हो भन्ने विचार कमान्डिड बाको रहेको छ । यसबाट नेपाली जाति सीमान्तीकृत हुँदै गइरहेको र अब सहेर बस्न नहुने, गोर्खाली जागनुपर्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

स्मृतिकै कथाभिन्न पुलिस जवान एउटा मगर केटाले क्षेत्री ठकुरीकी छोरीसँग विवाह गरेको प्रसङ्ग आएको छ । जातीय विभेदमा पिसिएको समाजको चित्रण गर्दै त्यस कथामा कथित दुई जात मानिएका प्रेमीलाई छुटाउने दुस्प्रयास गरिएको छ । यस सन्दर्भलाई स्पष्ट पार्न तलको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ :

‘बाबु आमालाई पनि गुहारेको हो हामीले । वहाँले बाबुसित मेरो हात माग्नुभएको हो,’ तर बुबाले ‘तेरिमा लिँडे मगर, मेरी छोरी माग्ने ? कुन मुखले माग्छस् ठकुरीकी छोरी तँ लिँडे मगरले ? भनेर उहाँले अपमान गर्नुभो ।’ असलमा मेरो बिहे पञ्चेतका भलादमी तुलप्रसाद शर्मासित गरिदिन चाहनुहुन्थ्यो उहाँहरू । बेहितेपट्टि मेरा सन्तान

भएनन् भनेर बुबाजस्ता मानिसले मलाई माग्न आएका हुन् । त्यसैले मैले भागनुपयो ।
केटीले कुरा खोली । (पृ. १९८)

उक्त अंशमा जातीय विभेदले गर्दा बाबुआमासँग सहमत हुन नसकेको विचार व्यक्त गर्दै अन्तरजातीय विवाह गरेका भारती र बादलको जातीय विभेद विरुद्धको विचारलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा बादलले भारतीको हात माग्न आएको अवस्थामा बादल मगर जातिको भएकाले जात नमिल्ने भन्दै उसलाई लिँडे मगर भनेर गाली गरिएको छ । यसरी जातीय शब्दको प्रयोग गरेर गाली गर्नुले जातीय अवहेलनाको स्थिति देखिन्छ ।

सबैभन्दा निर्धो र हेय जाति नेपाली, अनि सबैभन्दा धेरै आन्दोलनको चपेटामा पनि परे नेपाली नै । विदेशी धपाउको नारा सुन्ने वित्तिकै जो केवल रोजगारका निम्ति आएका थिए, ती हिँडिहाले । जो हिँडेनन् तिनलाई ट्रकमा भराएर सीमा कटाइयो । जो यहाँ रैथाने भएर बसेकाहरूमा पनि कैयौँ परिवार तिक्तताबोध र अशान्त परिवेशले गर्दा आफ्ना पोका पत्यौरा समेटेर चम्पट कसे । धेरै रैथानेहरूको जरा हल्लियो । के गरौँ कसो गरौँ भयो । (पृ. २३७)

कमान्डिड बाको स्मृतिमा आधारित माथिको भनाइले नेपाली जाति जहाँ गए पनि हेय हुनुपरेको, आन्दोलनको चपेटामा परेको तथा विदेशी भनेर धपाइनुपरेको अवस्था देखिएको छ । रैथाने भएरै बसे पनि नेपाली जातिले किनारीकृत हुनुपरेको यथार्थताको प्रस्तुति यहाँ भएको छ ।

यसरी यस उपन्यासमा जातीय रूपमा विविध किसिमको विभेद देखाइएको छ । यसमा अङ्ग्रेज तथा भारतीयले नेपाली जातिलाई तथा कथित उपल्लो मानिएको जातले तल्लो जातलाई हेय दृष्टिले हेरेको र वर्गीय विभेद गरेको सन्दर्भ आएको छ ।

३.७ निष्कर्ष

लीलबहादुर क्षेत्रीका **बसाइँ**, **अतृप्त**, **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** तथा **प्रतिध्वनिहरू** विस्मृतिका चारओटै सामाजिक उपन्यास हुन् । यी उपन्यासहरूमा सीमान्तीकृत पात्रले भोग्नुपरेको जातीय विभेदलाई जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा **बसाइँ** उपन्यासमा बैदार जस्तो कथित माथिल्लो जातले समाजका तल्लो जात मानिएकाहरूले जातीय विभेद भोग्नुपरेको अवस्था देखाइएको छ । त्यसैगरी, **अतृप्त** उपन्यासमा नेपालीलाई कहिल्यै उँभो नलाग्ने पछौटे र जड्गली जातिको रूपमा हेरिएको देखाइएको छ । भारतका विभिन्न ठाउँमा नेपालीले जड्गल फाँडेर बस्ती बसाएको ठाउँ पछि विकसित सहर

बनेको छ तथा त्यहाँ कलकारखाना स्थापना भएका छन् तर नेपालीहरू अझै जङ्गलमै रमाइरहेका पछौटे जातिका रूपमा चित्रित छन् । यस्तै **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** उपन्यासमा अङ्ग्रेज र भारतीय सरकारले नेपाली जातिलाई विभेदमा पारेको देखिन्छ भने नेपाली नेपालीबीचमा पनि सम्पन्नता र विपन्नताको आडमा गरिबलाई अपहेलना गर्ने प्रवृत्ति रहेको छ । यसमा ब्रह्मपुत्र नदीका छेउछाउका गाउँमा बसोबास गर्ने जनजाति, आदिवासीमाथि पनि विभेदको अवस्था रहेको छ । त्यसै गरी **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका** उपन्यासमा जातीय रूपमा विविध किसिमको विभेद देखाइएको छ । यसमा अङ्ग्रेज तथा भारतीयले नेपाली जातिलाई तथा कथित उपल्लो मानिएको जातले तल्लो जातलाई हेय दृष्टिले हेरेको र जातीय विभेद गरेको सन्दर्भ आएको छ । यसरी क्षेत्रीका चारओटै उपन्यासका विभिन्न सन्दर्भमा जातीय विभेद रहेको देखिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज

४.१ विषयप्रवेश

लीलबहादुर क्षेत्रीका चार सामाजिक उपन्यासहरू **बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** र **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका** सीमान्तीय अध्ययनका लागि उपयुक्त छन् । यी उपन्यासहरूमा सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक, जातीय, विविध रूपमा सीमान्तीकृत जीवन बिताउन बाध्य पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गराइएको छ । यी सीमान्तीकृत पात्रहरू प्रभुत्वशाली वर्गबाट शोषित, पीडित, अपहेलित र दमित रहेका छन् । उपन्यासमा प्रतिनिधित्व गराइएका यी सीमान्तीकृत पात्रहरूले प्रभुत्वशाली वर्गका विरुद्ध उठाएको आवाज तथा प्रभुत्वशाली वर्गले आफूहरूमा गरेको अन्याय, अत्याचार, शोषणप्रति उनीहरूको सचेतताको विश्लेषण यस परिच्छेदमा विभिन्न उपशीर्षकमा गरिएको छ । यस सन्दर्भमा पहिले सीमान्त वर्गको आवाजसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा प्रस्तुत गरेर त्यसपछि क्रमशः **बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** र **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका** उपन्यासलाई अलगअलग उपशीर्षकमा अध्ययन गरिएको छ ।

४.२ सीमान्त वर्गको आवाजसम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा

सीमान्त वर्गको आवाज पनि साहित्यिक कृतिको विश्लेषणीय आधार हो । यो सीमान्तीयताअन्तर्गत कृतिविश्लेषणको महत्त्वपूर्ण आधार पनि हो । निम्न वर्गहरूले प्रभुत्वशाली वर्गबाट भएको अन्याय, अत्याचार, विभेद, उत्पीडन सहेर बसेका र उनीहरूको विरुद्धमा प्रतिरोध चेत जागृत भई विद्रोह गर्नु नै आवाज हो । मानवीयताको विरुद्ध अमानवीय, कानूनका विरुद्ध गैरकानुनी, नैतिकताका विरुद्ध अनैतिकता, समानताका विरुद्धमा विभेदकारी शक्तिको प्रयोग गर्ने व्यवहारका प्रतिरोधमा जागरुक भई उठ्ने चेतना नै वास्तवमा सीमान्तीय वर्गको आवाज हो । कृतिमा सीमान्तीय वर्गका लागि को र कसरी बोलेको छ ? कृतिमा पात्र आफैँ बोलेको छ कि, लेखक बोलेको छ ? या समाख्याता वा अरू कोही बोलेको छ भन्ने कुरा यसअन्तर्गत अध्ययन गरिन्छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३२३) । गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले

सीमान्तीयताका लागि बोलिदिने बहानामा सीमान्तीयतालाई थप मौन बनाइराख्ने राजनीति विरुद्ध पनि आवाज उठाउनुपर्ने तर्क राखेको पाइन्छ (सन् १९८८, पृ. २७१; उद्धृत : कार्की, २०७१, पृ. २९) । उनको 'के सीमान्तीयता बोल्न सक्छन्' भन्ने प्रश्न यस सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण छ ।

स्विभाकका विचारमा सीमान्तीयकृत आफ्ना लागि आफैँ बोल्न सक्दैनन् । तसर्थ बौद्धिक वर्गले तिनका लागि बोलिदिनुपर्दछ भन्ने उनको मान्यता रहेको छ । उनका विचारमा सीमान्तीयता आफ्नो प्रतिनिधित्व पनि आफैँ गर्न सक्दैनन् । तसर्थ बौद्धिक वर्गले तिनको प्रतिनिधित्व गरिदिनुपर्छ भन्ने उनको मान्यता रहेको छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१८) । सीमान्तीयकृत आफू बोल्न नसक्ने भन्नुभन्दा पनि उसलाई बोल्ने अवसरबाट वञ्चित गराइएको हुन्छ । सीमान्तीय वर्गले प्रभुत्वशाली र शक्तिमा रहेका वर्ग, जाति र लिङ्गका क्रियाकलापप्रति असहमति जनाउँदै आफ्नो अधिकार प्राप्तिको लागि गरिएको प्रयास नै सीमान्तीय बोली हो । कृतिमा प्रतिनिधित्व गराइएका सीमान्तीयता वर्गले आफ्नो पहिचान र अस्तित्वका लागि बोलेको छन् कि छैनन् भन्ने कुराको अध्ययन यसअन्तर्गत गरिन्छ । साथै सीमान्तीयताको बोलीलाई केन्द्रले सुनेको छ कि छैन भन्ने कुराको पनि अध्ययन गरिन्छ । सीमान्तीयकृत नबोल्ने होइनन्, उनीहरूको बोली केन्द्रले सुन्न नचाहेका कारणले उनीहरू आवाजविहीन भएका हुन् । सीमान्तीयकृतले आफ्ना लागि खोजेको अधिकारको बोली नै सीमान्तीयकृतको आवाज हो ।

४.३ बसाइँ उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज

बसाइँ समाजिक उपन्यास भएकाले यसमा सीमान्तीयकृत वर्गको प्रतिनिधित्व गराइएको छ । यसमा प्रयोग भएका पात्रहरू सीमान्तीयकृत मात्र नभएर प्रभुत्वशाली पात्र पनि छन् । प्रभुत्वशाली पात्रका प्रतिरोधमा सीमान्तीयकृत पात्रले आवाज उठाएका छन् ।

प्रभुत्वशाली वर्ग मुखिया, बैदारले गरेको अत्याचारका विरुद्ध सीमान्तीयकृत पात्र धनेले प्रतिरोधी आवाज उठाएको छ । समाजमा गरिबको जीवनलाई अझ गरिबीमा धकेल्नु प्रभुत्वशाली वर्गको प्रवृत्ति हो भने गुजारा गर्न ऋण ऎँचो पैँचो लिए पनि त्यसको ब्याज समयमा तिर्न नसक्नु निम्न वर्गको बाध्यता हो । यस्तै बाध्यता तिर्नुपर्ने ऋणभन्दा ब्याजको भार बढी बोकाएर गरिबलाई अझ गरिब बनाउने प्रवृत्ति प्रभुत्वशाली वर्गको रहन्छ । यही बाध्यतामा गरिबले ऋण लिएपछि तिर्न नसकेर घर गोठ साहुलाई जिम्मा लगाउनुपर्ने स्थिति आइपुग्छ ।

धनेलाई पटक पटक ऋण नतिर्न खोजेको आरोप लगाउँदा सहन नसकेर उसले साहुलाई जवाफ दिएको अवस्था तलको उदाहरणमा प्रस्तुत गरिएको छ :

खै मुखिया बा ! नदिऊँ भनेर नदिएको हैन, नसकेपछि के लाग्दो रछ र, अब मैना दुएकको भाका दिनोस् भैँसी ब्याएपछि त खोजीमेली भा' पनि बुझाउँछु नि रुपियाँ ।'
(पृ २४)

उक्त अंशमा गरिबको जीवनमा ऋणमाथि ऋणको बोझ थपिनुले एकातिर पीडा त दिएको छ, अर्कोतर्फ साहुले गोठ रिक्त पारेर उठाउनुको पीडा सहिनसक्नु छ । धनेलाई बैदारसँगको लेनदेनमा मुखियावाले ब्याजसहित ऋण तिर्ने भए तिरिहाल्नुपर्ने नत्र गोठका वस्तु फुकाएर लाने धम्की दिएपछि धनेले सहन नसकेर साहुप्रति प्रतिरोधी आवाज उठाएको छ । गरिखाने एक हल गोरु पनि साहुले लान खोज्दा धनेले दुई महिनाको समय थपिदिन अनुरोध गरेपछि आएको धम्कीका विरुद्ध उसले आवाज उठाएको छ । सीमान्तीकृत धनेको आवाज सुनेर पनि साहुले बेवास्ता गरेको अवस्था यस प्रसङ्गमा आएको छ ।

साहुले धनेलाई ऋण नतिरेको भनी धम्क्याएपछि धनेले आफूसँग पैसा नभएकाले नतिरेको हो, तिर्न मन नभएर होइन भन्दै अनुरोध गर्दा पनि आफ्ना समकक्षी वर्गका साथीसमेत साहुको प्रभावमा परी साहुको गुणगान गाएर अरूलाई हेप्ने कार्य गरेको पश्चसन्दर्भले देखाएको छ । तलको उदाहरणबाट यसबारे स्पष्ट गर्न सकिन्छ :

धने रिसले मुर्मुरियो, तर आफ्नो परिस्थिति बुझेर विनम्र स्वरमा भन्यो, भोलि तिमीलाई पर्दाको विचार राख्ने भए यसरी हेपेर कुरा गर्ने थिएनौ साहिँला दाइ । तर ठीकै छ, ओह्यालो लागेको मिर्गलाई बाछ्याले खेदछ ।

दुःख र ग्लानिले धनेको कण्ठ अवरुद्ध भयो । (पृ २४)

उक्त भनाइमा साहुले धनेलाई ऋण नतिरेको भनी धम्क्याएपछि उसले आफूसँग पैसा नभएकाले नतिरेको, तिर्न मन नभएर होइन भन्दै अनुरोध गर्दा पनि आफ्ना समकक्षी वर्गका साथीसमेत साहुको प्रभावमा परी उनीहरूकै गुणगान गाएर अरूलाई हेप्ने कार्य दोबाटे साहिँला जस्तो धने समानको गरिबले गरेको छ । भोलि आफूलाई पर्ने दशा आज अरूलाई पर्दा साहुलाई उक्साएर छिमेकीलाई रित्याउने कार्य उसले गरेको छ । समाजमा भइरहेको असमान व्यवहारले विकट परिस्थितिमा छरछिमेकीको साथ र सहयोग पाउन नसकिने अवस्थालाई यस सन्दर्भले सङ्केत गरेको छ । गाउँलेहरूमा पनि जिज्ञासाको विषय भनेको धनेको उठिबास लाग्नु हो ।

यसरी छिमेकीदेखि लिएर साहुसम्म धनेको हुर्मत काढ्न तयार देखिन्छन् । आसामी भएर समयमा ऋण तिर्न नसक्नु ठुलै पापजस्तो देखाएर गाउँलेले समेत धनेलाई गाली गरेपछि धनेले रिस सहन नसकी प्रतिरोध गरेको अवस्था देखिएको छ । यति भए पनि परिस्थितिले धनेलाई विनम्र बनाएको छ । धने विनम्र स्वरमा प्रतिकार गर्छ । दोबाटे साहिँलोलाई समाजमा आफू समानका साथीभाइलाई यसरी अपमान गर्न नहुने कुरा बताउँदै एकदिन सबैको पालो आउँदा उसलाई पनि साथ चाहिने विचार व्यक्त गर्दै समाजसामु धनेले आफ्नो आवाज व्यक्त गरेको छ । यहाँ स्पष्ट रूपमा वर्गीय आवाजलाई दबाउने प्रयास गरिएको देखिन्छ । एउटा गरिबको पछाडि सारा समाज लागेर खेद्न तयार भएको उपन्यासको सन्दर्भले देखाएको छ । गरिबी धनेको बाध्यता भएको तर यस्तो अवस्थामा सबैले सहयोगको सट्टा गरिबकै गला दबाउने कार्य गरेको देखिन्छ । यहाँ उसको आवाजको बेवास्ता गरिएको छ । सीमान्तीकृत वर्गका मानिसहरूलाई समाजमा यसरी नै दबाइने गरेको भए पनि यसका विरुद्ध उसले आफ्नो प्रतिरोधी आवाजलाई व्यक्त गरेको छ ।

समाजका मानिसहरू जीविका चलाउन आफूहरू कैयौँ साहुसँग ऋण सापटी लिएर गुजारा चलाइरहेका भए पनि गरिखान भनी साधनको रूपमा रहेको एक हल गोरु पनि साहुले लागेपछि धने जस्ता गरिबको मन भन्नु निराशामा बदलिन्छ । केही गर्न नसक्ने अवस्थामा जीवनको निष्कर्ष निकाल्न नसकेर अन्योलमा भौँतारिरहेको धनेले मोटे कार्कीको आशवासनले जीवनमा परिवर्तन आउने सम्भावना देखेको छ । मोटे कार्कीले पनि बैदारका विरुद्ध बोलेको सन्दर्भले समाजमा बैदार जस्तो सामन्तीको विरुद्धमा धने, मोटे कार्कीलगायत सीमान्तीकृत वर्गका व्यक्तिहरूले आवाज उठाइरहेको देखिन्छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

बजियाले हलका गोरुसम्म राखेन राख्न पनि, राम्रैको साइँदुवा हुन् हाउ हुन पनि बैदार त । जे भो-भो, अब एक हल गोरु किन्नु नि हाउ रिनसिन काडेर पनि । (पृ २७)

उक्त अंशमा मोटे कार्कीले बैदारका विरुद्ध साइँदुवा शब्द प्रयोग गरेकाले समाजमा बैदार सामन्त हो भन्ने देखिएको छ । बर्खाको समय खेती किसानी गरेर वर्षभरिलाई खाने अन्न उब्जाउनुपर्ने बेला गोठका गोरुले साहुको ऋण चुक्ता गर्नुपरेपछि धनेको अवस्था अत्यन्त नाजुक भएको छ । मोटे कार्कीले समेत बैदारले नराम्रो काम गरेकै हो, बैदार साइँदुवा हो भनेपछि दुवैको सल्लाहबमोजिम अब फेरि कुनै तरिकाले गोरु जोडेर खेती सुरु गर्ने निष्कर्षमा पुगिन्छन् । अरूकै जग्गा जोतेर भए पनि कमाइ खानुपर्छ । मेहेनत गरेर घर परिवार धान्नुपर्छ भन्ने सोच

मोटे कार्कीको रहेको छ । समाजमा डटेर जिउने सल्लाह मोटे कार्कीको रहेको छ । नन्दे ठकालको जग्गा कुतमा मिलाइदिने आश्वासन मोटे कार्कीले धने बस्नेतलाई दिएपछि समाजमा सीमान्तीकृतको एकता पनि देखिन्छ । सीमान्तीकृत पात्रहरूले एकअर्काको दुःखमा सहयोगको हात बढाउनु राम्रो कुरा देखिन्छ साथै मोटे कार्कीले भैं समाजका सामन्तबारे बुझ्ने र यिनका विरुद्धमा आवाज उठाउने हो भने गरिब वर्गका मानिस सधैं अर्काको ऋणमा डुबिरहनुपर्दैन भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

तलबमा काम गर्ने कामदारको स्वतन्त्र विचारलाई साहुले हस्तक्षेप गरी आफ्नो निजी सोचन थाल्यो भने श्रमिकको स्वतन्त्रता हराएर जान्छ । समाजमा कुतमा खेत जोताउने अनि उसलाई दुःख दिएर उठिबास लगाउने काममा साहुका नोकरसमेत पछि परेका हुँदैनन् । यही सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले प्रस्ट गरेको छ :

‘भोलि मेरो रोपाइँ भनेर जानाजानी पनि के भनेर पानी मारिस् ए तैले ?’ धनेले अलि हप्काएको स्वरमा भन्यो । ‘त्यो मूला सिमखेतमा पनि केको पानी चाहिन्छ हाउ बिथ्यामा ? उहाँ साहुको खेत रोप्न पाएको छैन !’ साने घर्तीले उत्तरमा भन्यो । ‘सिमखेतमा केको पानी चाहिन्छ ? तँ बजियालाइ थाहा थिएन – आज मेरो पालो हो भनेर ? आफ्नो पालोमा आएर रातभरि लाउँदो होस् ।’

‘केको पालो र पैँचो, साहुको खेत, साहुको कुलो । साहुको खेत भरिएपछि बल्ल अरूको पालो ।’

‘कुत बुझाउने बेलामा, तँ बजिया गएर बोलिदिन्छस् यसरी नै ? साहुको गाँसे भएर अझ बढेर पो कुरा गर्छ ए, बजिया त !’ (पृ ३२)

उपन्यासमा प्रस्तुत अंशले समाजमा मेहेनत गरेर जीवन गुजारा गर्ने मानिसलाई कसैले देखिसहँदैनन् । त्यसको प्रतिक्रियाका रूपमा उसभित्रको विद्रोही आवाज सशक्त बन्छ । धनेको त्यस्तै हालत भएको छ भन्ने देखाइएको छ । नन्दे ठकालको खेत कुतमा लिएको धनेले रोपाइँको लागि पालोको पानीसम्म लगाउन नपाउँदा उसभित्रको विद्रोही आवाज बुलन्द भएको छ । आफ्नै पानीको पालोमा पानी लगाउन जाँदा साहुकै नोकरले कुलो भाँचेको देखेपछि घटेको घटनालाई उपन्यासमा देखाइएको छ । समाजमा सीमान्तीकृत पात्रमाथि साहुकै आड लागेर सीमान्तीकृतले नै कस्तो व्यवहार गर्छ भन्ने कुरा यसबाट बुझिन्छ । यसमा नन्दे साहुको कान्छो छोराको नोकर साने घर्तीलाई धनेका पालाको पानी आफ्नो खेतमा लगाउन पठाएपछि धने र

साने घर्तीबीचको भनाभनले विकराल रूप लिएको अवस्था देखाइएको छ । उपन्यासको यस अंशमा सीमान्तीकृत वर्गले भोगनुपर्ने पीडाका विरुद्ध सशक्त आवाज सीमान्तीकृतले प्रस्तुत गरेको छ । सामाजिक बाध्यतालाई प्रतिनिधित्व गर्ने धनेले सीमान्त वर्गको आवाजलाई स्पष्ट रूप प्रस्तुत गरेको छ ।

साहुका आडमा लागेर साने घर्तीले धनेको पालाको कुलो भाँच्नुले निमुखा मानिसप्रति अत्याचारको पराकाष्ठा हो भन्न सकिन्छ । नोकर बसेको साने घर्तीले मेहेनती र परिश्रमी धनेलाई असह्य गाली गरेपछि धनेले प्रतिकार गर्छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

धनेलाई साने घर्तीका कुरा असह्य भयो । स्वभावैले ऊ अर्काका कुरा नसहने खालको व्यक्ति थियो । साने घर्तीलाई उसले कस्सेर एक थप्पड गालामा हिकायो । (पृ ३२)

गरिब भए पनि इमानदार धने कसैका नराम्रा कुरा सहन नसक्ने स्वभावको भएकाले साने घर्तीको हेपाहा प्रवृत्तिलाई सहन नसकेको अवस्था माथिको उदाहरणले देखाएको छ । अरूकै घरमा नोकर बसेर गरिबमाथि अत्याचार गरेको साने घर्तीलाई भापड हान्नुले सामन्ती सोचप्रति सीमान्त वर्गको प्रतिरोधी आवाजको सङ्केत मान्न सकिन्छ । समाजका साने घर्ती र कान्छा साहु जस्ता सामन्तले गर्दा नै धनेजस्ता गरिबहरू हेपिनुपरेको छ भने निम्न वर्गले बाध्य भएर प्रतिरोध गर्नुपरेको छ ।

पानीको निहुँमा बदला लिएर कान्छा साहुले धनेको रोपाइँकै दिन बिउ सखाप पारिदिएपछि धनेले आफू गरिब भए पनि रिसलाई काबुमा राख्न सकेन । एउटा कुरा सोचेर काम गर्‍यो अर्कै प्रतिफल भइदिन्छ । खेतीपाती राम्रोसँग गरेर गुजारा चलाउन खोज्दा धने उल्टै सजायको भागिदार बन्न पुगेको अवस्थाको उपन्यासमा यसरी चित्रण गरिएको छ :

आफूलाई समाल्न नसकी बौलाहाभैँ भएर कोदालो पासोपट्टि फर्काई दुई हातले उचालेर ऊ भैँसीमाथि झम्ट्यो । अलि सिम भएकोले भैँसीका खुट्टा हिलामा भासिएर छिटो दगुर्न सक्तैनथ्यो । त्यसैले भैँसी छेउमा पुग्दा धनेले कोदालाले छ-सातपल्ट हिकाइसकेको थियो । रिस र दुःखको आवेशमा धनेले पशुप्रतिको आफ्नो प्रेम भुलिसकेको थियो । (पृ ३४)

उक्त अंशमा धनेले गरिबीमाथि सामन्तहरूले उडाएको खिल्लीप्रति बुलन्द आवाजले प्रतिरोध गरेको छ । यसमा गरिबीभिन्न लपेटिएर धनेले जति पसिना बगाए पनि साहुहरूले

कहिल्यै उँभो लाग्न नदिएको अवस्था देखिन्छ । धनेको रोपाइँको दिन बिहान हली र खेताला आइपुग्ने बेलामा साहुले धनेको बियाडमा भैंसी छोडेकाले स्पष्ट रूपमा धने सीमान्तीकृत हुनुपरेको छ भने त्यसको उसले कडा प्रतिकार गरेको छ । यसबाट सीमान्तीकृतहरू पनि अन्यायका विरुद्ध बोल्न सक्छन् भन्ने देखिएको छ । रोपाइँका दिन बियाडमा पसेको साहुकै भैंसी भए पनि धनेले रिस थाम्न नसकेर कोदालोको पासोपट्टिबाट नराम्ररी पिटेको छ । सीमान्तीकृतहरू पनि बोल्न र अन्यायका विरुद्धमा उभिन सक्छन् भन्ने कुरा यसबाट देखिएको छ ।

तमसुक गरेर अढाई महिनाको समय दिए पनि धनेको ऋण तिर्न सक्ने अवस्था थिएन । उसकी स्वास्नी मैना बिरामी परेर भर्खरै उठेको अवस्थामा सोचमग्न छे । मानिसको जीवन सर्वश्रेष्ठ हो भने गरिब र पीडितहरूको जीवन किन पशुको सरह छ त ? उस्ता प्रश्नले सामन्तहरूका विरुद्ध मौन प्रतिकार गरेकी छ । उस किसिमको बौद्धिक प्रतिकारलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

जीवनमा सड्कटमाथि सड्कट थपिँदै गएको देखेर ऊ (मैना) दङ्ग छे ।, विधिको विधानमाथि ईश्वरको सृष्टिमा मानव जीवन सबैन्द श्रेष्ठ जीवन ठहरिएको छ । तर मनमा शड्का उठ्छ, 'गरिब र पीडितहरूको जीवन कुनै पशुको भन्दा स्वच्छ छ, र ? सत्यवादी र इमान्दार गरिबहरूलाई थिचेर अत्याचार र बेइमानीको आड लिनेहरू सुनको महलमा आनन्द मनाउँछन्, तर गरिबहरू परिश्रमको चरम सीमामा बसेर पनि हात मुख जोड्न पाउँदैनन् । के विधिले लेख्ने भाग्यलिपि यही नै हो ?' (पृ ३७-३८)

उक्त अंशमा धनेले सही न्याय नपाएर उठिबास लाग्नुपर्ने अवस्था आइपरेपछि उसको गरिबीभिन्न अभाव र सड्कटलाई सहन नसकी धनेकी स्वास्नी मैना बिरामी परेर भर्खरै उठेको अवस्था देखाइएको छ । सृष्टिको सर्वश्रेष्ठ प्राणी मानव जाति भए पनि गरिबहरूले किन नारकीय जीवन भग्नुपरेको छ भन्ने प्रश्न मैनाको कमजोर मस्तिष्कमा मडारिरहन्छ । वास्तवमा धनीहरू आलिसान महलमा बसेर जीवनलाई आनन्दमा बिताउँछन् भने गरिबहरू तिनै सम्पन्न वर्गको अपमानित व्यवहारले पीडित भएर बाँच्नुपरेको हुन्छ । यही अवस्थाको चित्रण बसाइँ उपन्यासमा गरिएको छ ।

विधिले नै गरिबहरूमाथि अन्याय गरेको हो कि भन्ने मैनाले सोचेकी छ । मैनाले मौन रूपमा विधातालाई प्रश्न गरेकी छ । धनीहरूप्रति प्रतिकारको स्वर व्यक्त गरेकी छ । आखिर समाजको नीतिनियमका संस्थापक र संरक्षक भनेका नै यिनै सामन्तहरू हुन्, यिनले कहिल्यै

गरिबको भलो सोचन सकदैनन् । यस उपन्यासमा सीमान्तीकृत वर्गले समाजमा कसरी अपमानित भएर बाँच्नुपर्छ भन्ने कुरा देखाउँदै मैनाले गरेको समाजविरुद्धको मौन विद्रोहलाई देखाएको छ । । धनेको परिवार सीमान्तीकृत वर्गको प्रतिनिधि परिवार हो । धने र मैनाले सीमान्तीकृत वर्गको सामूहिक पात्रको प्रतिनिधित्व गरेका छन् र प्रतिरोधी आवाजले विद्रोह पनि गरेका छन् ।

इमानदार र परिश्रमी धनेले इज्जतसाथ परिवारलाई संहार्लै आए पनि गरिबीकै कारण बहिनीको इज्जत संहालेर राख्न नसकेको गुनासो आफैँसँग पोखेको छ । बहिनी भुमालाई रिक्टेले धोका दिएको भए पनि, यसमा भुमाको गल्ती हैन भन्ने धनेको विचार रहेको छ । । भुमाको यो हालतको जिम्मेवार गरिबी हो । गाउँलेलाई बोलाएर पेटभरि टन्न खुवाएर बहिनीको विदाइ गर्न सकेको भए समाजमा इज्जत र प्रतिष्ठा बढ्ने थियो भन्ने विचार धनेको दिमागमा मडारिन्छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

मनमा एउटा प्रश्न उठ्यो, 'यो दोष कसको हो ? भुमाको हो ? उसैका त हो ।'

तर उसको छुद्र बुद्धिले त्यो कुरा स्वीकार गर्न मानेन । एकछिनपछि विचार आयो—

'होइन, दोष मेरो ! बेलामा विहा गरिदिन नसक्दा, यो सब भो । आज विहा गरिदिन धन भएको भए वा विहा गरिदिँदा धन नचाहिने भए, ती सारा गाउँलेहरूको भुँडी भरिदिन नपर्ने भए यो दिन देख्न पर्ने थिएन । दोष मेरो, मेरो गरिबीको दोष, मेरो लाचारीको दोष, मेरो गरिबी बनाइदिने भाग्यको दोष, अनि दोष मेरो फुटेको भाग्य लेख्ने विधाताको !'

के भाग्य विधाताले लेख्छन् ? आज उसको सानो मगजले नजाने किन क्रान्तिपूर्ण गूढ तथ्यले भरिएको तर्क गरिरहेको थियो । (पृ ५०)

गरिबीका कारण आफ्नो परिवारलाई सुरक्षित राख्न नसकेको आरोप आफैँले स्वीकार गर्दै गाउँले छरछिमेकीलाई पेटभर खुवाएर बहिनी अन्माउन सकेको भए समाजले निकै मान्ने थियो । उसकी पत्नी मैनाले भुमाका बारेमा सुनाउँदा उसलाई आश्चर्य त लागेको छैन, दुःख पनि व्यक्त गर्न नसक्ने स्थिति देखिएको छ । ऊ आफू गरिब भएका कारण समयमा बहिनीको विहे गरिदिन नसकेका कारण आज यस्तो अवस्था आएको स्वीकार गरेको छ । बहिनीलाई रिक्टेले धोका दिनु आफ्नो गरिबीको दोष रहेको र आफूलाई गरिब बनाउने समाज व्यवस्थाको दोष हो भन्ने प्रतिरोधात्मक चिन्तनमा ऊ पुगेको देखिन्छ । भाग्य लेख्ने विधाताप्रति असन्तोष व्यक्त गर्दै

विधाताले भाग्य लेख्ने भए समाजमा यति धेरै विभेद सायद जन्मिदैनथ्यो होला भन्ने तर्कपूर्ण चिन्तनलाई प्रस्तुत गरेको छ । वास्तवमै समानदर्शी विधाताले भाग्य कोरे त सबैलाई बराबर गर्ने थियो । समाजका सामन्तले नै समाजलाई विभेदको खाडलमा धकेलिरहेका हुन्छन् । यसर्थ धनेले आफ्नो परिवार सीमान्तीकृत हुनुको मुख्य कारण समाज व्यवस्था हो, जसको ठेकेदार साहु महाजन नै हुन् । धनेले आफ्नो बौद्धिक चिन्तनले समाज व्यवस्थाप्रति असहमति प्रकट गरेको छ । विद्रोही आवाजलाई प्रस्तुत गरेको छ ।

साहुको ऋण तिर्ने भाका नजिकिँदै जाँदा धनेको मन पीडाले भरिन्छ । कतैबाट कमाएर तिर्ने आशा नभएपछि घरबारी जिम्मा लाउनु सिवाय केही उपाय चल्दैन । आखिर धने साहुलाई घरबारी जिम्मा लगाउने निर्णयमा पुग्छ । यस अवस्थामा धनेप्रति साहुले जस्तोसुकै सहानुभूति व्यक्त गरे पनि धनेले मनमनै विद्रोही भाव जगाइरहेको हुन्छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

‘नहिँडी सुखले, तपाईंहरूले बासै मेटिहाल्नुभो ।’

.... हिँडेपछि कहाँ हुन्छ नि अब ईश्वरले कहाँ पुऱ्याउँछन् । (पृ ५७)

धने साहुलाई घरबारी जिम्मा लगाउन नन्देका घर पुग्दा साहुले अझै सातदिन समय बाँकी नै भएको जनाउँछ । घरबारी जिम्मा लगाएर कता जाने परिस् भन्ने साहुको प्रश्नप्रति व्यङ्ग्यात्मक जवाफ दिँदै धनेले गरिबकको उठिवास लगाउने साहुहरू नै हुन् भन्ने प्रतिरोधी विचार व्यक्त गर्छ । यसले निम्न वर्गका मानिसलाई बोल्न नसक्ने गरी थिचेर राखे पनि आफ्नो प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गर्न सक्छन् भन्ने देखाइएको छ ।

नेपालको सामाजिक परिवेशलाई आधारभूमि बनाएर लेखिएको उपन्यास **बसाइँ**मा सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व धने बस्नेतले गरेको छ । साहु महाजनबाट सीमान्तीकृत बनेको धनेले आफूमाथिको ज्यादती असह्य अवस्थामा पुगेपछि प्रतिकार गरेको छ । अन्य सीमान्तीकृत पात्रहरूले पनि मौन प्रतिकार गरेका छन् । यसमा धनेको घरबारीसम्म हडपेर बासै उठाउने सामन्तहरूप्रति बसाइँ हिँड्ने अन्तिम अवस्थासम्म उसले प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गरेको छ ।

४.४ अतृप्त उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज

भारतीय राज्य आसामको पृष्ठभूमिलाई आधार बनाएर लेखिएको **अतृप्त** उपन्यासमा म पात्र मेघराज प्रमुख सीमान्तीय पात्रका रूपमा रहेको छ । मेघराज लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा प्रभुत्वशाली देखिए पनि वर्गीय प्रतिनिधित्वका दृष्टिकोणबाट सीमान्तीकृत पात्रको रूपमा प्रस्तुत

भएको छ । आफ्नै पत्नीबाट सीमान्तीकृत बनेको उसले आफ्नी पत्नीप्रति प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गरेको छ ।

यस उपन्यासमा फौजी अफिसरकी छोरी सुधाको विवाह साधारण फौजीको भाइ मेघराजसँग हुनुको वर्गीय अन्तरले गर्दा मेघराजले पटक पटक अपमान खप्नुपरेको छ । यस अवस्थामा मेघराजले सुधाको सहरिया ढर्रा सहन नसकेर आफ्नो घरको चाल चलनअनुसार चलनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । सुधाको सम्पन्नतामा उसको विपन्नताले भोग्नुपरेको अपमान विरुद्ध उठेको आवाजलाई मेघराजले सुधासँग गरेको तलको संवादबाट प्रस्ट हुन्छ :

‘तिमी मुख नधोई चिया खान्छ्यौ ?’ सरल पारामै सोधेँ ।...‘यस घरमा एउटै नोकर छ । ऊ ओछ्यानमा चिया पुऱ्याउन सक्दैन । यहाँ त्यस्तो नियम पनि छैन । फेरि तिमी त यस घरकी बहारी हो । हातमुख धोएर भान्सामा जाऊ, उहाँ चिया खानू ।’
(पृ ३५)

सुधाको सम्पन्नताको रवाफमा मेघराज दिन दिन पिल्सिँदै गएको अवस्थाले उसलाई बोल्न बाध्य पारेको छ । सामान्य परिवारको ऊ सुधाको सम्पन्नताको धाकले अपमानित हुनु परेको छ । सुधा, नोकर चाकर राखेर काम गराउने बानी परेकी प्रभुत्वशाली परिवारकी छोरी भएकोमा घमण्ड छ भने मेघराज नोकर राखेर ओछ्यानमा चिया पुऱ्याउन नसक्ने अवस्थामा छ । यसमा सुधाको धन दौलत र नोकर चाकरको अगाडि मेघराज पीडित देखिएको छ । यस उपन्यासमा मेघराज सीमान्तीकृत प्रतिनिधि पात्रको रूपमा उभिए पनि उसले प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गरेको छ ।

भर्खरै विवाह गरेर आएको नवदुलहीबाट पटक पटक हेपिनुपर्दा मेघराज निकै पीडित भएको छ । सुधाले माइतीको सम्पन्नताको आडमा मेघराजप्रति गरेको गलत व्यवहार उसले सहन नसक्ने भएको छ । उसले पटक पटक परिवारप्रति जिम्मेवार बन्न सुधालाई आग्रह गरे पनि सम्पन्न परिवारकी सुधाले उसलाई नै घरबाट टाडा बनाउने प्रयास गरिरहन्छे । उसले आफू समाजभन्दा बाहिर जान नसक्ने बताउँदै सुधालाई छोडपत्रको धम्कीसमेत दिन पुग्छ । उसले सुधाप्रति व्यक्त गरेको आक्रोशलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

त्यस दिन ज्यादै आवेशमा आएर मैले सुधालाई भनें, ‘मेरो परिवारको बाहिर, मेरो समाजको बाहिर, तिमी मलाई पाउन सक्दिनौ । यस परिवारमा अटाउन सके बस, नभए तिम्रो निम्ति छुटानामको बाटो खुल्ला छ ।’ (पृ ३७)

मेघराजले सुधाबाट गरिब हुनुको पीडा भोग्दै आए पनि प्रतिवाद गर्न पछि परेको छैन । आफ्नै श्रीमतीबाट अपमानित भएर बाँच्नुभन्दा छोडपत्र गरेर आनन्दले बस्नु नै सही भन्ने उसलाई लागेको छ । उसले आवेशमा आएर धम्की दिँदै छोडपत्रको बाटो खुल्ला रहेको बताउनु सुधाको हेपाहा प्रवृत्तिप्रतिको प्रतिरोधको आवाज हो ।

मेघराज चारित्रिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा खराब चरित्रको पात्रको रूपमा देखिए पनि ऊ सीमान्तीकृत हुनुपरेको पीडा आम समाजको प्रतिनिधि समस्या हो । ऊ श्रीमतीबाट आर्थिक विपन्नताका कारण हेपिनुपरेको छ । ऊ समय बिताउन र मन भुलाउन कुल्ली वर्गसँग भेट्ने गर्छ । यसै सन्दर्भमा मेघराजको दाजु वर्गका कुल्लीहरूसँगको हिमचिम बढेपछि एउटा गुमाने नामको कुल्ली दुर्घटनामा परी मर्छ । त्यस मृत्युपश्चात् मेघराजले कुल्ली दाजुकी स्वास्नीप्रति सान्त्वना देखाउँदै गरिबी विरुद्ध डटेर जिउन सल्लाह दिएको छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले प्रस्ट पारेको छ :

‘भो, अब रोएर केही हुँदैन । तिमीभन्दा दुःखी पनि यस संसारमा धेरै छन्, यही सम्भेर चित्त बुझाउनु पर्छ । तिमी आफूलाई बेसाहारा नसम्भ । मलाई आफ्नै दाजु सम्भ ।’
(पृ. ४३)

समाजमा निम्न वर्ग मानिएका दाजुवर्गका मानिससँग मेघराजको मित्रता बढेको छ । केही दिनमा नै दाजुवर्गको गुमाने नाम गरेको कुल्लीको मृत्यु भएको घटनाले कुल्लीकी स्वास्नीमा घात परेको छ । कुल्लीकी स्वास्नीलाई सान्त्वना दिने सन्दर्भमा मेघराजले आफूलाई दाजुसरह सम्भन अनुरोध गर्दै समाजसँग भिडेर जीवन र आफूमाथि विश्वास गर्ने हिम्मत दिएको छ ।

अतृप्त चाहनालाई पूरा गर्ने प्रयासमा खराब काम गर्दै हिँडेको मेघराज सामाजिक बदनामीबाट बच्न जति काम गर्दै हिँड्छ, सबै कामले उसको जीवनमा दुष्परिणामलाई निम्त्याएको देखिन्छ । उसले जीवनदेखि थाकेर व्यक्त गरेको विचारलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

लोक-निन्दा ! –वास्तवमा लोक-निन्दाको भयले नै म सधैं भागेको छु । त्यसैले मलाई लखेटिरहेको छ । सिलाड फर्कन नसकेको पनि मूल कारण यही नै हो, अब डिग्बोर्डमा पनि अडिने ठाउँ मैले देखिनँ । मलाई बस्ने इच्छा पनि थिएन । यहाँको सपना टुडिगइसकेको थियो । म बिउँफिसकेको थिएँ । (पृ. १२५)

उक्त अंशमा जीवनभर अतृप्त चाहना पूरा गर्न समाजबाट भागदैं हिँडेको 'म' पात्र प्रारम्भमा सीमान्तीकृत भए पनि अन्त्यमा आर्थिक अभावभन्दा बाहिर छ तर पनि उसले जीवनलाई बुझेको आभास व्यक्त गरेको छ । यसरी अतृप्त चाहनाहरूको पछि लागेर हिँड्ने मेघराजको मनोवैज्ञानिक अवस्था देखाइएको छ ।

यसरी अतृप्त उपन्यासमा वर्गीय दृष्टिबाट सीमान्तीकृत पात्र मेघराजले पत्नी सुधाको धाकप्रति व्यक्त गरेको प्रतिरोध नै यसमा सीमान्तीय आवाजको रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

४.५ ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज

भारतको ब्रह्मपुत्र नदीको वरपरका क्षेत्रलाई आधारभूमि बनाएर लेखिएको **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** उपन्यासमा अङ्ग्रेज तथा भारतीय जाति तथा कतिपय धन कमाएका नेपाली पनि प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा रहेका छन् भने गरिब नेपालीहरू सीमान्तीकृत रहेका छन् । यिनै प्रभुत्वशाली वर्गको हेपाहा प्रवृत्तिप्रति गरिब नेपालीहरूले गरेको प्रतिरोध नै यस उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाजका रूपमा आएको छ ।

नेपालबाट काममामको खोजीमा मुगलान पसेको मानवीर डायरी महाजनको घरमा गोठालोका रूपमा बसेको छ । त्यही घरमा सुब्बालगायत अरू नेपालीहरू पनि गोठालाकै रूपमा बसेका छन् । उनीहरू एकअर्कामा अत्यन्त निकट रहेका छैनन् तथा एकअर्काको दुःखसुखमा साथ दिन पनि सक्ने अवस्थामा देखिँदैनन् । कुनै अधिकार नभएका ती गरिबहरूमा एकअर्काको दुःखमा सहयोग गर्न कुनै आँट पनि थिएन । घर जान मन लागेकाहरू कमाइ उठाउन नपाएर खिस्त्रिक्क परी बस्छन् । पहाडबाट भरेर अनेक दुःख पीडा थपिएर गोठालो बन्न आइपुगेका व्यक्तिहरूले यहाँ नेपाली गोठालाको व्यथालाई तलको उदाहरणले देखाएको छ :

सुब्बाले फेरि भन्यो, 'राम्रो छैन है, गरिपलाई कहीं पनि राम्रो छैन । पहाडमा पनि दुःख पाएकै थियौं, यहाँ पनि दुःख पाउँदैछौं ।' अनि मानवीरकै छेउमा आएर उसकै कानतिर बिस्तारै भन्यो, 'कहाँ मुखिया ! यी महाजन पनि मान्छे त ठिक छैन भाइ ! अधिअधि बसेको गोठालालाई पनि भैंसी गोठ दिन्छु, पाल भन्यो अनि बियाजमा भैंसी दियो, गर्दो रै'छ । मरीमरी भैंसी पालेर ब्याज तिर्न पुग्दैन । दूध पनि आफ्नै डायरीमा ओसाछ । त्यहीँबाट बियाज काटिन्छ अनि कसरी उक्किन सक्छ र त्यो ? ब्याज पनि चर्को ब्याज लाउँछ । यो गाउँको सपैलाई कज्याएर राखेको छ यो महाजनले । उसले जेसुकै गरोस्, कोही बोल्ने होइन । सारै अन्याय परेर कसैले मुख बायो भने पनि 'तँ

हिजोसम्म मेरो भैंसीको गोबर फाल्दै थिइस् नाथे ! आज मसित मुख लाग्ने भइस्' भनिहाल्छ । गाउँ छपडीमा कसैको स्वास्नी पोइल गयो, कोही भ्रगरा पन्यो भने पनि हाप्रो लाटा सिधा मानिसहरू यही महाजनकैमा उजुरी गर्न आउँछ । अनि पञ्चेत गरेर उति पैसा भर्छ । अब हामी पनि पो यो महाजनको पासोमा पन्यो है मुखिया ! दुई वर्ष काम गरेर त्यसै पैसा माया मारु पनि सक्तैना, अब रूंगेर बस्नु पनि कति बस्छस् र खोई !' (पृ. १९)

प्रस्तुत गद्यांशमा आफूले गाउँमा छोडेर आएको परिवारको बारेमा सोच्दै गरेको महाजनको गोठालो सुब्बाले घर फर्कने विचार व्यक्त गरेको छ । ऊ त्यहाँ महाजनको नोकर बनेर बस्न बाध्य भएको छ । एउटा मजदुरले आफ्नो काम गरेबराबरको कमाइ पनि हातमा पार्न सक्दैन । साहुलाई पैसा दिने हिम्मत छैन । दियो भने हिँड्ला भन्ने डर । त्यसमाथि पनि महाजनहरू आफ्ना मजदुरलाई समयमा उनीहरूको पारिश्रमिक दिनै चाहँदैनन् । यसले समाजमा सामन्ती प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ । यिनै सामन्तले समाज व्यवस्थालाई प्रभावित तुल्याउँछन् । गोठालाहरू सबैले महाजनको स्वभाव जानेर पनि पीडा खप्नुपर्छ । उनीहरू केही गर्न सक्दैनन् । तलब दिन्छु, दूध खान पाइन्छु, भैंसीगोठ दिन्छु भन्दै ब्याजमा भैंसी दिएर उठ्नै नसक्ने गरी सावा र ब्याज जोडी गरिबलाई मार्न पल्केका महाजनको बारेमा गोठालाहरूलाई थाहा छ । यसबाट आवाजविहीन भएर बाँचेका सीमान्तीकृत वर्गका गोठालाहरूले अरूले दिएको पीडालाई चुपचाप सहेका छन् । अलिकति बोल्दा पनि बाठो भएको भनेर पञ्च बोलाएर पैसा भार्ने सामन्ती प्रवृत्ति यिनमा छ । मानवीर मुखिया र सुब्बा दुवैलाई दिक्क लागेको छ र उनीहरूले मालिक र महाजनका विरुद्धमा आपसमा आवाज निकालेका छन् ।

पहाडबाट मुग्लान पसेका नेपालीहरू ब्रह्मपुत्रको किनारमा रहेको आसामको छपडीमा गोठ पालन गरेर बसेका छन् । कतिपय नेपाली गोठालो बनेर बसेका छन् । पहाडमा कमाउन नसकेर भारत पसेका नेपाली आफ्नो मेहेनतले गोठालो बसेर कमाएको तलब पनि प्राप्त गर्न नसकेपछि घर फर्किन पाएका छैनन् । ब्रह्मपुत्रले बर्खामा छपडीसम्म बाँकी नराखी बगाउँछ, यो पीडा त गोठालाहरूमाथि छँदै छ, महाजनहरूले तलब नदिँदा गोठालाहरू छपडी छोडेर हिँड्न सकेका छैनन् । बगरले आफ्नो ठाउँ बिस्तारै बढाएको छ । पानीको मात्रा पनि बढ्दै छ । गोठालाहरू मात्र हैन महाजनहरू पनि त्रसित छन् । यस्तैमा डायरी महाजनको गोठालो सुब्बाले पटक पटक महाजनसँग बिदा माग्दा पनि नपाएपछि हेपिएर बस्नुभन्दा बोलेरै जान्छु

भन्ने एउटा प्रतिशोधी आवाज व्यक्त गरेको छ । यस सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

पाउँदुम्न है, तलबसलब यसले दिँदैन । खावस् गरिपको खाएर कति पो ठूलो हुन्छ र ? अब आएछ भने खा तँले नै खाइराख् भनेर हिँड्छ पो म त ! भन्दै सुब्बा तल ओर्लन्छ । मानवीर पनि आफ्नो कामतिर लाग्छ । त्यसै दिनबाट सुब्बा मणि हराएको सर्पजस्तै भएको छ । कसैसित बोल्दैन पनि । धेरैजसो चाडघरमै बसेर भोक्राइरहन्छ । (पृ. २०)

गोठालाहरू मेहनत र पसिना बगाएर महाजनको भैंसी गोठ भर्छन् आखिर केही पाउँदैनन् । गरिबको पसिना खाएर धनाढ्य बनेको महाजनलाई सराप्दै सुब्बाले तलब नपाएको भोकमा त्यहाँ नबस्ने निर्णय गर्दछ । छपडीका गोठालाहरू महाजनबाट तलब नपाए पनि पछि पाउने आशामा गोठमै बस्न बाध्य हुन्छन् तर सुब्बाले दमित गोठालाहरूको प्रतिनिधि आवाजद्वारा महाजनहरूको प्रतिरोध गरेको छ । महाजनलाई गरिबको पसिना खाएर बाँचेको भन्दै हप्काउन सक्नु पनि सीमान्तीकृतले प्रभुत्वशालीविरुद्ध प्रस्तुत गरेको आवाज हो ।

बर्खाको महामारी पानी बढेर सबैलाई गाह्रो परेको छ, तर सुब्बालाई घरको चिन्ताले पिरोलेको छ । उसलाई घर जानु छ । पत्नी परिवारसँग मिल्नु छ तर यतिका वर्ष बसेर गोठालो गरेको पारिश्रमिक उसले पाएको छैन । यस सन्दर्भलाई उपन्यासले यसरी प्रस्तुत गरेको छ :

सुब्बा, 'हुँदैन है हुँदैन । म त एकदिन बस्दैन अब मेरो हिसाब तपाईंले देऊ, म त जान्छ ।'

महाजन, 'अब अहिले भन्नेबित्तिकै तँलाई हिसाब काहाँबाट दिनु मैले ? मसित यस बेला नगदी पैसा छैनन् । सम्पत्ति भनेको यिनै भैंसी हुन् । अब दाम गरेरै नै भैंसी लैजा ।'

सुब्बा, 'के गछ्छ मैले भैंसी लगेर ? काटौं पो भने एकलै खाइसक्तैन । बेचौं भने कसैले किन्दैन । अब भोलिसम्म पैसा दिन्छ भने दिइहाल; हैन भने खाइराख तपाईं नै । के खान्छ र, त्यही दुई वर्ष त खान्छ नि । मेरो भाग्य खान सक्दैन । भोलि नै जान्छ ।' (पृ. २४)

उक्त अंशमा सुब्बाले आफू यतिका वर्षसम्म काम गरेर पनि तलब नपाएको अवस्थाप्रति आपत्ति व्यक्त गरेको छ । अझै पनि महाजन सुब्बालाई गोठालो बनाइराख्ने प्रयासमा बर्खाको

अवस्था भएकोले अबै दुई महिना जति सघाउनुपर्छ भन्ने जिद्दी गर्छ । तर सुब्बाले अब एक दिन पनि नबस्ने बताउँदै हिसाब मिलाउन धम्क्याउँछ । सीमान्तीकृत भए पनि सुब्बाले प्रतिरोध गरेको छ । यसमा सीमान्तीकृत वर्गको प्रतिनिधि सुब्बा र अभिजात वर्गको प्रतिनिधि महाजन रहेको देखिन्छ । समाजमा धनी र गरिबबीचको दुरीलाई सामन्त वर्गले नै गहिरो बनाउने गर्छ । काम गरी खाने श्रमिकलाई थिचिन बाध्य बनाएर जोतिनुपर्ने अवस्थाको सिर्जना सामन्त वर्गले गर्दछ । आर्थिक लोभ र मोहमा फसाएर जीवनभर उठ्न नसक्ने ऋणको भारी बोकाउने जस्ता अमानवीय कार्य पनि सामन्त वर्गले गर्दछ । सुब्बा जस्ता सीमान्तीकृत वर्गले हेपिनुको सट्टा आफ्नो पक्षमा आवाज उठाउने हो भने उस्ता सामन्तहरूको हेपाहा प्रवृत्तिका केही कमी हुन जान्छ ।

महाजनहरू आफूले सोचे जस्तो नपाएपछि गरिबहरूमाथि अझ अत्याचार गर्न अधि सर्छन् । गुमानेलाई गोठालो बनाउने महत्वाकाङ्क्षा बोकेको महाजन गुमानेलाई नपाउँदा रिसले मुर्मुरिन्छ । आफूभिन्नको अहम्मा चोट पुगेको महसुस गर्छ । टुहुरो गुमानेलाई हात पार्न बाबुको काज किरियादेखि लिएर जन्मेदेखि बाबुले खाएको ऋणको कुरा गर्नसम्म पछि पर्दैन । पढाइलाई ठूलो कुरा मान्ने श्रमजीवीको वर्गमा पर्ने गुमाने, सामन्ती शोषक बनेर श्रमजीवी वर्गको अस्तित्व लुट्ने डायरी महाजन, घोर्साने काँइलो, पण्डित गेहनाथ जस्ता मान्छे एउटै समाजमा हुनुले समाजमा कहिले समान व्यवहार नहुने अवस्था देखिन्छ । गुमानेले काकतीबाबुसँग बसेर पढ्ने इच्छा गर्दा समाजका दुष्ट सामन्तहरूको ज्याल चुहाउँदै उसको जायजैथा लिन तत्पर छन् । तर काकतीबाबु जस्ता मान्छे पनि समाजमा हुन्छन्, जसले समाजमा मानवता पनि जीवित छ भन्ने स्पष्ट देखाउँछ । आखिर महाजनले बढ्याइँ गरेर काकतीबाबुसामु मूल कुरो राख्छ । तर काकतीबाबु गुमानेको पक्षमा आफ्ना बौद्धिक विचार राख्छन् । यही सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

काकतीबाबु चेब्रेइँ पार्न जान्दैनन् । उनी स्पष्टवादी छन् । त्यसैले सोभै भने, 'हेर्नुहोस् महाजन ! यो केटाको काम खान राखेर मात्र हुँदैन । बाबुको जुनी गोठालो भएर बित्यो । अब यसलाई पनि गोठालो मात्र पारेर हुँदैन । केटो होनाहार छ । पढ्ने यसलाई ठूलो रहर छ । पढ्ने मौका पायो भने एक दिन यो ठूलो मानिस बन्न सक्छ । त्यसैले यसलाई पढाउनुहुन्छ भने तपाइँ राख्नु । नभए म लिएर जान्छु । मेरो शक्तिले भेटेसम्म यसलाई पढाउँछु । आफ्नो अन्त समयमा ममाथि विश्वास पोखेर

यसका बाबुले यसलाई मेरो जिम्मा लाएको हुँदा यसप्रति मेरो केही दायित्व र हक पनि बन्न आउँछ । यसका भैंसी पनि यसका निम्मा लगाइदिनुहोस् ।’ (पृ. ३७)

समाजमा सामन्त आफैले समाज व्यवस्थापन गर्ने ठेक्का लिएका छन् तसर्थ गरिबको दुःखप्रति बेवास्ता गर्छन् र आफूले नै फाइदा उठाउन खोज्छन् । महाजनले बुनेको जालोमा गुमानेलाई फँसाएर आफू भाग्यमानी बन्नु थियो तर गुमाने जालबाट फुत्कियो । काकतीबाबुसँग पढ्नका निम्ति ऊ अग्रसर भइरह्यो । महाजनले भैंसीको हिसाब किताब मिलाउँदै दुईवटा भैंसी देखाएको थियो । काकतीबाबुको साथमा गुमाने बस्ने भन्ने सुन्नासाथ तिनै दुइटा भैंसी पनि नदिने निर्णय गरेको थियो । काकतीबाबु समाजसेवी थियो । ऊ भैंसीको लोभमा परेर गुमानेलाई धोका दिन चाहँदैन थियो । ऊ धनको मोहमा परेर गुमानेलाई साथ दिन हिँडेका मान्छे थिएन । उसको मानवतावादी सिद्धान्तले उसलाई उठाएर टुहुरो गुमानेको हात समाउन उत्सुक बनाएको थियो । महाजनले एउटा गरिब टुहुरोको भएभरको जायजथा लिएर अभै टुहुरो बनाउने काम गरिरहेको थियो । त्यसको विपरीत बिनास्वार्थ काकतीबाबुले गुमानेलाई सहारा दिनुले सामन्तीका विरुद्ध आवाज उठाएको देखिन्छ । भैंसीले ऋण नतिरेपछि छुट गरिदिन्छु भनेर गरिबमाथि दयाको भाव देखाई समाजमा उत्तरदायी बन्न खोज्ने सामन्त महाजनहरू सबै डायरी महाजन जस्तै छन् तर काकतीबाबुको महानताले गरिबको पक्षमा प्रतिरोधी आवाज उठेको छ ।

निम्न वर्गीय परिवारभित्रको आर्थिक समस्या नै यस समाजको मुख्य समस्या बनेको छ । समयमा अस्पताल पुग्याउन नसक्दा जुरेलीले आफ्नो काख भर्न सकिदैन । उता कमजोर भएर क्षयरोगको सिकार बन्छे । मानवीर जुरेलीलाई असाध्य माया गर्छ तर उसको माया पैसामा जोखिन बाध्य छ । उपचार नहुने रोग नभए तापनि आर्थिक अभावमा मानवीरले जुरेलीको उपचार गराउन सक्दैन । उसलाई भएभरको भैंसी बेचेर भए पनि पत्नीको उपचार गराउन मन छ । काकतीबाबुले मानवीरको खर्चले उपचार सम्भव नभएको कुरो बताएपछि मानवीरको मनमा गरिबको कतै कुनै उपाय नभएको अनुभव हुन्छ । तलको उदाहरणले मानवीरको विचारलाई प्रस्तुत गरेको छ :

मानवीर निकैबेर बोल्दैन । फेरि के सोचेर भन्छ, ‘खई मान्छेले बनाएको अस्पताल पनि मान्छेको निम्ति होइन रहेछ । उही धनकै निम्ति रहेछ । हामी धन नहुनेले त ईश्वरकै आश नगरी के गर्नु बाबु अब ?’ (पृ. ३९)

प्रस्तुत सन्दर्भमा जुरेली क्षयरोगले पीडित छे । त्यसभन्दा बढी मानवीर पीडामा डुबेको छ । जुरेलीको उपचार जसरी पनि गर्न गर्नु छ । ऊसँग पाँच माउ भैंसीबाहेक केही छैन ।

उसलाई भएभरको भैँसी बेचेर जुरेलीको उपचारमा खर्च गर्न मन छ । काकतीबाबुको सल्लाहले उसको सम्पूर्ण जायजैथाले पनि उसको पत्नीको उपचार हुन सक्दैन भन्ने थाहा हुन्छ । यसबाट स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ, गरिबको कतै पनि उपाय छैन । भगवान्प्रति आस्था राख्ने, कामना गर्नेबाहेक कुनै उपाय छैन । उपचार पनि हुने खानेले गर्छ । गरिबको निम्ति त अस्पताल पनि बन्न सकेको छैन । गरिबले त ईश्वरको पुकारा गर्नुसिवाय अरू कुनै उपाय नै छैन भन्ने कुरा यसमा देखाउन खोजिएको छ । सीमान्तीकृत वर्गले रोग लागदा उपचार गर्न कतै पनि सुविधा नपाउनु समाज व्यवस्थामै सीमान्तीकृत वर्गका मानिसहरूलाई अझ दुःखको खाल्डोभिन्न जकेडिएको छ भन्ने स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । गरिबीभिन्न रहेर मानवीरले आफ्नी पत्नीको उपचार पनि गर्न नसके पछि मानवीरलाई गरीबीको पीडाले सताएको स्पष्ट देख्न सकिन्छ । यसमा मौन रूपमा मानवीरले आफ्नो गरिबीबाट विद्रोह गरेको छ । रोगी हुन पनि गरिबलाई छुट छैन, उपचार नपाएर मृत्यु वरण गर्नुपर्छ ।

एउटा गरिब गुमानेले चौकीदारी गरेर पढ्ने अवसर पाउँदा समाजका डायरी महाजन जस्ता दलालहरूले सहन सक्दैनन् । कहिल्यै पनि उक्सिन र प्रगति गरेको देख्न सक्दैनन् । हेडमास्टरले प्रस्ताव राखेर स्कूलको बैठकबाट गुमानेलाई स्थायी चौकीदार बनाउने योजनाको विरोध महाजनले गर्छ । जसको डर थियो हेडमास्टरलाई आखिर उस्तै भयो । अरू सदस्यले कहिले त्यसरी विरोध गर्दैनन् भन्ने पनि पक्का थियो । डायरी महाजन भने समाजमा अनखोट्याइँ (समूहगत रूपमा नमिल्दो कुरा गर्नु) गर्न र गरिब वर्गका मानिसलाई उन्नति प्रगति गरेको हेर्न नचाहने मान्छे थिए । जसले गर्दा गुमानेको चौकीदारी जागिर पनि उसलाई सहजै पचेन । महाजनलाई हेडमास्टरले आफ्ना कुरा सुनाउँदा डायरी महाजनले नराम्ररी अनखोट्याइँ गरेको देखे । यस्तो स्थितिलाई उपन्यासमा यसप्रकार देखाइएको छ :

हेडमास्टरलाई महाजनको अनखोट्याइँ देखेर रिस उठ्यो भने, 'कमिटीमा तपाईँ मात्र हुनुहुन्न सदस्य, अरू पनि छन् । म कुरो आउँदो बैठकमा राख्छु । सदस्यको बहुमतले जे भन्छ, त्यही हुन्छ । तपाईँले मात्र विरोध गरेर हुने होइन । अरू सबैले पनि त्यस्ता टुहुरोलाई गरिखाएको देख्न सक्ता रहेनछन् भने यतिखेर एउटा विचार होला ।' यति भनेर हेडमास्टर हिँडे । (पृ. ५८)

उक्त अंशमा हेडमास्टरले एउटा टुहुरोलाई बस्ने खाने र कामको व्यवस्था गरिदिँदा आरिस गरेर मर्ने ती धनाढ्यहरूको सबै सर्वैसर्वा सामन्ती प्रवृत्तिका देखिन्छ । हेडमास्टरले काम खान युक्ति गरेको भनेर दोष आरोप लगाए पनि त्यो भलाइ गुमानेको हितमा थियो । तर त्यो

हित डायरी महाजन र घोर्सानेलाई सही नसक्नु भयो । यसरी हेर्दा गाउँका ठुलाठालु नै समितिमा बस्ने, उनकै सबै सर्वेसर्वा चल्ने, गरिब किसानले जतिसुकै मेहनत गरे पनि परिश्रमको फल नपाउने जस्ता समस्या समाजमा विद्यमान भएको देखिन्छ । यस समस्याबाट स्पष्ट रूपमा निम्न वर्गका मानिसहरू अभिजात वर्गबाट पीडित भइरहेका छन् भन्ने देखिन्छ । आखिरमा गुमानेले राजीनामा दिएर स्कुल छोड्नुपर्ने स्थिति आइलाग्यो । हेडमास्टरकै सहायताले गुमानेले आफूलाई प्रगति पथमा उभ्याउँदै थियो । महाजनका चम्चेहरूले हेडमास्टर र गुमानेलाई अपमानित गर्न विभिन्न आरोप लगाएर विचलित बनाएका थिए । गुमानेलाई काकतीबाबुकी छोरी मालतीसँगको मित्रवत् सम्बन्धलाई किशोर किशोरीविचको अनैतिक सम्बन्ध भनी आरोप लगाएर बदनाम गराए । पढाइमा तेज गुमानेले कक्षामा प्रथम स्थान ओगट्दै आइरहेको थियो । यी सबै कुरा हुँदाहुँदै पनि हेडमास्टरले महाजनका विरुद्ध डटेर आवाज उठाएको छ । यसबाट समाजमा सीमान्तीकृतको पक्षमा आवाज उठाउनु पनि एउटा चुनौतीपूर्ण कुरो हो ।

गुमानेले जीवनमा विभिन्न प्रकारका पीडा सहँदै गोठाले जीवन त्यागेर राष्ट्रका लागि ज्यानको बाजी लगाउने सिपाहीसम्म बन्दछ । भारत र पाकिस्तानबीचको युद्धमा ज्यानकै बाजी लगाएको गुमाने अपाङ्ग बनेर गाउँ फर्किन्छ । गाउँ फर्केर समाज सेवामा जुटेको गुमानेले गाउँलेको पक्षमा भी.जी.आर. गौचरनको सुरक्षाका लागि हस्ताक्षर सङ्कलन गरी सेटलमेन्ट अफिसरसम्म पुऱ्याउँछ । लाटा सिधा जनतालाई भुक्त्याएर भि. जि. आर. मा खेती लगाउन पाइने भन्ने कागजमा दर्खास्त गराउने गाउँलेका विरोधीहरूको काम देखेर उसलाई साह्रै रिस उठ्छ । उसले अफिसरसँग तर्क गर्छ । उसले व्यक्त गरेको आक्रोशलाई तलको उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

कागज पढेर गुमाने सन्न हुन्छ । तैपनि अधिकृतसित ऊ आफ्नो तर्क प्रस्तुत गर्छ, 'गाउँका कतिपयले आफ्नो सही रद्द गरे पनि हामी कतिपयले त हाम्रो हस्ताक्षर फिर्ता लिएका छैनौं । दर्खास्त हामीले पनि गरेको हो । फेरि यो गाउँको सामूहिक हितका निमित्त गरिएको हो त्यसैले यसको विचार हुनुपर्छ ।' (पृ. १२३)

उक्त अंशमा गुमाने र उसका साथीहरू मिलेर गाउँलेको पक्षमा गौचरनको सुरक्षाका लागि गाउँलेकै हस्ताक्षर जम्मा पारी सरकारी कार्यलयमा बुझाएका छन् । गाउँलेको पक्षमा सुनुवाइ हुने आश्वासन पाए पनि गाउँका केही फटाहाहरूले गाउँलेका भलाइका विरुद्धमा गाउँलेकै हस्ताक्षर जम्मा पारी उल्टै गुमानेलागत उसका साथीका विरुद्ध अभियोग लगाइएपछि

गुमानेले सहन नसकेर विरोध गर्छ । गाउँलेको सामूहिक हितका लागि गुमानेले आवाज उठाउनु सीमान्तीकृतहरूको प्रतिरोधी आवाज हो ।

गाउँलेहरूकै हितमा लडिरहेका गुमाने र उसका साथीहरूका विरुद्ध उनुरी गर्दै गाउँलेका भूप्रामा सरकारीतर्फबाट हात्ती लगाउनसम्म पछि परेका छैनन् । उसका विरुद्ध गुमानेहरू मिलेर सरकारी कामको कडा विरोध गर्छन् । उनीहरूको विद्रोहको आवाजलाई तलको उदाहरणले प्रस्ट पारेको छ :

हाकिमलाई पनि उनीहरू हाँक दिन्छन्, 'हामी जिउँदो छउन्जेल घर भाँग्न दिन्नौं । लाउनुहोस् तपाईंका हात्ती हामीमाथि । हाम्रो लाशबाट गएर मात्र यी हात्तीले हाम्रा भूप्राहरू छुन पाउलान् ।' (पृ. १३०)

सरकारी हाकिम गाउँलेको उठिबास लगाउन हात्ती लिएर गाउँमा आएपछि गाउँमा गुमानेहरू गाउँलेको पक्षबाट विरोधमा उभिन्छन् । गुमाने जस्ता गाउँका सचेत युवाहरू यसको घोर विरोध गर्दै गाउँलेलाई नडराई आआफ्ना भूप्रा अगाडि उभिन अनुरोध गर्छन् । उनीहरू हिम्मतसाथ अगाडि उभिई हात्ती लगाएर घर भत्काउनबाट रोक्ने प्रयास गर्छन् । यसरी सरकारकै घर भत्काउ अभियानका विरुद्ध आवाज उठाउनु सीमान्तीकृतको प्रतिरोधी आवाज हो ।

सरकारले गाउँलेको उठिबास लगाउँदा सहरबाट नेताहरू सहयोगको लागि आए पनि पीडित गाउँलेसम्म नपुगी बाटैबाट ठालु महाजनले मासुभात खुवाएर फर्काउने चलनको गुमानेले सभामै घोर विरोध गर्छ । उसले दिएको भाषणबाट ऊ सीमान्तीकृतको पक्षमा रहेको देखिन्छ । तलको उदाहरणबाट यसलाई अझ स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ :

वहाँहरूलाई थाहा हुँदैन, त्यस्तै ठूलाठालु, धनीमानी महाजनले त्यस गाउँका सारा लाटासुधा, दुःखीदाखी जनतालाई शोषण गरिराखेका हुन्छन् । त्यस्ता ठूलाठालुबाट हाम्रा नेताहरूले गाउँको जुन चित्रण पाउँछन् त्यो सर्वथा विपरीत हुन्छ । यदि सही कुरा बुझ्नुपर्छ भने वहाँहरूले गाउँका निमुखा, तल्लो तहका जनतालाई भेट्नुपर्छ तब मात्र त्यहाँको वास्तविक स्थिति थाहा पाउन सकिन्छ । यस बेला हाम्रा जनता पीडित छन् मैनापाडाको जङ्गलमा । गास र बाँस नपाएर ती मृत्युको मुखमा होमिँदै छन् । हाम्रा नेताले मासुभात खाएर महखुट्टीमा भाषण दिनु, तिनको निम्ति उही 'धूर्त स्यालले हात्तीलाई मेरो पुच्छर समातेर दहबाट बाहिर निस्क' भनेजस्तो मात्र हुनेछ ।' (पृ. १३३)

मैनापाडाका गाउँलेहरूको घर सरकारले भत्काइदिएपछि नेताहरू त्यही खबर बुझ्न गाउँमा आएका छन् । गाउँका ठुलाठालुहरू जो निमुखा गाउँले जनतालाई शोषण गरिरहेका हुन्छन्, उनीहरूले नै नेतालाई गाउँको यथार्थबाट टाढा पार्छन् र गाउँका जनतालाई दुःखबाट कहिल्यै उक्सिन दिँदैनन् । यस्तो परिस्थितिको विरोध गुमानेले गरेको छ । गाउँका निमुखा जनताको पक्षबाट गुमानेले सामन्त विरुद्ध आवाज उठाएको छ ।

समाज र देशका लागि ज्यानको बलिदान दिन सक्ने गुमानेको जीवन सधैं दुःखमा बितेको छ । ऊ एउटा देशको योद्धा भएर पनि सीमान्तीकृत जीवन बिताइरहेको प्रतिनिधि पात्र हो । यस अवस्थालाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

मालती दुवै पदक हातमा लिएर ओल्टाइपल्टाइ हेर्छे । केही छिनपछि भन्दछे, 'सबै सबैको सुरक्षाको निम्ति तिमिले गरेको त्यागको प्रतीक हुन् यी; देशको, समग्र देशवासीको अस्तित्व बचाउन तिमिले आफ्नो जीवन नै अर्पेको नमुना । तर जुन देशवासीको निम्ति तिमिले युद्धको दाउमा आफ्नो जीवनको च्याँखे थाप्यौ तिमिले के दिएर तिनले ? प्रहार ? शारीरिक तथा मानसिक चोट ?' (पृ. १४२)

गुमाने मालतीका निम्ति सक्षम भएर आउन सेनामा भर्ना भएको थियो, तर सेनाको जीवन बन्दुकको नालमा भने भैँ गुमानेले युद्धमा आफ्नो अनुहार र रूप गमाउन पुग्यो । आर्थिक असमानताको खाडलमा चपेटिएको मालती र गुमानेको प्रेम कहिले सम्बन्धमा बदलिन सकेन । आखिर गुमानेले जीवनको दाउ देश र जनताको अस्तित्व रक्षाको निम्ति प्रयोग भएको छ । देशको रक्षार्थ लडेको गुमानेले पाएको पदकको प्रशंसा मालतीले मुक्तकण्ठले गरेकी छ । यस प्रसङ्गमा मालतीले देश र जनताका लागि ज्यान दिन तयार गुमाने जस्तो वीर पुरुषले आज समाजमा हेपिएर, पिल्सिएर पीडामय जीवन बिताउनुपरेको छ भन्ने विद्रोही आवाज उठाएकी छ । गुमाने जस्ता कैयौँ राष्ट्रसेवकले सीमान्तीकृत जीवन बिताउनुपरेको छ । गुमाने, समाजको वर्गीय सीमान्तीकृत पात्रको प्रतिनिधि पात्र हो । शरीरभरि चोट बोकेर समाजमा अपहेलित भएर बाँच्नुपर्ने बाध्यात्मक जीवन गुमाने जस्ता प्रतिनिधि पात्रले बिताएका छन् भन्ने आवाज मालतीले गुमानेको पक्षमा व्यक्त गरेकी छ ।

यसरी ब्रह्मपुत्रको किनार वरपर र भारतीय भूमिमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूमाथि सम्पन्नताको आडमा नेपालीले गरेको अपमान साथै अङ्ग्रेज सरकार र भारतीय सरकारले नेपालीहरूमाथि गरेको विभेदको विरुद्धको आवाज नै सीमान्त वर्गको आवाजको रूपमा आएको छ । यसमा सीमान्तीकृत वर्गले प्रभुत्वशालीप्रति प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गरेको छ ।

४.६ प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासमा सीमान्त वर्गको आवाज

एउटा सैनिकको जीवनमा समेटिएको विस्मृतिलाई उपन्यासको रूप दिइएको प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका सामाजिक उपन्यास हो । पहाडबाट पल्टनमा भर्ना गराइदिने प्रलोभनमा पारी आसामको छपडीमा गोठालो बनाएर बिनापारिश्रमिक दास भैँ काम गराउने नेपाली प्रवृत्तिको घटना यसमा समेटिएको छ । वर्षौंसम्म दास जस्तो काममा खटाइ शोषण गर्ने र पारिश्रमिक आफ्नै दाजुभाइहरूको प्रवृत्तिको नाङ्गो चित्रण गरिएको यो उपन्यासले मुगलान पसेर दुःख पाएका लाखौँ नेपाली र सीमान्तीकृतहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । तिनै प्रतिनिधि पात्रको प्रतिनिधि आवाज पनि व्यक्त भएको छ ।

प्रारम्भमा पल्टनमा भर्ना भएर पैसा कमाउन आएको १४ वर्षे केटो एउटी आइमाईको घरमा गोठालो बन्नुपरे पछि उसको मनस्थितिमा विभिन्न विचारहरू आएका छन् । उसलाई पहाडबाट कम्पनीमा भर्ती गरिदिन्छु भनेर ल्याएका सानाबा साइनो पर्ने व्यक्तिले यसरी एउटी विधवा स्वास्नीमानिसका घरमा लगेर गोठालो बनाएपछि त्यो प्रेमबहादुर ('म' पात्र) द्वारा व्यक्त प्रश्न आवाजको रूपमा आएको छ । त्यसलाई तलको उदाहरणले प्रस्तुत गरेको छ :

गोठमा काम गरे बापत के पाउँछु म ? कि त्यसै धसिनु पर्ने हो ? सानाबाका मुखतिर हेरेर सोधेँ मैले । (पृ. ९)

नेपालको पहाडबाट मुगलान काम गर्न जानुपर्ने र त्यसमा पनि गोठालो बस्नुपर्ने भएपछि प्रेमबहादुरले प्रतिरोध स्वरूप काम गरेबापत पैसा नपाइएला कि भन्ने जिज्ञासा राखेको देखिन्छ ।

गोठालो बसेको बसौँ भइसक्दा पनि प्रेमबहादुरले तलबको एक रूपैयाँ पनि पाएको छैन । उसले आफू अत्यन्त अपहेलित भएको ठानेको छ र यो कुरा आफ्नो साथीसित बताएको छ । उसको साथी जयन्तले तलब तुरुन्त मागिहाल्न सुझाव दिँदा प्रेमबहादुरले कान्छीआमाप्रति व्यक्त गरेको प्रतिरोधी आवाजलाई तलको उदाहरणले पुष्टि गरेको छ :

'कान्छी रानीकोमा गएर गोठालो बस्नु भन् भसिँदै जानुमात्र हो दाजु ! तिनले खटाउँछिन् तर तनखा चाहिँ मरिगए पाइन्न ।'

'त्यसको निम्ति गाउँ किन छोड्न पर्छ र तिमीले ? कान्छी रानीकाँ नबसे पनि अन्त कति छन् कति तिमीलाई राख्न खोज्ने । भएन हाम्रैमा बसौला !' (पृ. ३४)

दास भैं काममा खटिए पनि तलबका रूपमा एक पैसा पनि नदिने कान्छीआमाको गाईगोठ स्याहारेर बस्नुभन्दा प्रेमबहादुरले त्यो गाउँ नै छोड्ने निर्णय गरेको छ । साथी जयन्तसँग सल्लाह गरी बाघे महाजनको छोराको बिहेमा जन्ती जाने निहुँ पारेर गाउँ छोडेको प्रेमबहादुर कान्छीआमाको घरमा फर्कदैन । उसलाई जयन्तको साथ र सहयोगले कान्छीआमाको गोठालो हुनबाट जोगएको छ । एउटा गोठालोले प्रत्यक्ष रूपमा मालिकप्रति प्रतिरोध गर्न नसके पनि मौन प्रतिरोधस्वरूप गोठ नै छाडेको छ ।

प्रेमबहादुरले पछि कमान्डिड वा बनेपछिको अवस्थामा पूर्वस्मृति गरेको छ । उसले आफ्नो विगत सम्झने क्रममा राणाकालीन अवस्थामा पुगेको छ । त्यस बखतमा नौसिन्दाले सर्वसाधारणमाथि गरेको अत्याचारप्रति विरोध गरेको छ । उसले सर्वसाधारणका पक्षमा लागेर शासनसत्ताको विरोधस्वरूप गरेको प्रतिकारलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पार्छ :

‘हलो जोत्दै छु, किन आउनु म मेलो छोडेर ? भन्नोस् न के कुरा हो ?’ मैले यति के भनेको थिएँ अर्को दौरा सुरूवालले - ‘ए त्यसलाई समात् समात्,’ भनेर उर्दीधारी सैनिकलाई आदेश दियो । आदेश पाउनु के थियो दूइजना आएर दुइतिर मेरा पाखुरामा समाती घिच्याउँदै अलि परसम्म पुगेर थामिए ।’ (पृ. ५१)

उक्त अंशमा नेपालको राणाकालीन परिवेशमा नेपाली जनताले सरकारी पक्षबाट भोगनुपरेको पीडा व्यक्त भएको छ । सरकारी अधिकारीहरूले ग्रामीण सर्वसाधारणलाई सरकारी काममा लाग्न उर्दी जारी गर्थे । गाउँलेहरू आफ्ना खेतखलाका काम छाडेर पनि उनीहरूको उर्दी मान्न विवश बन्थे । यसै अवस्थामा प्रेमबहादुरले आफ्नो प्रतिरोधी विचार व्यक्त गरेको हो ।

ब्रिटिस शासनले भारतका विभिन्न क्षेत्रमा गरिबहरू पीडित थिए । जुनसुकै स्थानमा पनि बडासाहेब, छोटासाहेब बनेर भारतीयहरूमाथि अत्याचार गर्ने गर्थे यसै क्रममा कमान्डिड बाले आफूले मजदुरमाथि ब्रिटिस शासकले गरेको दुर्व्यवहारको प्रतिरोध गरेको देखिन्छ । शासकले बगानमा काम गर्ने मजदुरकी श्रीमतीलाई बलात्कार गरेपछि मजदुर स्वयम् पनि त्यसको प्रतिकारमा उत्रेर अङ्ग्रेज शासकलाई नै आक्रमण गर्न पुगेको छ । यसै सन्दर्भलाई तलको उदाहरणले स्पष्ट पारेको छ :

स्वास्तीबाट सबै कुराको स्थितिबोध भयो उसलाई । गौराहरूको अत्याचार सुन्नेसाथ यल आफ्नो सौँताली धनु काँड लिएर निस्क्यो र छोटा साहेबको बङ्गलातिर लाग्यो । बङ्गला छेउ पुगेर आफ्नै भाषामा उसलाई ललकार्न थाल्यो । उसको धनु काँडबाट

बेखबर छोटा साहेब बाहिर के निस्केको थियो, त्यो सौतार श्रमिकले उसलाई ताकेर एउटा काँड छोड्यो, जो छोटा साहेबको तिघामा रोपिन पुग्यो । (पृ. १२३)

छाप्रीमा आफ्नी पत्नी छटपटाइरहेको देखेर श्रमिकले आफूलाई थाम्न नसकेर अङ्ग्रेजमाथि तीर प्रहार गरेको कुरा उक्त अंशमा देखाइएको छ । यसरी शासक गोरासाहेबमाथि आक्रमण तीर प्रहार गर्नु नै श्रमिकले गरेको प्रतिरोध हो ।

मजदुरको गल्ती नभए पनि सजाय दिन खोज्ने गोरासाहेबका विरुद्ध कमान्डिड बा उभिएको छ । उसले मजदुर निर्दोष रहेको भन्दै त्यसको प्रतिकार गरेर यो कुरा एस.पी.लाई बताएको छ । तलको उदाहरणबाट यसको पुष्टि हुन्छ :

‘गोली चलाउन पर्ने त्यस्तो केही प्रयोजन त्यहाँ थिएन । कसूर चिया बगानका बढा र छोटा मनिजरको थियो । कानुनी कारवाही गरे उनीहरू दण्डमा पर्ने थिए । उनीहरूले एउटी असहाय मजदुर आइमाईलाई बलत्कार गरेका छन् । त्यस्को लोग्ने, जसले छोटा साहेबमाथि काँड हानेको थियो, ऊ पक्राउ परिसकेको छ । अब ती बेकसूर श्रमिकमाथि गोली चलाउनु अन्याय हुने थियो । ती मजदूर कुनै बागी होइनन् । यो अन्याय काम गर्न मेरो विवेकले मलाई दिएन साहेब ।’ (पृ. १२५)

उक्त अंशमा मजदुरले गोरासाहेबमाथि तीर हानेको अभियोगमा ऊलगायत धेरै मजदुरहरूलाई शासकको बागी मानेर गोली हान्ने आदेश आफूलाई दिएको अवस्थामा कमान्डिड बाले आदेश मानेको छैन । उसले उल्टै आदेश दिने शासकसमक्ष मजदुरको गल्ती नभएको र गल्ती गर्ने गोरा साहेबलाई नै कानुनी दण्ड दिनुपर्ने भनाइ राखेको छ ।

भारतलाई ब्रिटिस साम्राज्यवादी शासकबाट मुक्त गराउन भारतीय काङ्ग्रेस नेताहरू आवाज उठाउँदै थिए । सुभाषचन्द्र बोसले गठन गरेको हिन्द फौजमा भारतका विभिन्न युवाहरू जुटिरहका थिए । उनीहरूको जोसमा नेताहरूले थप बल प्रदान गर्थे । यसको पुष्टि तलको उदाहरणबाट हुन्छ :

‘मलाई तिम्रो रगत देऊ, म तिमीलाई आजादी दिन्छु ।’ नेताजीको यो हुंकार हावामा गुञ्जिरहेको थियो अनि यसै नारामा भारतको ठाउँठाउँबाट, यसबकहरू आजाद हिन्द फौजमा भर्ती हुन थाले । बर्मातिर पुगेका कैयौँ ब्रिटिश सेनाका गोर्खाले आजाद हिन्द फौजमा आफूलाई समर्पित गरे । (पृ. १५१-१५२)

उक्त अंशमा ब्रिटिस साम्राज्यवादी शासकहरूबाट भारतलाई स्वतन्त्र बनाउन लागिपरेका भारतीय नेताहरूको कार्यमा देशभरिका युवाहरूले साथ दिएको अवस्था देखिएको छ । सुभाषचन्द्र बोसले देशको निम्ति बलिदान दिएर आजादी ल्याउन सकिन्छ भन्ने कुरामा भारतीय युवाहरूलाई बल प्रदान गरेका थिए । शासन सत्ताका विरुद्धमा भारतीय नेता र कार्यकर्ताको यस्तो कार्य प्रतिरोधी आवाज हो ।

कमान्डिड बाको पूर्वस्मृतिअनुसार एकजोडी पतिपत्नीका बीचमा सामान्य मनमुटाव जस्तो भएको हुन्छ । पत्नीलाई तर्साउनका लागि लोग्नेले पत्नीलाई परपुरुषसित लागेको काल्पनिक आरोप लगाउँछ र त्यो मुद्दा पञ्चायतमा पुग्छ । पञ्चायतले मुद्दाको छिनोफानो गर्दै दुवैलाई मिलेर बस्न लगाउँदा पत्नीले भुठो आरोप लगाउने श्रीमानसँग आफू बाँकी जीवन बिताउन नसक्ने भन्दै त्यसको प्रतिरोध गरेकी छ । तलको उदाहरणले यसको पुष्टि गर्छ :

‘तपाईंहरूको यो पञ्चको दरवारमा म निष्कलङ्क साबित भएँ, त्यति भए मलाई पुग्यो । तर उहाँको पछि लागेर फेरि जान म सकिदैन । मलाई मेरो स्वाभीमानले दिँदैन । लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध विश्वासमा टिकेको हुन्छ अनि हाम्रो माझको त्यही विश्वासमा धमिरो लागेको छ – र त्यो धुजा धुजा भएर चुँडिएको छ । उहाँले आफ्नै मनको शंकामा मलाई यत्रो यो समाज समक्ष घिस्याएर ल्याउनु भो । एउटी आइमाइको निम्ति यसभन्दा ठूलो अपमान अर्को हुँदैन । हाम्रो मन अब फाट्यो फाट्यो । त्यसलाई लिसो लाएर जोड्न सकिँदैन । म अब फेरि उहाँसित गएर उहाँकी जोइ भएर खुट्टा मुसार्न सक्तिनँ । मनमा शंका आएपछि त्यसले मनलाई ढाक्छ – माया विना लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध टिक्त्तैन । (पृ. २००)

उक्त अंशमा लोग्नेले स्वास्नीको चरित्रमाथि शङ्का गरेर पञ्चायतमा उजुरी गरेको सन्दर्भ आएको छ । त्यसअनुसार सोधखोज गर्दा पत्नी निष्कलङ्क रहेको प्रमाणित भए पनि त्यसरी शङ्का गरेर आरोप लगाउने लोग्नेसँग आफू बस्न नसक्ने विचार पत्नीले प्रस्तुत गर्नु नै सीमान्तीकृत व्यक्तिको प्रतिरोधी आवाज हो ।

यसरी **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका** उपन्यासमा एउटा म पात्र (प्रेमबहादुर, कमान्डिड बा) को जीवनभोगाइका घटनामा आधारित विभिन्न सन्दर्भहरू प्रस्तुत भएका छन् । यस क्रममा उसले फरकफरक कारणले सीमान्तीकृत भएका पात्रहरूका बारेका कुरा गरेको छ । त्यसअनुसार ब्रिटिस साम्राज्यवादका विरुद्ध भारतीय नेता कार्यकर्ताले, शासकका विरुद्ध मजदुरले, मालिकका विरुद्ध गोठालाले, पतिको अत्याचारका विरुद्ध पत्नीले गरेको प्रतिकार नै सीमान्त वर्गको आवाजका रूपमा आएको छ ।

४.७ निष्कर्ष

सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास **बसाइँ**मा सीमान्तीकृतको प्रतिनिधित्व धने बस्नेतले गरेको छ । बैदार, नन्दे जस्ता प्रभुत्वशाली वर्गबाट सीमान्तीकृत बनेको धनेले असह्य अवस्थामा पुगेपछि आफ्नो प्रतिक्रिया जनाएको छ । धनेलगायत अन्य सीमान्तीकृत पात्रहरूले पनि मौन प्रतिकार गरेका छन् । धनेले आफू पुर्खाको थातथलो छाडेर जाने अवस्थामा समेत प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गरेको छ । यस्तै **अतृप्त** उपन्यासमा सीमान्तीकृत पात्रका रूपमा रहेको मेघराजले पत्नी सुधाको सम्पन्नताको धाकप्रति प्रतिरोध व्यक्त गरेको छ । यो नै उसको सीमान्तीय आवाजको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । यसै गरी **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** उपन्यासमा ब्रह्मपुत्रको किनार वरपर र भारतीय भूमिमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूमाथि सम्पन्न वर्गका नेपालीहरूले नै गरेको दमन साथै अङ्ग्रेज सरकार र भारतीय सरकारले नेपालीहरूमाथि गरेको अत्याचारका विरुद्धको आवाज नै सीमान्त वर्गको आवाज बनेको छ । अर्को उपन्यास **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिकामा** म पात्रको भोगाइका घटनामा आधारित विवरणअनुसार विभिन्न पात्रहरू सीमान्तीकृत भएका छन् । ब्रिटिस साम्राज्यवादका विरुद्ध भारतीय नेता कार्यकर्ता, शासकका विरुद्ध मजदुर, मालिकका विरुद्ध गोठाला, पतिको अत्याचारका विरुद्ध पत्नीले व्यक्त गरेका प्रतिरोधी विचार नै सीमान्त वर्गको आवाज बनेर आएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद सारांश र निष्कर्ष

५.१ सारांश

‘लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता’ शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्धको पहिलो परिच्छेदमा यस शोधमा अवलम्बन गरिएको शोधप्रक्रियाको परिचय दिइएको छ । दोस्रो परिच्छेददेखि चौथो परिच्छेदसम्ममा शोध समस्यासँग सम्बद्ध मुख्य सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । यसको पहिलो परिच्छेदमा यस शोधमा अवलम्बन गरिएको शोधप्रक्रियाको परिचय दिइएको छ । दोस्रो परिच्छेदमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा क्षेत्रीका उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । चौथो परिच्छेदमा क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीकृतको आवाजको अध्ययन गरिएको छ । यस्तै उक्त हरेक परिच्छेदका आरम्भमा त्यस परिच्छेदमा अध्ययन गरिने सैद्धान्तिक आधारको अवधारणा पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यस सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्यायमा चाहिँ शोधपरिचय शीर्षकको पहिलो र पाँचौँ परिच्छेदबाहेक अरु परिच्छेदको सारांश दिई शोधको मुख्य निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

‘लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता’ शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्धको पहिलो परिच्छेदमा यस शोधमा अवलम्बन गरिएको शोधप्रक्रियाको परिचय दिइएको छ । यसमा पहिले विषयको परिचयमा शोधको शीर्षकलाई परिभाषित गरी शीर्षक र पूर्वकार्यको अध्ययनका आधारमा शोधसमस्याको पहिचान गरिएको छ । यहीँ समस्यासँग सम्बन्धित रहेर लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयतासम्बन्धी मूल प्राज्ञिक समस्याको प्रस्तुति गरिएको छ । यो समस्याको समाधान गर्न क्षेत्रीका उपन्यासमा वर्गीय तथा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था र सीमान्त वर्गको आवाज केकस्तो रहेको छ भन्ने शोध प्रश्न निर्माण गरिएको छ । यिनै शोध प्रश्नको समाधान गर्न शोध उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ । यसपछि पूर्वकार्यको समीक्षा गरेर शोधको औचित्य प्रस्तुत गरी शोधको सीमाङ्कन गरिएको छ । यस शोधमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ भने सीमान्तीयताको अवधारणालाई आधार मानेर सामग्री विश्लेषण गरिएको जनाइएको छ । परिच्छेदको अन्त्यमा शोधप्रबन्धको रूपरेखा देखाइएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा क्षेत्रीका उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । चौथो परिच्छेदमा क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीकृतको आवाजको अध्ययन गरिएको छ । यस्तै उक्त हरेक परिच्छेदका आरम्भमा त्यस परिच्छेदमा अध्ययन गरिने सैद्धान्तिक आधारको अवधारणा पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यस सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्यायमा चाहिँ शोधपरिचय शीर्षकको पहिलो र पाँचौँ परिच्छेदबाहेक अरू परिच्छेदको सारांश दिई शोधको मुख्य निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

साहित्यमा सीमान्तीयतासम्बन्धी मान्यता यस शोधको सैद्धान्तिक पर्याधार हो । यसअन्तर्गत पर्ने वर्गीय सीमान्तीयता, जातीय पहिचान तथा सीमान्त वर्गको आवाजका आधारमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासको अध्ययन गरिएकाले यिनै तीन अवधारणालाई यस शोधमा सामग्री विश्लेषणको मुख्य आधार बनाइएको छ ।

प्रस्तुत शोधको दोस्रो परिच्छेदमा लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्वको अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । यसमा पहिले वर्गीय प्रतिनिधित्वको सैद्धान्तिक अवधारणा प्रस्तुत गरेर त्यसपछिका उपशीर्षकमा उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ । सैद्धान्तिक अवधारणामा समाजमा विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरू रहने र उनीहरूका बीचमा आर्थिक अवस्थाका आधारमा उच्च वर्ग र निम्न वर्ग हुने तथा उपन्यासमा तिनै वर्गको प्रतिनिधित्व हेर्न सकिने मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ । यसपछि छुट्टाछुट्टै शीर्षकमा क्षेत्रीका **बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** तथा **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका** उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्वको अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । यी हरेक शीर्षकमा सम्बन्धित उपन्यासको सामान्य परिचय दिएर उक्त उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूमध्ये निम्न वर्ग तथा उच्च वर्गका पात्रहरूको पहिचान गरी उच्च वर्गका पात्रहरूका अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, रबाफ आदिका कारण निम्न वर्गका गरिब, मजदुर, गोठालो, नोकर जस्ता पात्रहरू सीमान्तीकृत बन्नुपरेको अवस्था देखाइएको छ । यस क्रममा उपन्यासभिन्नबाट विभिन्न उदाहरणसहित आर्थिक रूपमा निम्न वर्गका व्यक्तिहरू सीमान्तीकृत बन्नुपरेको अवस्थाको पुष्टि पनि गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा क्षेत्रीका उपन्यासमा जातीय पहिचानको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । यसमा पनि पहिले जातीय पहिचानको सैद्धान्तिक अवधारणा प्रस्तुत गरेर त्यसपछिका उपशीर्षकमा उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ । जातीय पहिचानको सैद्धान्तिक अवधारणामा समाजमा विभिन्न जातिका मानिसहरू रहने र उनीहरूका बीचमा जातीय अवस्थाका आधारमा

उच्च जाति तथा निम्न जातिका मानिस हुने एवम् उच्च मानिएको जातिले फरक जातिका मानिसलाई तुच्छ व्यवहार गर्ने पद्धतिको विश्लेषण उपन्यासमा गर्न सकिने मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ । यसपछि बेग्ला बेग्लै शीर्षकमा क्षेत्रीका चारवटा उपन्यासमा जातीय पहिचानको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । यिनमा उनका सबै उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूमध्ये उच्च तथा निम्न मानिएका जातिहरूको पहिचान गराई उच्च भनिएका जातिले निम्न भनिएका जातिलाई तथा नेपाली, भारतीय तथा अङ्ग्रेज जातिमध्ये कुनै एक थरि उच्च जातिको बनेर फरक जातिप्रति हेय दृष्टिले हेरेको र तुच्छ व्यवहार गरेको देखाइएको छ । यस्तै जातीय रूपमा सबल जातिले निर्धो रहेको जातिप्रति जातीय शोषण दमन गरेको कुरासमेत पुष्टि हुने गरी उपन्यासका विभिन्न उद्धरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीकृतको आवाजको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसमा पनि अरू परिच्छेदमा भैं पहिले सम्बन्धित अध्ययनबारेको सैद्धान्तिक अवधारणा प्रस्तुत गरिएको छ भने त्यसपछिका उपशीर्षकमा उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ । समाजमा वर्गीय तथा जातीय रूपमा सबल र उपल्लो मानिएका मानिसहरूबाट निम्नवर्गीय तथा तल्लो जातिका मानिएका मानिसहरू दबाइएको र पिल्सिनुपरेको अवस्थामा असह्य भएका कारण सीमान्तीकृतले त्यसको प्रतिरोध गर्ने र आफ्नो आवाज प्रस्तुत गर्न सक्ने हुन्छन् । यसै आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्न सकिने कुरा अवधारणामा देखाइएको छ । यसपछि क्षेत्रीका चारवटै उपन्यासलाई अलगअलग उपशीर्षकमा सीमान्तीकृत वर्गको आवाजका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । यसअन्तर्गत क्षेत्रीका सबै उपन्यासका सीमान्तीकृत पात्रहरूले प्रभुत्वशाली वर्गका विरुद्धमा व्यक्त तथा अव्यक्त वा मौन रूपमा प्रतिकार, प्रतिरोध गरेको र आवाज उठाएको कुरा उपन्यासका विभिन्न उदाहरण दिएर पुष्टि गरिएको छ ।

यसप्रकार यस शोधका दोस्रोदेखि चौथोसम्मका तीनवटा परिच्छेदमा क्रमशः वर्गीय प्रतिनिधित्व, जातीय पहिचान र सीमान्तीकृतको आवाजको अवस्थाको अध्ययन गरी सोदाहरण पुष्टि गर्ने काम गरिएको छ ।

५२. निष्कर्ष

लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासहरू सामाजिक यथार्थमा आधारित भएकाले सीमान्तीयताका आधारमा अध्ययन गरिएको हो । 'लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा सीमान्तीयता' शीर्षकमा गरिएको यस अध्ययनबाट प्राप्त मुख्य निष्कर्ष शोधसमस्याको प्रश्नका क्रममा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

(१) लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानलाई हेर्दा बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ तथा प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूमध्ये कतिपय वर्गीय रूपमा सीमान्तीकृत पात्रहरू देखिन्छन् भने कतिपय प्रभुत्वशाली पात्रहरू रहेका देखिन्छन् । समाजमा मेहेनत गरेर पसिना बगाउने गरिबले मेहेनतको फल प्राप्त गर्न सकिरहेका छैनन् । तिनै गरिबको पसिना चुसेर धनी भएका सामान्तहरू भने गरिबको पीडामै खुसी मनाइरहेका हुन्छन् । असमान समाज व्यवस्थाका कारण समाजमा गरिबी बढिरहेको हुन्छ । यसरी हेर्दा बसाइँमा सीमान्तीकृत वर्गका पात्रहरू धने, मैना, साने घर्ती, भुमा, मोटे कार्की, रिकुटे र तेर्सै पर्दछन् भने प्रभुत्वशाली वर्गका पात्रहरू बैदार, नन्दे ढकाल, मुखिया, कान्छो साहु हुन् । सीमान्तीकृत पात्रका रूपमा रहेका धने र मैनाले समाजका सीमान्तीकृत पात्रको सामूहिक प्रतिनिधित्व गरेका छन् । गरिबीबाट छुटकारा पाउने ठूलो आशाका साथ धनेले गाभिनी भैँसी किने पनि फाइदा नपाउँदै भैँसी तुहिनु उसको भाग्यको खेल थिएन । धनेको गाभिनी भैँसी कसैको कुटाइका कारण तुहिएको थियो । यसकारण समाजमा गरिबहरूलाई सीमान्तीकृत पार्ने काम उसको भाग्यले नभई समाजका प्रभुत्वशाली वर्गका व्यक्तिहरूले हो भन्ने यस उपन्यासमा देखाइएको छ । लेउते दमाईको फापर खाएको हर्जना तिरिनसक्दै धनेमाथि बदलाको भाव राखेर उसको भैँसी कुटेपछि गाभिनी भैँसी तुहुनु, समयमा ऋण तिर्न नसक्नु, ऋण चुकाउन गोठको हलगोरु साहुलाई बुझाउनु, कृतमा लिएको खेती रोप्न नपाई साहुले घरबारी उठाएर बसाइँ हिँड्न बाध्य पार्नु जस्ता अमानवीय व्यवहारले धने पीडित भएको छ । यस उपन्यासमा गरिबहरू आफ्नो भाग्यले नभई समाज व्यवस्थाका कारण हेपिएका हुन्छन् भन्ने देखाउन सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गराइएको छ ।

अतृप्त समाजिक उपन्यास भए पनि सशक्त मनोवैज्ञानिक उपन्यास भएकाले वर्गीय सीमान्तीयताका दृष्टिले केही कमजोर देखिन्छ । यस उपन्यासमा म पात्र चारित्रका आधारमा खराब भए पनि वर्गीय दृष्टिकोणबाट सीमान्तीकृत बनेको छ । यसमा सीमान्तीकृत पात्रहरू म पात्र (मेघराज), दाजुवर्गका कुल्लीहरू, वीरबहादुर रहेका छन् भने प्रभुत्वशाली वर्गमा म पात्रकी श्रीमती सुधा रहेकी छ । म पात्रले श्रीमती सुधाले माइतीको धनको रवाफ गर्ने र पतिलाई गरिब भनेर अपमान गर्ने व्यवहारबाट अपहेलित हुनुपरेको पीडा प्रस्तुत गरेको छ भने दाजुवर्गका कुल्लीहरूले उच्च वर्गका व्यक्तिहरूबाट अवहेलनाको सिकार हुनुपरेको छ । वीरबहादुर सम्पन्न परिवारको पात्र भए पनि बिस्तारै बिस्तारै आर्थिक

अभावमा परेको छ र ऊ पनि समाजमा सीमान्तीकृत बन्न पुगेको छ । सुधा जस्ता समाजका सम्पन्न व्यक्तिहरूले प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने मेघराज, दाजुवर्गका कुल्ली, वीरबहादुर आदिले सीमान्तीकृत वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ सामाजिक यर्थाथवादी उपन्यास हो । यसमा जीवनयापनका लागि पहाडबाट मुग्लान पसेका निम्नवर्गीय व्यक्तिहरूले परदेशमा पनि सीमान्तीकृत हुनुपरेको अवस्था रहेको छ । यसमा गुमाने, मानवीर, जुरेली, सुब्बा, टोपे, चन्द्रमणि, दण्डपाणि, गाउँले, जनजाति सीमान्तीकृत पात्रहरू छन् भने प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा डायरी महाजन, कान्छा महाजन, कान्छी महाजनी, घोर्साने काइँलो, पण्डित गेहनाथ, अब्बरे, मैमानसिंह, श्रीमती काकती र हरेन रहेका छन् । हेडमास्टर, मालती, काकतीबाबु आर्थिक रूपमा कमजोर नभए पनि गरिबहरूलाई साथ र समर्थन गरेका कारण अन्य सम्पन्न वर्गबाट हेपिएका छन् । यस उपन्यासमा नेपालबाट काममाको खोजीका भारतमा पुगेका नेपालीहरू गरिब बनेका र उनीहरू समाजका सम्पन्न वर्गबाट हेपिनुपरेकाले प्रायः पात्रहरू सीमान्तीकृत बनेका छन् ।

प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका एउटा सैनिक जीवनको संस्मरणको सारांशमूलक उपन्यास हो । यसमा पल्टनमा भर्ना भई पैसा कमाउन मुग्लान पसेको म पात्र अर्थात् प्रेमबहादुर सीमान्तीकृत पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ भने प्रभुत्वशाली पात्रहरू चतुरे सानाबा, कान्छी आमा, ब्रिटिस सरकार रहेका छन् । यस्तै अन्य सीमान्तीकृत पात्रहरू भारतीय जनता, गोपी चन्द, सेरमान र उसकी आमा, कमानका मजदुर तथा प्रभुत्वशाली वर्गमा राणाकालका नैसिन्दा, मुखिया, सिपाही, जेठीआमाका सन्तान, कामत महाजन रहेका छन् । यहाँ सीमान्तीकृत पात्रको प्रतिनिधिका रूपमा रहेको प्रेमबहादुर जीवनको प्रारम्भमा आर्थिक कारणले सीमान्तीकृत बनेको छ भने मेहेनत र लगनसाथ काम गर्नाले पछिल्लो समयमा कमान्डिड बाको सम्मान पाएको छ । उपन्यासमा आएका सबै प्रतिनिधि पात्रहरू आर्थिक रूपमा सीमान्तीकृत बनेका छन् ।

- (२) जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचानका दृष्टिले हेर्दा क्षेत्रीका उपन्यासमा जातीय विभेद पनि रहेको देखिन्छ । **बसाइँ** उपन्यासमा बैदार जस्ता कथित माथिल्लो जातका व्यक्तिहरूद्वारा समाजका तल्लो जात मानिएकाहरूले जातीय विभेद भोग्नुपरेको अवस्था देखाइएको छ । यस उपन्यासमा दमाइँ भनेर लेउतेलाई होच्याइनु, धने र रिक्टेका अगाडि लिम्बू तल्लो वर्गका देखिनु जातीय विभेदको अवस्था देखिन्छ । त्यसै गरी **अतृप्त** उपन्यासमा राणकालीन

समयमा विलासिताको जीवन बाँचेका राणाहरूबाट नेपाली जाति सीमान्तीकृत बनेका छन् भने नेपालीलाई कहिल्यै उँभो नलाग्ने पछौटे र जङ्गली जातिको रूपमा हेरेको देखाइएको छ । आसामका पटेर जङ्गलहरू फाँडेर छपडी बनाई खेतीपाती र गाईपालन गर्ने नेपाली जाति भारतका विभिन्न ठाउँमा अभै गोठमै गुजारा गरिरहेका छन् । नेपालीले जङ्गल फाँडेर बस्ती बसाएको ठाउँ पछि विकसित सहर बनेको छ तथा त्यहाँ कलकारखाना स्थापना भएका छन् तर नेपालीहरू अभै जङ्गलमै रमाइरहेका पछौटे जातिका रूपमा चित्रित छन् । कैयौँ छपडीहरू महाविद्यालयमा परिणत हुँदा पनि नेपाली जातिहरू शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित छन् । यसरी नेपाली जाति सीमान्तीकृत हुनुपरेको छ ।

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा भारतीय भूमि नै आधारभूमि भएकाले अङ्ग्रेज र भारतीय सीमान्तसरकारद्वारा नेपाली जाति विभेदमा परेको देखिन्छ । नेपालीले नेपालीलाई पनि तल्लो जात र माथिल्लो जात भनी हेयको दृष्टिबाट हेरेको पनि पाइन्छ । यसमा ब्रह्मपुत्र नदीका छेउछाउका गाउँमा बसोबास गर्ने जनजाति, आदिवासीमाथि पनि विभेदको अवस्था रहेको छ । यस उपन्यासमा वर्गीय प्रतिनिधित्व जति सशक्त रूपमा आएको भेटिन्छ त्यति जातीय पहिचान सशक्त रूपमा पाइँदैन । त्यसै गरी **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका** उपन्यास कमान्डिड बाको जीवनको सारांशको रूपमा आएको छ । यसमा उसले जीवनमा देखेभोगेका विभिन्न क्षेत्रमा भएका जातीय हिंसा देखाइएको छ । कथित माथिल्लो जात मानिएको ब्राह्मण जातिले अरूले छोएको नखाने बहानामा जन्तीको भतेरमा आफूलाई माथिल्लो पङ्क्तिमा उभ्याउन खोजेको छ । त्यस्तै तल्लो जात भनी हेयका दृष्टिले दमाईहरूलाई परालको टौवानिर बसालेर भतेर खान दिनुले जातीय विभेदको चरम रूप देखिएको छ । क्षेत्री र मगरबीचको वैवाहिक सम्बन्धलाई छुटाउन लिँडे मगर भनी हप्कीदप्की गर्नुले समाजमा जातीय विभेदको अवस्था रहेको बुझिन्छ । यसमा गोरा साहेबले बगानका निमुखा मजदुरहरूमाथि गरेको अत्याचार तथा भारतीय सरकारले पनि नेपाली जातिमाथि गरेको विभेदी व्यवहारले नेपाली तथा निमुखा जातिहरू विभेदमा परेको अवस्था देखिएको छ । यसरी क्षेत्रीका चारओटै उपन्यासका विभिन्न सन्दर्भमा जातीय विभेद रहेको देखिन्छ ।

- (३) वर्गको आवाजका दृष्टिकोणले क्षेत्रीका उपन्यासहरूमा सीमान्तीकृत पात्रले आफू हेपिनुपरेका कारण केही प्रतिरोध गरेको अवस्था पनि देखिन्छ । **बसाइँ**मा सीमान्त वर्गप्रति प्रभुत्वशाली वर्गले गरेको अत्याचार चुपचाप सहेर बसाइँ हिँड्नुपरेको अवस्था देखिन्छ । धने बस्नेतले

प्रतिकारमा केही बोल्न खोजे पनि उसको आवाजलाई दबाउने प्रयास गरिएको छ । बैदार, नन्दे जस्ता प्रभुत्वशाली वर्गबाट सीमान्तीकृत बनेको धनेले असह्य अवस्थामा पुगेपछि आफ्नो प्रतिक्रिया व्यक्त गर्दा गोठका गोरूदेखि घरबारीसम्म खोसिएको अवस्था रहेको छ । धनेलगायत अन्य सीमान्तीकृत पात्रहरूले पनि प्रभुत्वशाली वर्गको नराम्रो व्यवहारप्रति मौन प्रतिकार गरेका छन् । धनेले आफू पुर्खाको थातथलो छोडेर जाने अवस्थामा समेत प्रतिरोधी आवाज व्यक्त गरिरहे पनि उसले आफ्नो बासस्थान छोडेर हिँड्नुपरेको अवस्थालाई हेर्दा सीमान्तीकृतहरूले प्रभुत्वशाली वर्गप्रति सशक्त प्रतिकार गर्न नसकेको अवस्था देखिएको छ । यस्तै **अतृप्त** उपन्यासमा सीमान्तीकृत पात्रका रूपमा रहेको मेघराज लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा प्रभुत्वशाली भए पनि वर्गीय दृष्टिले आफ्नी पत्नी सुधाबाट हेपिएको छ । सुधाको सम्पन्नताको धाकप्रति प्रतिरोध व्यक्त गर्दै उसले घरै छोडे पनि ऊ सफल हुन सकेको छैन ।

ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासमा ब्रह्मपुत्रको किनार वरपर र भारतीय भूमिमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूमाथि सम्पन्न वर्गका नेपालीहरूले नै गरेको दमन साथै अङ्ग्रेज सरकार र भारतीय सरकारले नेपालीहरूमाथि गरेको अत्याचारका विरुद्धको आवाज नै सीमान्त वर्गको आवाज बनेको छ । निम्न वर्गले प्रभुत्वशाली वर्गप्रति सशक्त प्रतिकार गरे पनि उनीहरूको आवाजलाई दबाउने कार्य भएको पाइन्छ । **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिकामा** म पात्रले जीवनमा भोगेका र जीवनमा देखेका घटनामा आधारित विवरणअनुसार विभिन्न पात्रहरू सीमान्तीकृत भएका छन् । शासकका विरुद्ध मजदुर, ब्रिटिस साम्राज्यवादका विरुद्ध भारतीय नेता कार्यकर्ताले केही प्रतिरोधी विचार व्यक्त गरेका छन् । यस्तै मालिकका विरुद्ध गोठाला तथा पतिको अत्याचारका विरुद्ध पत्नीले व्यक्त गरेको प्रतिरोधी विचार पनि सीमान्त वर्गको आवाज बनेर आएको छ । यसमा सीमान्त वर्गको आवाज सशक्त देखिएको छ । यसरी क्षेत्रीका चारैबटा उपन्यासमा सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गराइए पनि सीमान्त वर्गले आफूलाई वाचाल बनाउन कोसिस गरेको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा क्षेत्रीका **बसाइँ, अतृप्त, ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** तथा **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका** उपन्यासमा सीमान्तीयता अध्ययनअन्तर्गत वर्गीय प्रतिनिधित्व पहिचान, जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान तथा सीमान्त वर्गको आवाजलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उनका उपन्यासमा असमान समाज व्यवस्थाका कारण तल्लो दर्जामा रहेका गरिबहरू नै वर्गीय रूपमा सीमान्तीकृत बन्न पुगेका छन् । वर्गीय रूपमा सीमान्तीकृत बनेका

पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गराइएको उनका उपन्यासमा समाजको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । उनका उपन्यासमा प्रतिनिधित्व गराइएका पात्रहरू प्रभुत्वशाली वर्गबाट हेपिएका र शोषणमा परेका छन् । तिनमा शोषित व्यक्तिहरू जति मेहेनत गरे पनि सामन्तको पन्जाबाट फुत्कन नसकेको अवस्था रहेको छ । अतृप्त र प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका उपन्यासका कतिपय पात्रहरू आफ्नै परिवारभित्र पनि सीमान्तीकृत हुनुपरेको छ । सबैजसो उपन्यासमा मुग्लान पसेका नेपालीहरू वर्गीय र जातीय रूपमा विभेदमा परेको सन्दर्भ प्रस्तुत भएको छ । क्षेत्रीका उपन्यासमा गरिबहरू आफ्नो भाग्यले नभई समाज व्यवस्थाका कारण हेपिएका हुन्छन् भन्ने देखाउन सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व र पहिचान गराइएको छ । सीमान्तीयताका दृष्टिले हेर्दा क्षेत्रीका उपन्यासहरूमा भारतमा रहेका नेपालीहरूको सामाजिक चित्र प्रस्तुत भएकाले प्रायः निम्न वर्गका व्यक्तिहरूको उपस्थिति रहेको देखिन्छ । यिनमा समाज व्यवस्थाअनुसार उच्च मानिएका व्यक्तिले नै गरिबको जीवनलाई अझ गरिबीतिर धकेलेका छन् । आख्यानीकरणका दृष्टिले समेत उक्त उपन्यासहरू कलात्मक रहेका छन् ।

समग्रमा नेपालको पूर्वी पहाडी भाग तथा भारतको आसाम र त्यसवरपरको परिवेशलाई पृष्ठभूमि बनाएर लेखिएका क्षेत्रीका चारैवटा उपन्यासमा उच्च वर्ग वा जातिका व्यक्तिहरूद्वारा निम्न वर्ग वा जातिका व्यक्तिहरू सीमान्तीकृत बनाइएकाले त्यहाँको सामाजिक यथार्थका रूपमा वर्गीय तथा जातीय सीमान्तीय अवस्थाको प्रस्तुति भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

१. नेपाली सामग्रीसूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). **साहित्यप्रकाश**. सातौँ संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कार्की, महेश (२०७१). 'नयनराज पाण्डेका उपन्यासमा सबाल्टर्न'. अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- क्षेत्री, लीलबहादुर (२०६१). **प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका**. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- क्षेत्री, लीलबहादुर (२०६६). **अतृप्त**. पाँचौँ संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- क्षेत्री, लीलबहादुर (२०७३). **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ**. पाँचौँ संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- क्षेत्री, लीलबहादुर (२०७४). **बसाइँ**. सैतीसौँ संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- गिरी, अमर (२०७०). 'सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा'. **भृकुटी** (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क). भाग १९, पृ. ११-४६ ।
- गुरुड, मनुमाया (२०६३). 'ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन'. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- गौडेल, तारा (२०७१). 'लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासमा परिवेश' अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- घिमिरे, भवानी (२०७३). 'सार्थक भएको छ'. लीलबहादुर क्षेत्री. **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ**. पाँचौँ संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- चैतन्य (२०७०). 'समकालीन बुर्जुवा दर्शन र सांस्कृतिक अध्ययन'. **भृकुटी** (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क). भाग १९, पृ. १४२-१६५ ।
- डुम्रे, कृष्णप्रसाद (२०६४). 'बसाइँ उपन्यासको चलचित्रीकरण'. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- दाहाल, खेम (२०५९). **समालोचनै समालोचना**. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- दाहाल, रामप्रसाद (२०५४). **सिङ्गो नेपाली भाषा, साहित्यको इतिहास र साहित्यकारहरूको परिचय**. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

- दीक्षित, कमल (२०६६). 'प्रकाशकीय'. अतृप्त. (लेखक : लीलबहादुर क्षेत्री). पाँचौँ संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- धरावासी, कृष्ण (२०६९). 'इतिहास जस्तो पनि उपन्यास जस्तो पनि'. लीलबहादुर क्षेत्री. प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, भानुभक्त (२०५९). सिद्धान्त र साहित्य. दोस्रो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पौड्याल, हीरामणि शर्मा (२०६९). समालोचनाको बाटोमा. दोस्रो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५८). 'नेपाली उपन्यास'. साभा समालोचना. पाँचौँ संस्क, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०६९). नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार. चौथो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- फुयाल, तीर्थराज (२०५४). 'लीलबहादुर क्षेत्रीको कथाकारिता' अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- बराल, ऋषिराज (२०६४). साहित्य र समाज. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०७३). मार्क्सवाद र सबाल्टर्न अध्ययन. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, घटराज (२०५९). नेपाली साहित्यकार परिचय कोश. काठमाडौँ : नेसनल रिसर्च एसोसिएट्स ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९). नेपाली उपन्यासको इतिहास. काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- शर्मा मोहनराज (२०७०). 'अवरजन अध्ययन र साहित्य'. भृकुटी (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क). भाग १९, पृ. ३१४-३२५ ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). शक्ति स्रष्टा र सबाल्टर्न. काठमाडौँ : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।
- सत्याल. शिवप्रसाद (२०४५). समालोचनाहरू. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- सुवेदी, धनप्रसाद (२०५६). नेपाली उपन्यासमा आञ्चलिकता. खोटाङ : यादेवी ढकाल ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६४). **नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति**. दोस्रो संस्क. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६९). **समसामयिक नेपाली उपन्यासको अध्ययन**. काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।

२. अङ्ग्रेजी सामग्रीसूची

Bahal, Vinay (2000). 'Relevance (orirrelevance) of subalten studies'. David Ludden.

Barkar, Krish (2004). **The sej distonary of cultural studies**. Sej publication, London.

Gramsci, Antonio (1973). **The Prison notebooks: selections**. Thas and Ed. Hoare and smith London: Lawtence and wishart.

Guha, Ranjit (2003). 'One some Aspects of the Historiography'. **Subaltern studies**. New Delhi: OUP, 1-8.

Spivak; Gayatri Chakravotty (1988). 'Can the subaltern speak?'. **Marxism and the Interpretation of culture**. Ed Nelson and Grossberg. Urbana : Illinoinis Press.